

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXII. KÖTET

2020. 1. FÜZET

Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai

*

Az erdélyi egyházmegye és az Apostoli Kamara Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején

*

A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig

*

Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei

*

Gondos férj vagy feleséggyilkos?

Mérgezésről, vérbajról és egy prókátori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron

*

Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején

(A román–magyar közös múlt egy fejezete)

*

Ipar és infrastruktúra kapcsolata a dualizmus kori Kolozsváron

*

A Richter-ügy. Egy tudós útja az erkölcsi bukásig

*

A műemlékvédő Roska Márton

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2020
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
bölcészettudományi és társadalomtudományi folyóirata

A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Feyné Vincze Mária, Ilyés Szilárd Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtitkár),
Tánczos Vilmos, Varga P. Ildikó, Veress Károly

A szám szerkesztője
Kovács András

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Domokos Johanna, Egyed Emese, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Horváth Gizella,
Kovács Magdolna, Mohay Tamás, Monok István, Olay Csaba, Szokolczai Árpád

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176

Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári

IDEA nyomdában

Felelős vezető

Nagy Péter

F. Romhányi Beatrix

Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai

A középkori Európában a kereszténység elterjedését követően a kolostorok alapítása nem vallásosság kérdése volt, mivel ezeknek az intézményeknek nemcsak egyházi funkciójuk volt. Szerepet játszottak a politikában, a gazdaságban, a hatalmi reprezentációban, a helyi társadalom szervezésében. Éppen ezért egy-egy régió kolostorhálózatának vizsgálata egyfajta képet ad az adott térség demográfiai és társadalmi viszonyairól, gazdálkodásáról, eltartóképességéről is. Ebből a szempontból az Erdélyi-medence különösen érdekes tanulságokkal szolgál, hiszen egyfelől jól ismert erőforrásai vannak (ércek, só), másrészt a mezőgazdaság számára hasznosítható területei korlátozottak, mivel a legelők és az erdőségek aránya magas. Az írott források alapján azt is tudjuk, hogy a 12–13. században jelentős tervszerű telepítések történtek (szászok, székelyek), sőt emellett a spontán bevándorlás is folyamatosan zajlott, elsősorban dél és kelet felől (románok). Mindezek hatása – és még más jelenségeké is – megmutatkozott a kolostorhálózatban is.

A kolostorhálózat sajátosságainak jobb megértéséhez érdemes röviden összefoglalni a megyéspüspök joghatósága alá tartozó templomokról való ismereteinket is. A Kárpát-medence egész területén valamivel több mint 300 11. századi templomról és templom körüli temetőről tudunk.¹ Ezek közül mindössze tucatnyi (~4%) található Erdélyben, azok is az Erdélyi-érchegységet ölelik körül Hátszeg vidékétől a Meszesig (*1. térkép*). Bő kétszáz évvel később, az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben Erdély területén már 624 plébániáról tudunk, ami az akkor ismert plébániáknak 14,5%-a.² A plébániák térbeli elhelyezkedése alapján az is jól látszik, hogy a 14. század elejére a lakott területek már kitöltötték a medencét, csupán a magasabban fekvő hegyvidékek és az Olt völgyének bal parti részei maradtak üresen (*2. térkép*). Ezt a képet a későbbiekben már csak a transzhumáló román pásztorok által létrehozott apró hegyi falvak, a késő középkorban egyre nagyobb szerepet játszó bányászat miatt az Érchegység belsejében létesült bányásztelepülések, valamint a Székelyföldön a hegyek felé terjeszkedő falvak egészítették ki.

A kolostorhálózat dinamikája jelentősen eltért a fentiektől (vö. *1–2. táblázat*).³ A 11. században csak a kolozsmonostori apátság tűnt fel Erdély térképén, ami még talán meg is felelne

F. Romhányi Beatrix (1967) – egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, t.romhanyi@gmail.com

¹ F. Romhányi Beatrix: *Szempontok a Kárpát-medence térszervezésének változásaihoz (5–14. század)*. = *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban*. Szerk. Balogh Csilla – Szentpéteri József – Wicker Erika. Kecskemét 2019. 399–420. 403, 417.

² F. Romhányi Beatrix: *A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék*. *Történelmi Szemle* LXI(2019). 339–360.

³ Az adatokat lásd F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000, passim (a továbbiakban *Kolostorok és társaskáptalanok*), valamint a 2008-ban azonos címmel az Arcanum kiadásában megjelent CD-ROM megfelelő címszavainál.

a korabeli demográfiai helyzetnek. A 12. században azonban nem következett be a monostorok számának az az ugrásszerű növekedése, ami az ország más vidékein, például a Dunántúlon és a Maros alföldi szakaszán megfigyelhető. Ebben az időszakban, egészen a tatárjárásig csupán négy biztosan vagy vélhetően bencés (Meszes, Almásmonostor, Gyerőmonostor, Harina) és egy ciszterci monostort (Kerc, 1202) alapítottak. Az ország más vidékein növekvő népszerűségnek örvendő premontreiek Erdélyben csak három sikertelen kísérletig jutottak, közülük kettőnél korábbi monostorok átvételével próbálkoztak (Meszes, Almás; továbbá *Zich*, ami valószínűleg Székkel azonosítható).⁴ A 13. században nagyjából azonos időben Magyarországra érkező koldulórendek, a domonkosok és a ferencesek közül csak az előbbieket telepedtek meg már a tatárjárás előtt Erdélyben. Mindkét korai kolostoruk, Beszterce és Nagyszeben szász településen épült, és a helyválasztás a Kárpátokon túli kun és ortodox népszerűséget célzó misszióval is összefüggött (3. térkép).

Sajátos, az ország többi részétől eltérő szint jelentett viszont a három apácaközösség, amelyek közül egy premontrei kolostor Nagyszebenben, egy premontrei és egy ciszterci pedig Brassóban működött. Az ország többi részén ebben az időben összesen még további hét apácakolostorról tudunk (1240 körül Esztergom, Somlóvásárhely: bencés, Pozsony, Veszprémvölgy: ciszterci, Veszprém, Ivanics: domonkos, Nagyszombat: klarissza), vagyis a három erdélyi apácaközösség ebben az összehasonlításban kifejezetten soknak számít. A női közösségek hangsúlyosabb jelenléte egyébként a késő középkorban is jellemző volt Erdélyre, erről alább még szó esik.

A tatárjárás az erdélyi kolostorhálózatot szinte megfelezte. Az összes premontrei kolostor, mind a női, mind a férfi közösségek eltűntek, akárcsak a harinai (valószínűleg bencés) monostor. A meszesi monostor a 13. század második felében ugyan bencés apátságként helyreállt, Almásra pedig rövid időre talán visszatértek a premontreiek a 13. század végén (legalábbis erre utal, hogy mind az 1294-es, mind az 1320-as kolostorjegyzékben szerepel)⁵, ám a 14. század közepétől a középkor végéig csak Kolozsmonostor bencés és Kerc ciszterci apátsága képviselte Erdélyben a monasztikus rendeket, sőt Kerc meg sem érte a 15. század végét. Ezzel párhuzamosan a koldulórendi kolostorok száma viszont dinamikusan nőtt, 1300 körül számuk már bőven meghaladta a monasztikus kolostorokét, és a 14–15. században az olló még tovább nyílt. Ez egybeesik a nyugat- és dél-európai trendekkel, de eltér a Magyar Királyság többi részén tapasztaltaktól, ahol a váltás csak jóval később, 1400 körül következett be, és akkor sem ilyen mértékben. Mindemellett az is feltűnő, hogy az ország más részein a ferencesek után a második legelterjedtebb pálos rend Erdélyben alig volt jelen, sőt a számok mögé nézve az is látszik, hogy a premontreiekhez hasonlóan kimutatható több sikertelen alapítási kísérletük is.

A kolostorhálózat alakulásában a 15. század közepén újabb jelentős változás történt (4. térkép). Az obszerváns ferencesek megjelenése után az erdélyi ferences kolostorok száma ugrásszerűen megnőtt, 1400 és 1500 között megháromszorozódott. 1500 körül ehhez társult a női közösségek számának hasonlóan jelentős növekedése is. Ennek nyitányaként a 15. század közepén domonkos apácakolostorokat alapítottak Nagyszebenben és Kolozsvárott; rendi szempontból mindkettő a domonkos obszervancia magyarországi megjelenésével hozható összefüggésbe. A 15. század második felében, illetve a 16. század első éveiben azután egy sor újabb, domonkos

⁴ Kolostorok és társaskáptalanok, 7, 8, 43. *Zich* azonosítása tekintetében véleményem az újabb kutatások miatt megváltozott.

⁵ Kolostorok és társaskáptalanok, 8.

vagy klarissza kolostor létesült, a 16. század elején pedig csaknem ugyanannyi beginaközösség is működött Erdély-szerte (3. táblázat).⁶

Végül, de nem utolsósorban szólni kell a keleti szerzetesség erdélyi jelenlétéről is. Jóllehet, rendszeresen felmerül a szakirodalomban a 10–11. századi keleti térítés hatása a területen, a keleti szerzetességnek az Árpád-korban semmi nyoma nem mutatható ki Erdélyben. Ezzel szemben a 14. század végétől egy jól meghatározható területen, Hátszeg vidékén és a Maros túloldalán, az Érchegység déli részén alapítottak kisebb-nagyobb ortodox szerzetesházakat. A régió északi részén csak Révkolostorról és Kápolnokról tudjuk biztosan, hogy szerzetesek lakták.⁷ A feleki kolostor első biztos adata viszont csak a 16. század végéről való.⁸ A hátszegi kolostorok többségének létre ortodox szerzetest vagy monostort említő templomi feliratok utalnak.⁹ Hosszabb ideig működő, valódi kolostor a jelek szerint csak Révkolostoron, Kápolnokon, Kolcon és Priszlopon volt.¹⁰ Az 1400 körül felbukkanó, majd eltűnő ortodox szerzetesházak valószínűleg a balkáni eredetű, a latin egyházi szervezettől gyökeresen eltérő struktúrában értelmezhetők, amely a hívek lelkipásztori ellátását néhány fős szerzetesközösségekre bízta, és amelyeknek hatóköre a jelek szerint a nyugati típusú plébániáknál nagyobb, a koldulórendi kolostorok koldulási körzeteinél kisebb volt, természetesen figyelembe véve azt is, hogy hívek jó része életformájának megfelelően gyakran távol volt. Az ortodox kolostorokkal kapcsolatban említést érdemel az is, hogy – a latin egyházhoz tartozó kolostorokhoz hasonlóan – több megszűnt vagy ideiglenesen nem működött a 16. század közepe után, új kolostor alapítására pedig csak e század végén került sor (Felek). Ebben világos különbség mutatkozik a főleg szerb népességhez köthető temesközi és szerémségi kolostorokhoz képest, amelyeknek száma éppen a 16. században nőtt látványosan (2. ábra).¹¹

Ami a kolostorhálózat térbeli elrendeződését illeti, szintén találunk érdekes jelenségeket. Az Árpád-kori monostorok közül csak Kerc, valamint az összes apácakolostor épült Dél-Erdélyben, a többi intézmény Észak-Erdélyben, a Szamos vízgyűjtőjében található. Erdély középső részén, a Maros és a Küküllő völgyében, de még Gyulafehérvár körül sem volt a tatárjárás előtt egyetlen kolostor sem. Ez a helyzet a 13. század második felében kezdett megváltozni, de viszonylag kiegyenlített hálózat csak a 15. század közepére alakult ki. Akkorra Gyulafehérvár és Kolozsvár környékén már jól látható sűrűsödések tűntek fel, jelezve a két város kiemelt szerepét a régióban. 1450 körül már a két koldulórend, a domonkosok és az obszerváns ferencesek külső missziójának fő iránya is kitűnik kolostoraik elhelyezkedéséből. A ferencesek nyílegyenesen tartottak Moldva irányába (Tövis, Medgyes, Fehéregyháza, Csíksomlyó, illetve a Kárpátok

⁶ Tágabb összefüggésben, a késő középkori női vallásosságot vizsgálta Carmen Florea: *Women and Mendicant Orders in Late Medieval Transylvania*. Studia Universitatis „Babeş-Bolyai”: Historia LVI(2011). nr. 1. 67–86, valamint Uő: *‘For they wanted us to serve them’: Female Monasticism in Medieval Transylvania*. = *Women in the Medieval Monastic World*. Szerk. Janet Burton – Karen Stöber. Turnhout 2015. 211–228.

⁷ Adrian Andrei Rusu – Nicolae Sabău – Ileana Burnichioiu – Ioan Vasile Leb – Mária Makó Lupescu: *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*. Cluj-Napoca 2000. (a továbbiakban: Dicţionarul) 119 (Kápolnok), 275 (Révkolostor).

⁸ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 196.

⁹ Dicţionarul 121–122 (Kristyór), 216–217 (Ribice), 249–250 (Sztrigyszentgyörgy). Demus esetében a templom elrendezése és egy Daniil ieromonahot említő felirat utal arra, hogy szerzetesek működhettek benne (uo. 128.).

¹⁰ Dicţionarul 200 (Kápolnok), 275 (Révkolostor), 250–251 (Kolc), 246–247 (Priszlop).

¹¹ F. Romhányi Beatrix: *Egy furcsa régió: a Temesköz a középkori egyházi intézményhálózat változásainak tükrében*. = *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Szeged 2018. 41–52. (a továbbiakban: F. Romhányi: *Egy furcsa régió*) 46–47.

túoldalán Bákó), ahol az ortodoxok megtérítése mellett a huszita eretnekség felszámolását tekintették feladatuknak. A domonkosok ezzel szemben inkább dél felé, Havasalföldre mentek (Gyulafehérvár, Alvinc, Szászsebes, Nagyszeben, Brassó), balkáni kapcsolataik tárgyi emlékei elő is kerültek az alvinci kolostor feltárásán.¹²

A térbeli elrendeződés kapcsán Jacques LeGoff koldulórendi kolostorokat felhasználó módszerét a magyar viszonyokra adaptálva érdemes kitérni a városiasság kérdésére, továbbá a terület kolostoreltartó képességére is. Erdélyben igazán nagy városok, legalábbis nyugat-európai értelemben, nem voltak. Ha azonban az egymástól alig néhány kilométerre, de legfeljebb fél napi járóföldre lévő kolostorokat egyazon „koldulási piac” szereplőiként egy csoportba tesszük, az összkép némileg megváltozik. Figyelembe kell venni továbbá a hagyományosan koldulórendek közé sorolt szerzetesrendek mellett a pálosokat is, akik ugyan a szó szoros értelmében nem koldultak, de az alamizsnára ugyancsak rászorultak,¹³ ráadásul a városokat sem kerülték annyira, mint azt remete eredetük alapján gondolhatnánk. 1300 és 1500 között az összkép bizonyos szempontból nem sokat változott: voltak kétkolostoros városok, lassan növekvő számban, és volt egy város – Gyulafehérvár –, amely szatellittelepüléseivel együtt végül öt kolostort (3 domonkos, 1 Ágoston-rendi remete és 1 pálos) tartott el (4. táblázat). Az kétkolostoros városok sorát Beszterce és Nagyszeben nyitotta. Őket követte 1400-ra Marosvásárhely, majd 1450-re Segesvár és végül 1500-ra Kolozsvár. A sorból némileg meglepő módon hiányzik Brassó, amely az obszerváns ferencesek 16. század eleji kudarcától eltekintve mindvégig csupán egyetlen, domonkos kolostornak adott otthont, igaz, az 1520-as években készült névsor szerint ez egész Erdély legnagyobb létszámú kolostora volt.¹⁴ Összesen hat városról van tehát szó, amelyek közül csak egy, egyébként széttagolt településhalmaz volt képes kettőnél több kolostor eltartására. Ha azonban a városi indexet tekintjük, vagyis azt nézzük, hogy az egyes időszakokban működő erdélyi koldulórendi és pálos kolostorok összességéhez képest milyen arányt képviselnek az említett városi kolostorok, meglepő eredményre jutunk. A városi index ugyanis minden esetben szignifikánsan, 15–20%-kal magasabb, mint a Magyar Királyság egészében. Ebben az összefüggésben ismét érdemes utalni a női szerzetesközösségeknek az országos átlagnál magasabb arányára is. A kolostoreltartó képességnél viszont éppen fordított a helyzet, hiszen 1500 körül az egy koldulórendi kolostorra jutó népesség Erdélyben mintegy 20 ezer fő volt, szemben az ország egészére számított 14–15 ezer fővel. A városi index tekintetében Erdély a korabeli Dalmáciával, Dániával, az Ibériai-félszigettel és Skóciával volt egy szinten, az egy kolostorra jutó népességet tekintve

¹² Adrian Andrei Rusu: *A Glimpse into the Inner Life of a Transylvanian Monastery. The Dominican Monastery of Vinju de Jos (Alba County)*. = *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Szerk. Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj-Napoca 1998. 13–21; 17–18.

¹³ F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Bp. 2009. 135–136.

¹⁴ Karl Fabritius: *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde V(1861). 1–40. 29–33 (a brassói konvent névsora a 31–32. oldalon). Kicsit messzire vezetne erről hosszabban írni, de ebben az összefüggésben az apáca kolostorok is felmerülhetnének mint a városiasság indikátorai. Erdélyben a középkor végén több olyan város is volt, amely egynél több apáca kolostornak adott otthont (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár). Ez a városok számát is módosítaná, és a rangsor is széthúzódná (5: Gyulafehérvár, 4: Kolozsvár, Nagyszeben; 3: Beszterce, Brassó, Segesvár; 2: Marosvásárhely, Szászrégen). Érdekes, hogy a késő középkorban Gyulafehérvárott nem mutatható ki női közösség, annak ellenére, hogy a 13. század végén adatunk van a Szentlélek apáca kolostor itteni működéséről. Vö. Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár 1994. 100.

viszont Ausztriával és Sziléziával került egy csoportba.¹⁵ A felsorolt területek közös jellemzője, hogy gazdaságukban az ipar vagy a kereskedelem, esetleg mindkettő meghatározó szerepet játszott, a mezőgazdaságukban pedig az állattartás dominált. Az Ibériai-félszigetet leszámítva az is elmondható, hogy lélekszámuk nagyságrendileg összevethető volt Erdély népességével. A női közösségek magasabb aránya szintén nyugat-európai párhuzamokat idéz.

Ugyanakkor a teljes kolostorhálózatot figyelembe véve feltűnő, hogy Erdély részesedése az összes magyarországi kolostorból csak a 15. század második felében közelítette meg a népesség arányát, a 11. század végétől a 15. század közepéig mindig lényegesen alacsonyabb volt, bár a kolostorok száma és az országon belüli aránya a tatárjárást követő rövid visszaesést leszámítva folyamatosan nőtt (2. táblázat). A kolostorhálózat viszonylag lassú, a népesség növekedésétől elmaradó fejlődése mögött többféle ok állhat, attól kezdve, hogy a bevándorlás miatt gyorsabban nőtt a terület népessége, mint a kolostortartó képessége, a vallási különbségeken keresztül (lásd ortodox románok) bizonyos gazdasági nehézségekig (pl. a kereskedelem akadozása a háborús időszakokban). Az ismert vagy sejthető problémák mindazonáltal a jelek szerint csak lassítani tudták a kolostorhálózat kiépülését, illetve befolyásolták bizonyos mértékig annak arculatát.

Az új kolostorok alapítása kapcsán általában a vallási vagy lelki igényről szokott szó esni, és legalábbis háttérbe szorulnak az anyagi szempontok. Pedig egy szerzetesi intézmény – akár mennyire szerények is legyenek az igények – bizonyos anyagi biztonság meglétét feltételezi, ami megjelenhet birtokokban, alamizsnában vagy a kettő valamilyen elegyében. Ha nem királyi alapításról van szó (bár bizonyos mértékig talán még azokra is igaz), akkor egy alapító család vagy közösség a megtelepedésétől, birtokszerzésétől, illetve gazdasági erősödésének kezdetétől számítva 50–100 év múlva, vagyis nagyjából 2–4 nemzedék alatt válik képessé arra, hogy egy kolostort felépítsen és a fenntartását megfelelő jövedelmekkel biztosítsa. Ebből a perspektívából nézve talán érthetőbbé válik a megkésettnek látszó fejlődés, hiszen Erdély népessége köztudottan a 12. században, annak is inkább a második felében kezdett komolyabban növekedni, és a betelepülés üteme a tatárjárás előtt nem sokkal még mindig meglehetősen intenzív volt. Ez megmagyarázhatja például azt, hogy a koldulórendek miért csak a tatárjárás után telepedtek meg több helyütt Erdélyben. Voltaképpen ezt a sémát követik a hátszegi ortodox kolostorok is, azzal a különbséggel, hogy az ottani román közösségek anyagi megerősödése hosszabb időt vett igénybe, mint a szászoké Dél-Erdélyben.¹⁶

A régió sajátosságához tartozik a köznemesség alacsonyabb aránya is, ráadásul valódi nagybirtokos réteg sem volt. Ennek következtében hiába keressük a 12–13. századi nemzetségi monostorokat, sőt a pálosok is csak igen korlátozottan találtak támogatókra. Jellemző, hogy a hosszabb időszakon át működő három pálos kolostor közül az egyiket, a szentmihálykövit, az erdélyi püspök alapította, a szentkirályit székely lófők, a harmadikat, az egyházmegye

¹⁵ F. Romhányi Beatrix: *Mendicant Networks and Population in a European Perspective. = Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. Ed. Gerhard Jaritz –Katalin Szende. London 2016. 99–122. 105.

¹⁶ A Hátszeg településtörténetéhez lásd Adrian Andrei Rusu: *Cititori și biserică din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare 1997; az erdélyi románság késő középkori helyzetéről a tizedfizetés alóli mentességükkel összefüggésben lásd Hegyi Géza: *Decima Volahorum. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése. = Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kvár 2017. 257–270. (a továbbiakban: Hegyi: *Decima Volahorum*).

északnyugati határán fekvő nagyfalusit pedig a losonci Bánfi család valamelyik tagja. A városiasabb, polgári jellegű közeget jelzi az is, hogy az erdélyi települések közül, például, meglehetősen soktól maradt fenn oklevél,¹⁷ miközben az egész régiót mindössze két hiteleshely látta el. A városiaság ugyanakkor nem jelenti szükségszerűen azt, hogy egy egyébként tehetős településen koldulórendi kolostor is létesül. Az Erdélyi-érchegység bányásztelepüléseinek a 15. században sehol sem telepedtek meg koldulószerzetesek. Hasonló helyzetet látunk a felső-magyarországi bányavidéken is, ahol olyan jelentős gazdasági erővel bíró városok maradtak koldulórendi kolostor nélkül, mint Körmöcbánya vagy Besztercebánya. Ennek oka valószínűleg nagyjából ugyanaz, mint az Alföldön vagy Zala vármegyve déli részén: az alamizsnaként kért gabona és bor hiánya.¹⁸

A társadalmi környezet változásának jelzője a női közösségek, elsősorban a beginaházak számának késő középkori növekedése is. 1500 körül az összes magyarországi női közösségnek – mind az apáca kolostoroknak, mind a beginaházaknak – az egyharmada volt Erdélyben. A női szerzetesség nagyobb szerephez jutása beleillik a térség, főként a szászok nyugati kapcsolatait által közvetített minták hagyományába, a klarissza és domonkos apáca kolostorok, illetve a különféle ferences harmadrendi közösségek száma Nyugat-Európában is a 15. század második felében indult látványos növekedésnek. Emellett azonban a jelenséget más is magyarázhatja. A Magyar Királyság területén ugyanis nemcsak Erdélyben tűnnek fel a késő középkorban a szerzetesség és a világi lét között átmeneti életformát jelentő, nagyrészt özvegyasszonyokat befogadó, szabályozott közösségek, hanem az ország déli részén máshol is, legfőképpen Szlavóniában. Eközben az ország északi és nyugati területein szinte teljesen hiányoznak, sőt azokban a régiókban még új apáca kolostorok sem igen születtek a 15–16. század fordulójára körül. Ezt is figyelembe véve a ferencesek által gondozott beginaközösségek elterjedése összefügghet a török háborúkkal, illetve az ezek következtében beszűkült házassági piaccal. Legalábbis erre utal, hogy ilyen közösségekkel döntően azokon a területeken találkozunk, amelyek legjobban ki voltak téve a háborús pusztítások veszélyeinek.

Erdély országon belüli sajátos helyzetét talán az szemlélteti legjobban, ha kolostorhálózatának alakulását összehasonlítjuk más magyarországi egyházmegyékkel. Az egyik példánk a veszprémi, a másik a csanádi püspökség lesz (1–3. ábra). A veszprémi egyházmegye kiemelkedően összetett kolostorhálózattal rendelkezett, a késő középkorban az összes magyarországi kolostor mintegy negyede ezen a területen összpontosult, amiben természetesen szerepet játszott az is, hogy magában foglalta a Medium Regni területének nagy részét is.¹⁹ Emellett a népességének lélekszáma nem sokkal maradt alatta Erdélyének. A csanádi egyházmegye kolostorhálózata ezzel szemben az egyik legkisebb, ráadásul meglehetősen változékony is volt.²⁰ A terület népessége Erdély népességének nagyjából a felére tehető. Az összehasonlításba nemcsak a kontraszt miatt érdemes bevonni, hanem azért is, mert az erdélyi püspökség egyik köz-

¹⁷ Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és irásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526*. Bp. 2019. passim.

¹⁸ Pinke Zsolt – Pósa Patrícia – Mravcsik Zoltán – F. Romhányi Beatrix – Gyulai Ferenc: *A hajdúsági város-térség agroökológiai adottságai*. Urbs: magyar várostörténeti évkönyv X–XI (2017). 235–274; F. Romhányi Beatrix: *Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén*. Soproni Szemle LXXII (2018). 119–146.

¹⁹ F. Romhányi Beatrix: *A szerzetesrendek sorsa a 16. századi veszprémi egyházmegyében. = Folyamatosság és változás: Egyházszerzet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2018. 95–108.

²⁰ Vö. F. Romhányi: *Egy furcsa régió*.

vetlen szomszédja volt, amely hasonlóan, vagy talán még inkább ki volt téve a 15. századi török támadásoknak. A grafikonokat egymás mellé téve azonnal szembe tűnik, hogy tendenciáit tekintve Erdély a veszprémi püspökséghez áll közelebb, bár kolostorhálózata jóval kisebb volt, a kolostorhálózat 16. századi összeomlása pedig itt nem jelentette az összes szerzetesközösség teljes eltűnését. Eszerint a régió látszólag sem demográfiai, sem gazdasági értelemben nem került olyan válságba a késő középkorban, ami az új kolostorok alapítását gátolta volna. Ez némileg meglepő, hiszen a tartomány 1420-tól rendszeresen vált török betörések célpontjává, amelyek különösen a déli, délnyugati vidékeket pusztították.²¹ Gazdasági nehézségekre utal az is, hogy Erdélyben 1437 és 1514 között az országban egyedülálló módon három komoly lázadás is volt, a kolozsmonostori apátság késő középkori gazdálkodása pedig a korszakban kifejezetten archaikusnak tekinthető, amelyben nem a bérbe adott birtokokról származó pénzjövedelem, hanem a saját kezelésben tartott birtokokról beszedett természetbeni jövedelmek voltak meghatározók.²² Emellett a kolostorhálózat összetételében az is látszik, hogy ellentétben a Dunántúllal, komolyabb birtokállományt igénylő monasztikus közösségek csak nagyon kis számban tudtak tartósan megtelepedni, ami ismét a terület eltérő jellegű gazdasági működésére mutat (a fentebb már tárgyalt magas városi index is ezzel függ össze). További sajátosságként említhető, hogy a 15. század közepétől az erdélyi domonkos és obszerváns ferences kolostorok kiemelt támogatást kaptak előbb Hunyadi János kormányzótól, majd fiától, Mátyás királytól is.²³ Ez a fajta közvetlen uralkodói támogatás ilyen koncentráltan az országban máshol nem jelenik meg. Mindezek azt jelzik, hogy az erdélyi kolostorhálózat bővülése a késő középkorban nem kizárólag belső okokra (népesség növekedése, vallási igények megváltozása) vezethetők vissza, hanem szerepet játszott benne a politika is, ami részben a terület gazdasági jelentőségével, részben stratégiai helyzetével magyarázható. A Magyar Királyság érdekeit az erdélyi szerzetesek nem is csak a határokon belül képviselték, amint ezt az alvinci kolostorban talált balkáni eredetű kegytárgyak mellett a 16. század közepén még mindig működő bákói és a tergovistei obszerváns ferences kolostor is jelzi.²⁴

Érdeemes észrevenni azt is, hogy a kolostorok számának 16. századi nagy csökkenése is hasonlóan történt a veszprémi és az erdélyi egyházmegyében, ami azt jelenti, hogy a reformáció idején egy időre az ortodox szerzetesek is szinte eltűntek Erdélyből. Ez éles ellentétben áll a csanádi egyházmegyében tapasztaltakkal, ahol éppen ebben az időszakban ugrott meg a kisméretű ortodox kolostorok száma. A különbség azzal függhet össze, hogy a román vezetőréteg vallásilag jobban igyekezett asszimilálódni, mint a szerb. Míg az előbbieket közül többen

²¹ Gustav Gündisch: *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526*. Revue Roumaine d’Histoire XIII(1974). 463–471.

²² Szabó Noémi Gyöngyvér: *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban*. PhD disszertáció, Debreceni Egyetem, 2013.

²³ F. Romhányi Beatrix: *Kolduló barátok – gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon*. Bp. 2018. 117–123. Előfordult, hogy néhány év különbséggel apa és fia ugyanazt a kolostort is megtámogatta, amint ez 1455-ben és 1462-ben a brassói domonkos kolostorral történt (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad G. Gündisch – Gernot Nussbacher. I–VII. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. V. 509 [nr 2992], VI. 126–127 [nr. 3295]). Hasonló, többször megerősített és kibővített adományban részesült a dési Ágoston-rendi remetkolostor is (F. Romhányi: *Kolduló barátok*, 118).

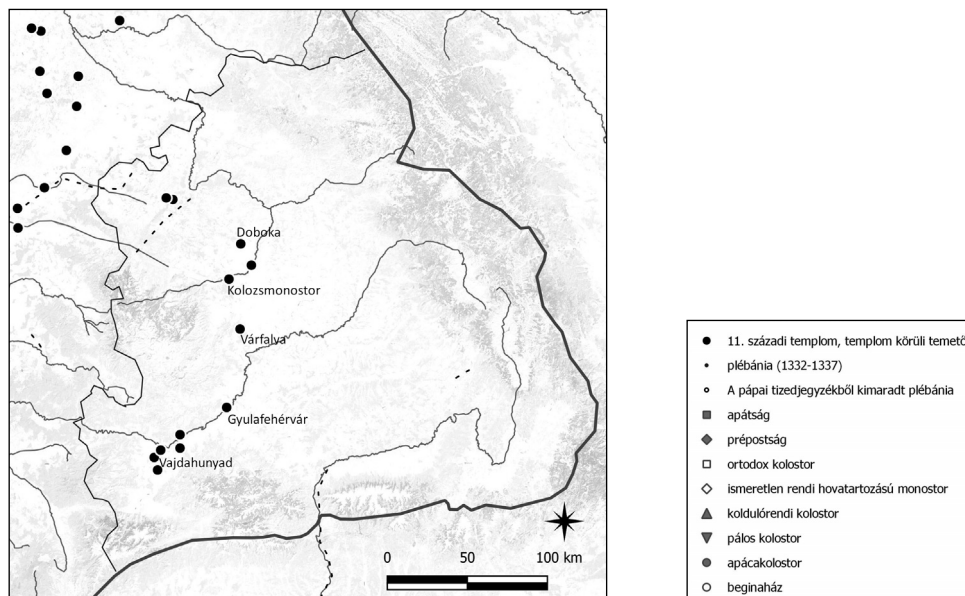
²⁴ Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp. 1923–1924. II. 13–15, 196–197.

katolikusok, majd a 16. század második felében protestánsok lettek,²⁵ az utóbbiak sokkal erősebben ragaszkodtak ortodox hitükhöz. Változást ebben részben Báthori István fejedelemsége, részben a Kárpátok túloldaláról érkező ortodox népesség újabb tömeges bevándorlása hozott.²⁶ Egyébként a csanádi egyházmegyével csak két ponton fedezhető fel némi hasonlóság: a monasztikus rendek gyors visszaszorulásában és a keleti szerzetesség késő középkori jelenlétében.

Összességében az erdélyi kolostorhálózat az ország többi részéhez, különösen a Dunántúlhoz képest lassabban alakult ki, ami a terület kolostoreltartó képességének korlátait jelzi. Az Árpád-korban a keleti szerzetesség a földrajzi közelség ellenére sem volt jelen a régióban. A 12. században elterjedő reformrendek közül csak a ciszterciek tudtak tartósan megtelepedni, a premontreiek többszöri kísérleteik ellenére végül távol maradtak, az Ágoston-rendi kanonokok különféle ágai pedig a jelek szerint nem is próbálkoztak. Erdélynek a királyságon belüli sajátos helyzetét tükrözi, hogy a koldulórendek ugyan szintén kicsit lassabban telepedtek meg itt, mint az ország más részein (az Alföldet kivéve), ám kolostoraik száma már 1300 körül messze meghaladta a visszaszoruló monastorokét. A kolostoreltartó képességet és a városi kolostorok arányát tekintve a régió Nyugat- és Észak-Európa olyan területeivel mutat hasonlóságot, amelyekben a bányászat, illetve a kereskedelem jelentős gazdasági súllyal rendelkezett. Emellett a kolostorhálózaton jól látszik a nemesség és a nagybirtokos réteg alacsonyabb aránya, ami különösen a nemzeti monastorok hiányában és a pálos kolostorok kis számában mutatkozik meg. A 15. században a kolostorhálózat bővülése nemcsak belső okokkal magyarázható, hanem országos politikai érdekekkel is, a más vonatkozásban kitapintható gazdasági nehézségek ezért nem mutatkoztak meg közvetlenül a kolostorhálózat fejlődésében. Feltűnő, az országban egyedülálló jelenség a női közösségek számának késő középkori ugrásszerű emelkedése. A beginaközösségek elterjedését tekintve a jelenség országon belül Szlavóniával mutat párhuzamot, ami arra utal, hogy a helyi hagyományok mellett ez a török háborúk egyik következményének tekinthető. Erdély sajátosságai közé tartozik az is, hogy a 16. században a keleti szerzetesség egy időre ugyanúgy szinte eltűnt a területről, mint a katolikus egyház kolostorai, ami a reformáció átmeneti hatásának tulajdonítható. Mindent egybevetve a kolostorhálózat tükrében a középkori Erdély egy dinamikusn változó, némi külső támogatásra szoruló, de önmagában is működőképes régió képét nyújtja, amelynek arculata közelebb állt az ország nyugati feléhez, mint a közvetlen szomszéd Temesközhez, és mintázataiban Nyugat- és Észak-Európa városiasodott régióit idézi.

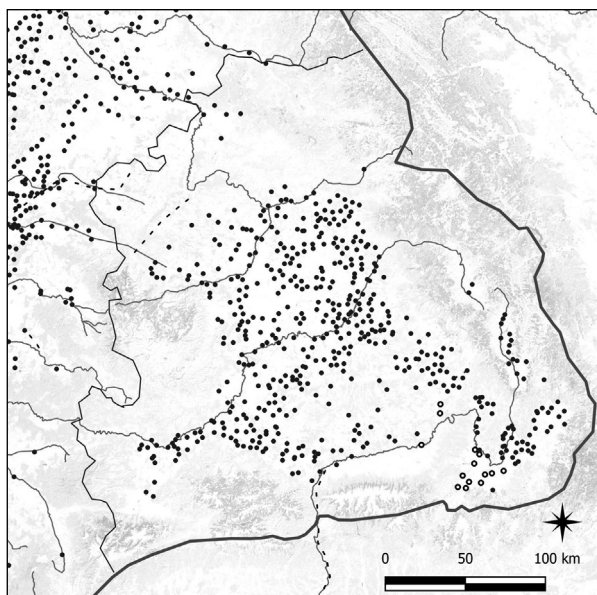
²⁵ A reformáció erdélyi hatásáról rövid összefoglalást ad: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. (a továbbiakban: *Erdély története*) I. 496–498. Fontos megjegyezni, hogy az alsóbb néprétegek a vallásváltásban nem követték a román vezető réteget. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszott valószínűleg az ortodox híveknek biztosított tizedmentesség is. Vö. Hegyi: *Decima Volahorum* 258–259 (13–16. jegyz.), valamint a szerzőnek a jelen kötetben megjelent cikkét (Hegyi Géza: A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elméletől a gyakorlatig. Erdélyi Múzeum LXXXII [2020]. ***).

²⁶ *Erdély története* I. 497–498.

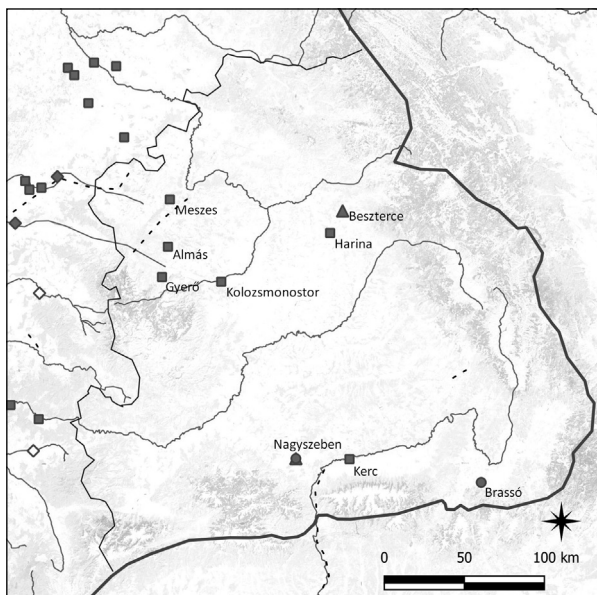

1. térkép. Erdélyi templomok a 11. században

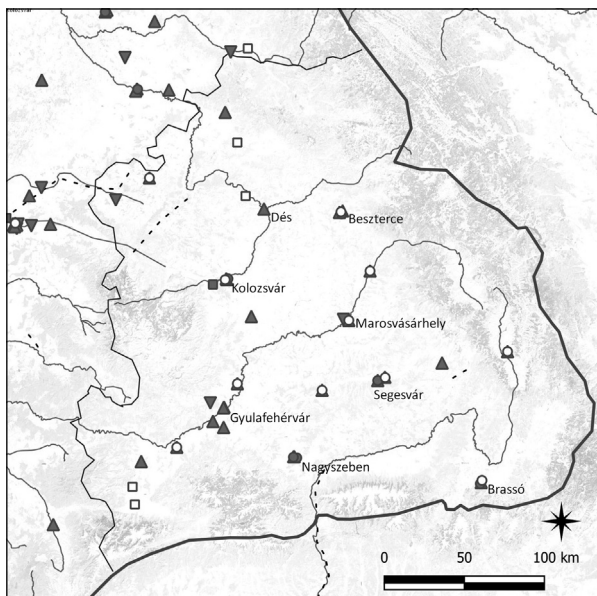
Jelmagyarázat
a térképhez

2. térkép. Erdélyi templomok az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben

3. térkép. Erdélyi kolostorhálózat 1240-ben

4. térkép. Erdélyi kolostorhálózat 1500-ban

1. táblázat. Az erdélyi kolostorhálózat alakulása 1100 és 1580 között

Erdély	1100	1200	1240	1250	1300	1350	1400	1450	1500	1580
Bencés	1	4	4	3	1	1	1	1	1	0
Ciszterci			1	1	1	1	1	1	0	
Premontrei			2	0	1	0				
Ágoston-rendi kanonok										
Apácák, beginák			3	1	2	1	1	3	10	0
Karthauzi										
Domonkos			2	2	5	8	9	9	9	0
Ferences					3	5	4	10	13	1
Ágoston-rendi remete					1	3	3	3	3	0
Karmelita										
Pálos						1	2	3	3	0
Ortodox							3	7	4	2
Összesen	1	4	12	7	13	20	27	37	49	3

2. táblázat. Kolostorok számának alakulása Erdélyben a szerzetesi hagyományok szerint csoportosítva

Erdély	1100	1200	1240	1250	1300	1350	1400	1450	1500	1540	1580
Apátságok	1	4	5	4	2	2	2	2	1	1	
Prépostságok			2		1						
Koldulórendi kolostorok			2	2	9	16	16	22	25	21	1
Pálos kolostorok						1	2	3	3	2	1
Apácák, beginák			3	1	2	1	1	3	19	10	
Ortodox kolostorok							3	7	4	4	2
Összesen	1	4	12	7	14	20	24	37	52	38	4
Az országban összesen	32	131	203		236	284	310	354	367		57
Erdély %	3,1	3,1	5,9		5,9	7,0	7,7	10,5	14,2		8,8
Vélelmezett népesség az ország egészéhez viszonyítva %	~4,0	~8,5				14,5		14,5	15,3		

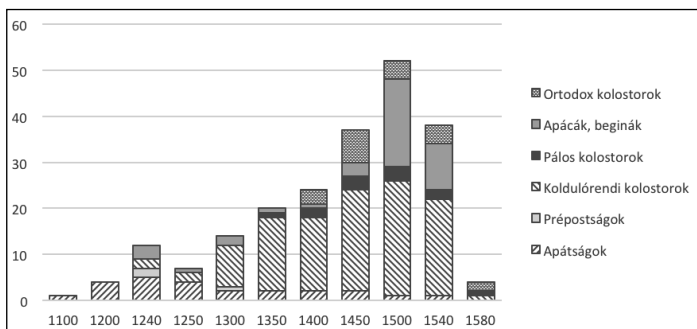
3. táblázat. Az erdélyi apáca kolostorok és beginaházak országon belüli aránya 1500 körül

Apácák 1500 körül	Magyar Királyság	Erdély	Erdély aránya %
domonkos	9	4	44,4
klarissza	8	3	37,5
ciszterci	2	1	50,0
premontrei	1	0	0,0
Ágoston-rendi	1	0	0,0
szerb ortodox	1	0	0,0
bencés	2	0	0,0
Apáca kolostorok összesen	24	8	33,3
begina (konv.)	10	1	10,0
begina (obsz.)	21	9	42,9
Beginaházak összesen	31	10	32,3
Női közösségek összesen	55	18	32,7
Férfi kolostor összesen	312	33	10,6
Mindösszesen	367	52	14,2

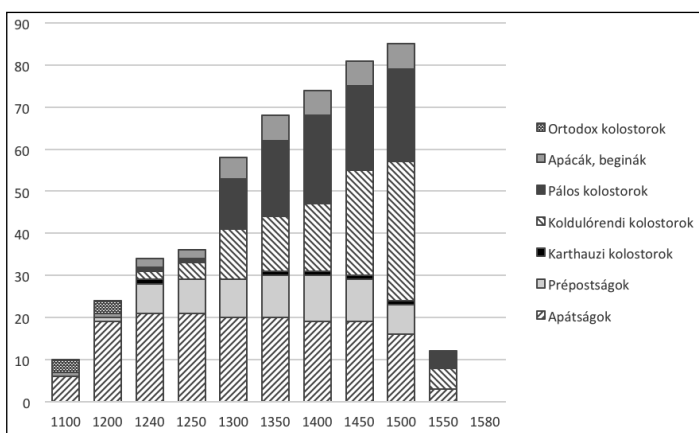
4. táblázat. Városi kolostorok száma és aránya (városi index)

Erdélyben a városi index a Magyar Királyság átlagánál szignifikánsan magasabb (MK 1300: 60,0%; 1400: 41,4%; 1500: 37,9%).

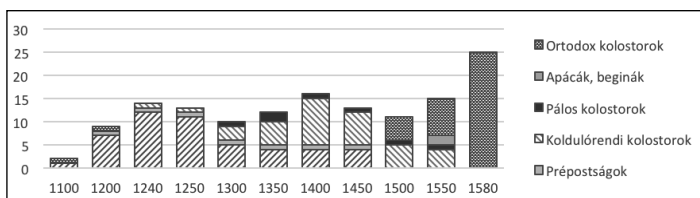
Erdély	1300	1350	1400	1450	1500
2 kolostor	2	3	3	4	5
3 kolostor	1				
4 kolostor		1			
5 kolostor			1	1	1
Városi központok száma	3	4	4	5	6
Városi kolostorok	7	10	11	13	15
Összes koldulórendi kolostor (pálosokkal)	9	17	18	25	27
Városi index	77,8	58,8	61,1	52,0	55,6

1. ábra. Az erdélyi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

2. ábra. A veszprémi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

3. ábra. A csanádi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

Special Questions in a Special Region: Changes of the Monastic Network in Transylvania

Keywords: Transylvania, monastic network, Middle Ages

The Transylvanian monastic network developed slower than in the rest of the country, especially in Transdanubia, indicating the limitations of the area's sustaining capacity. Despite its geographical proximity, the Eastern monasticism was not present in the region during the Árpád era. Of the twelfth-century reform orders, only the Cistercians were able to settle permanently. Despite the repeated attempts, the Premonstratensians failed, while the Austin canons apparently did not even try to settle in the region. The special position of Transylvania within the kingdom is reflected in the fact that mendicant orders arrived there a little slower than in other parts of the country (except the Great Hungarian Plain), but as early as about 1300 the number of the friaries exceeded that of monasteries, the latter being in decline. In terms of sustaining capacity and the proportion of urban friaries, the region is similar to areas in Western and Northern Europe where mining and trade had a significant economic weight. In addition, the network of monasteries clearly shows the lower proportion of both the lesser nobility and the large landowners, which is particularly evident in the absence of kindred monasteries and the small number of Pauline monasteries. In the fifteenth century, the expansion of the monastic network was not only due to internal causes but also to political interests of the royal power, and therefore the economic difficulties felt in other respects were not directly reflected in the development of the monastery network. A striking phenomenon unique to the country is the late medieval surge in the number of female communities. In terms of the spread of the Beguine communities, the phenomenon parallels Slavonia within the country, suggesting that, in addition to local traditions, this may be considered a consequence of the Ottoman wars. One of the peculiarities of Transylvania is that in the sixteenth century the Eastern monasticism almost disappeared from the area, as did the monasteries of the Catholic Church, due to the temporary effect of the Reformation. All in all, in the light of the network of monasteries, medieval Transylvania offers an image of a dynamically changing region that needed some external support but was self-operative, with a character that was closer to the western half of the country than its immediate neighbours.

Fedeles Tamás

Az erdélyi egyházmegye és az Apostoli Kamara Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején

A *Reverenda Camera Apostolica* a pápai Kúria egyik legősibb hivatala, amely az évszázadok folyamán a Szentszék gazdasági, politikai jellegű és bíraskodási feladatokat ellátó központi orgánumává, valamint az Egyházi Állam legfelső kormány szervévé fejlődött.¹ XXII. János pontifikátusa (1316–1334) idején került sor a pápai pénzügyi igazgatás átfogó reformjára, ekkor épült ki a rezervációkon, szervíciumokon, tizedeken *spolium*okon és egyéb adófajtákon nyugvó szigorú fiskális rendszer. Az átalakítás részeként újjászervezték a kamarai könyv- és számvitelt, valamint a korábbi időszakban még gyakran változó adószedési körzetek határait is véglegesítették. A nagy nyugati egyházzszakadást (1378–1417) követő reformok nyomán a hivatal a nyugati kereszténység teljes területére, így a Magyar Királyságra is kiterjedő kormányzati hatalommal rendelkező szervezetté vált mind a *spiritualiák*, mind pedig a *temporaliák* terén.² Tanulmányomban az Apostoli Kamara és az erdélyi egyházmegye közötti legfontosabb érintkezési pontokat tekintem át az 1387–1437 közötti fél évszázadban az alábbi területekre összpontosítva: 1) az adófizetés, 2) az *ad limina* látogatások, végül pedig 3) a kúriai papszentelések.

Szervíciumok és *annaták*

Az egyházi javadalmakra kirótt adónemek közül a vizsgált időszakban a prelátusokat terhelő *servitium*, valamint a kisebb javadalmásokra kivetett *annata* érintette a magyar papságot. A pápa és a Bíborosi Kollégium által közösen adományozott, illetőleg megerősített püspöki és nagyobb apáti

Fedeles Tamás (1974) – történész, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet; tudományos főmunkatárs MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, fedeles.tamas@pte.hu

A tanulmány az MTA TKI támogatásával készült az MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

¹ Az intézményre vonatkozó néhány alapvető munka a teljesség igénye nélkül: Adolf Gottlob: *Aus der Camera Apostolica des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte des päpstlichen Finanzwesens und des endenden Mittelalters*. Innsbruck 1889; Guglielmo Felici: *La Reverenda Camera Apostolica. Studio Storico-Giuridico*. Roma 1940; Niccolò Del Re: *La Curia Romana. Lineamenti Storico-Giuridici* (Sussidi Eruditi 23). Roma 1970³, 295–309; Ruggerio Maria Grazia Pastura: *La Reverenda Camera Apostolica e i suoi archivi (secoli XV–XVIII)* [con contributi di Paolo Cherubini, Luigi Londei, Marina Morena e Daniela Sinisi]. Roma 1984; Paolo Cherubini: *Mandati della Reverenda Camera Apostolica (1418–1802)*. (Ministerio per i Beni Culturali e Ambientali, Quaderni della rissagna degli Archivi de Stato 55. Arhivio di Stato di Roma). Roma 1988. – Rövid magyar nyelvű összefoglalása: *Cameraria Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I. Obligaciones, Solutiones. Feltárta, szerkesztette és közreadja Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás – Nemes Gábor, (Collectanea Vaticana Hungariae vol. I/9–10). Bp.–Róma 2014. XXV–XXXIX.

² Clemens Bauer: *Epochen der Papstfinanz*. Historische Zeitschrift 138 (1928). 459–465; John E. Weakland: *Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316–1334*. Catholic Historical Review 54 (1968) 39–54, 285–310; William Edward Lunt: *Papal Revenues in the Middle Ages, I–II*. New York 1934; Daniel Williman: *Letters of Etienne Cambarou, Camerarius Apostolicus (1347–1361)*. Archivium Historiae Pontificae 15 (1977). 195–215.

benefíciumok (*beneficia consistorialia*) után, amelyeknek éves jövedelme meghaladta a 100 kamarai forintot, a 13. századtól *servitium communé*t kellett fizetni. A befizetendő díjtétel egyenlő, 50–50%-os arányban oszlott meg a *Camera Apostolica* és a Bíborosi Kollégium Kamarája között.³ A kezdeti időszakban a szervícium összege az adott javadalom – becslés alapján (*communi extimatione*) meghatározott – éves jövedelmének egyharmadát tette ki, majd a nagy nyugati egyházszakadást követően ez az arány megközelítőleg ötöd-hatod részre csökkent.⁴ Az említett kinevezési illetéken felül egy további díjtételt, amely öt különböző részből tevődött össze (*quinque servitia*), s a 15. század elejétől *servitia minuta* néven állandósult a pápai adókönyvekben, is be kellett fizetniük az újonnan kinevezett prelátusoknak a Kamarába. Ennek az összegét a bíborosok létszáma határozta meg: annál magasabb volt a fizetendő díj, minél kevesebb kardinális volt jelen a javadalom adományozásakor konzisztóriumon.⁵ Ennek szemléltetésére lássuk a Zsigmond-kor egyik híres-hírhedt főpapjának, Lépes György püspöknek (1427–1442)⁶ az esetét. Az erdélyi püspökség elnyerését (1427) követően 1500 kamarai aranyforint teljesítését vállalta *commune servitium* címén. Az összegből 750–750 forint illette a *Camera Apostolicá*t, valamint a Bíborosi Kollégiumot. Minthogy kinevezésekor 15 bíboros volt jelen a konzisztóriumon, 50 forintra rúgott (= 750 : 15) egy *servitium minutum* összege.⁷ Az erdélyi püspöknek ezek alapján tehát összesen 1750 forintot kellett befizetnie szervícium címén.

A kinevező pápai bullát abban az esetben állították ki, ha az illető prelátus személyesen vagy – s ez volt az általános gyakorlat – képviselője révén kötelezte magát (*se obligare*) a kinevezési díj befizetésére (*solutio*).⁸ A kötelezettségvállalásokra és a befizetésekre vonatkozó adatokat a Vatikáni Apostoli Levéltár *Obligaciones et Solutiones* sorozatának kötetei tartalmazzák.⁹ A teljesítéseket emellett a bevételeket és a kiadásokat dokumentáló *Introitus et Exitus* regisztersorozat volumeneiben is rögzítették.¹⁰

A kisebb egyházi benefíciumok (káptalani javadalmak, plébániák, kápolna- és oltárrektorátusok) adományozása a Bíborosi Kollégium jóváhagyásától függetlenül történt (*beneficia non consistorialia*), azaz kizárólagosan a pápa hatáskörébe tartozott. Az újonnan kinevezett javadalmas az elnyert stallum éves bevételének felét volt köteles az Apostoli Kamarába befizetni.¹¹

³ Adrien Clergeac: *La curie et les bénéficiers consistoriaux. Étude sur les communes et menus services, 1300–1600*. Paris 1911. 1–43. – A Szent Kollégium kamarájára lásd Paul Maria Baumgarten: *Untersuchungen und Urkunden über die Camera Collegii Cardinalium für die Zeit von 1295 bis 1437*. Leipzig–Berlin 1897.

⁴ Emil Göller: *Der Liber Taxarum der päpstlichen Kammer*. Rom, 1905; Hermannus Hoberg: *Taxae pro communibus servitiis. Ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1445 confectis*. (Studii e Testi 144). Città del Vaticano 1949, X–XII. Vö. Fedeles Tamás: *A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában*. = „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila, Pósan László. Debrecen 2014. 189–204, itt: 201–203.

⁵ Karl Henrik Karlsson: *Die Berechnungsart der Minuta Servitia*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 18 (1897). 582–587.

⁶ Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Kvár 1922. 329–353.

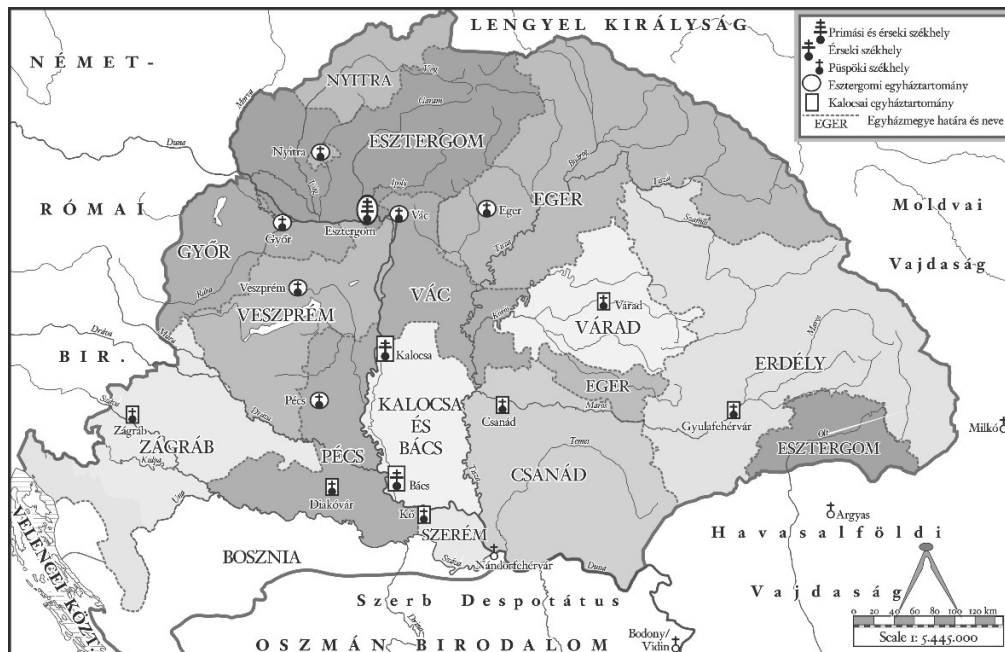
⁷ *Cameralia i. m.* I, n. 172.

⁸ Hoberg: *i. m.* XIV–XV.; Markus A. Denzel: *Kurialer Zahlungsverkehr im 13. und 14. Jahrhundert. Servitien- und Annatenzahlungen aus dem Bistum Bamberg*. (Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 42). Stuttgart 1991. 87.

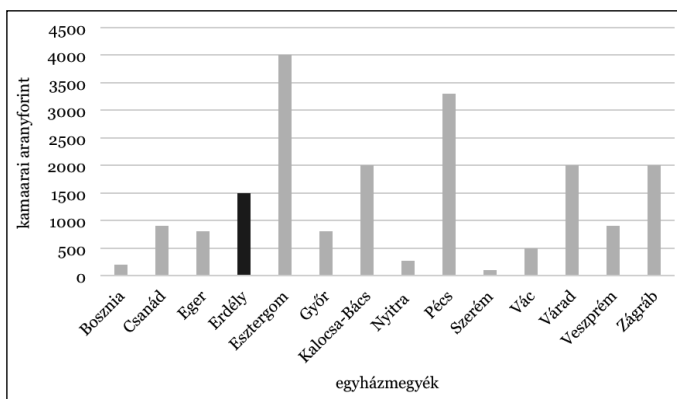
⁹ Karl August Fink: *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 20), Rom 1951, 51; Leonard E. Boyle: *A Survey of the Vatican Archives and of its Medieval Holdings*. Toronto 1972. 43. – A sorozat magyar vonatkozásaira lásd *Cameralia i. m.*

¹⁰ Boyle: *i. m.* 43.

¹¹ Johann Peter Kirsch: *Die Annaten und ihre Verwaltung in den zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Historisches Jahrbuch 9 (1888). 300–312, itt: 302; Uő: *Die päpstlichen Annaten in Deutschland während des XIV. Jahrhunderts*. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 9). Paderborn 1903. X–XVIII.

1. térkép. A 15. századi magyar egyházszerkezet

1. ábra. A magyar egyházmegyék *commune servitiuma* (1418–1437)

Eme adónem dokumentálására V. Márton pápa (1417–1431) reformjai nyomán két új regisztersorozatot vezettek be *Libri annatarum* és *Libri quitantiarum* címmel.¹²

Az erdélyi püspöki méltóság elnyerését követően a Kamarába fizetendő illeték összege korszakunkban 1500 kamarai aranyforintra rúgott, amely – az ötös szorzót alkalmazva – éves szinten legalább 7500 forintos bevételt feltételez. A 14 magyar egyházmegye közül az erdélyi ezek alapján a hatodik leggazdagabb püspökségnek számított.¹³

Összesen nyolc személy került az erdélyi egyházmegye élére Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt (1387–1437), s közülük valamennyien kötelezettséget vállaltak a szervícium befizetésére.¹⁴ Rajtuk kívül még egy személy, Laki János erdélyi választott püspökként kötelezte magát a kinevezési illeték kiegyenlítésére,¹⁵ azonban ő végül mégsem nyerte el a méltóságot, így természetesen fizetnie sem kellett.¹⁶

1. táblázat. Az erdélyi püspökök szervíciumbefizetései¹⁷

Püspök	Obligatio	Solutio	Hátralék
Knoll Péter	1768	929	839
Jánoki Demeter	1708	524	1184
Maternus	1788	55	1733
Miklós	1875	0	1875
Upori István	1841	1418	423
Pálóci György	1697	789	908
Csanádi Balázs	1841	1841	0
Lépes György	1750	1650	100
Összesen	14268	7206	7062

¹² Körmendy József: *Annatae e regno Hungaria provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421–1536.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 21). Bp. 1990; Cameralia i. m. II, 153–296; Fedeles Tamás: *Az Apostoli Kamara középkori nyugtái. = Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.)* Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk. Tumor Péter, (Collectanea Vaticana Hungariae 8). Bp.–Róma 2012. 11–25.

¹³ Erre lásd Fedeles: *A Camera Apostolica i. m.* 202–203. 1. táblázat.

¹⁴ A korszak erdélyi püspökeire lásd *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII*, ed. Guilelmus Van Gulik – Conradus Eubel – Patricius Gauchat – Ludovicus Schmitz-Kallenberg – Remigius Ritzler – Priminus Seffrin, Monasterii–Patavii 1913–1978, I, 492–493, II, 254; Temesváry: i. m. 211–353; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5), Bp. 1996. I. 68–71; *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia.* Összeállította: Jakubinyi György. Kvár 2010³. 25–26; Fedeles Tamás: *Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában. = Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsész- és társadalomtudományok területéről.* Szerk. Czeferner Dóra, Böhm Gábor, Fedeles Tamás. Pécs 2018. 81–146, itt: 118–121.

¹⁵ 1402. március 2.: *Cameralia i. m.* I, n. 122.

¹⁶ 1390 és 1402 között az erdélyi székeskáptalan prépostja, az erdélyi püspökséget csak névleg viselte. A pápa a szerémi püspökség élére helyezte át, azonban azt sem tudta elfoglalni. Vö. C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437.* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4). Bp. 2013. 37.

¹⁷ Az adatokat lásd: *Cameralia i. m.* I, n. 100, 103, 112, 121, 122, 124, 149, 158–159, 172, 496, 502a, 503–504, 510, 542–543, 559, 565, 574, 592, 598, 611–612, 632–632a, 635–635a.; Archivio Apostolico Vaticano (=AAV) Camera Apostolica (=Cam. Ap.), Obligationes et Solutiones. 52, fol. 156r-v.

A püspökök által vállalt és ténylegesen teljesített befizetések között mintegy 50%-os eltérést tapasztalunk. Csupán egyetlen főpap, Csanádi Balázs tett eleget maradéktalanul kötelezettségének, s három részletben összesen 1841 aranyforintot fizetett be kinevezési díjként (1424).¹⁸ A Budai Nagy Antal vezette erdélyi parasztfelkelés kapcsán hirhede vált Lépes György fizetési hajlandósága is példaértékű volt, hiszen az előírt summa 94%-át eljuttatta Rómába (1427–1428).¹⁹ Upori István esetében pedig a befizetés aránya meghaladta a 77%-ot (1401, 1403, 1407).²⁰ A lengyel származású Miklós volt az egyetlen a prelátusok közül, aki egyetlen forintot sem fizetett be. Ennek hátterében mindössze egy évig tartó (1400–1401), a királyi hatalom válságának idejére eső méltóságviselése állhat, s maga Miklós is e zavaros időszakban vesztette életét.²¹ A püspöki székben az őt követő Upori Istvánnak, aki Luxemburgi Zsigmond ellenzékéhez tartozott, így nemcsak saját szerviciumának, hanem elődei, így Miklós hátralékának kiegyenlítését is vállalnia kellett.²² Más kérdés, hogy ezt végül nem teljesítette.

A főpapok az általános gyakorlatnak megfelelően több részletben tettek eleget fizetési kötelezettségeiknek. Knoll Péter pedig egy ízben (1390) fizetési haladékot is kapott.²³ Az alkalmanként befizetett összegek 55 és 1000 aranyforint között szóródnak.

A püspökségek mellett a jelentősebb anyagi háttérrel rendelkező apátságok is szervicium-kötelesek voltak. A középkori Erdély területén a kolozsmonostori Benedek-rendi monostor tartozott ezek közé, amelynek vezetőjeként Albeni Henrik, a későbbi pécsi püspök (1421–1444)²⁴ fizetett három alkalommal (1419) összesen 62 forintot.²⁵

A kisebb értékű javadalmak után fizetendő annatákkal kapcsolatban mindössze két személyre vonatkozóan rendelkezünk információval. Mérai Barnabás az általa elnyert, 60 forintos éves bevételre becsült erdélyi kanonoki stallum után vállalta az adófizetést (1422),²⁶ ennek teljesítéséről azonban nem maradtak fenn adatok. Becskereki Miklós váradi és erdélyi kanonok esetében pedig csupán a befizetéssel kapcsolatos források maradtak korunkra. Ő az előírt határidőig nem teljesítette vállalt kötelezettségét, ezért exkommunikáció veszélye fenyegette, amelyet végül Conradus Cardini de Florentia váradi prépost, apostoli kollektor révén teljesített, összesen 60 forint befizetésével sikerült elhárítania (1425).²⁷

Mind az obligációk, mind pedig a befizetések terén két lehetőség állt az erdélyi javadalmaskor rendelkezésére: egyrészt személyesen, másrésztől pedig meghatalmazottak útján teljesíthették ez irányú kötelezettségüket. A korszakban mindössze egyetlen személy, Jánoki Demeter püspök utazott személyesen a pápai Kúriába, s vállalta (*personaliter promisit*) a szervicium befizetését (1391).²⁸ A prokurátorok általában okirattal igazolták küldetésüket az Apostoli Kamarában.

¹⁸ *Cameralia i. m.* I, n. 609, 611–612.

¹⁹ Uo. I. n. 632–632a, 635–635a.

²⁰ *Cameralia i. m.* I. n. 559, 565, 574.

²¹ Stanisław A. Sroka: *Polen auf Bischofsstühlen in Ungarn zur Zeit Sigismunds von Luxemburg. = Das Zeitalter König Sigismund in Ungarn und im deutschen Reich*, Hg. v. Tilmann Schmidt und Péter Gunst. Debrecen 2000. 173–180, itt: 176–177.

²² *Cameralia i. m.* I. n. 121.

²³ Uo. n. 500.

²⁴ Személyére lásd Fedeles Tamás: *A 14. század derekától Mohácsig. = A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József (A Pécsi Egyházmegye története I). Pécs 2009. 109–154, itt: 120–123.

²⁵ AAV Cam. Ap. Introitus et Exitus vol. 379. fól. 12r; *Cameralia i. m.* I, n. 580b, 581–582.

²⁶ Uo. II. n. 1117.

²⁷ AAV Cam. Ap. Intr. et Exit. vol. 383, 9r-v; *Cameralia i. m.* II, n. 1144, 1146.

²⁸ *Cameralia i. m.* I. n. 103.

A fentebb említett Konrád váradi prépost például István fia Tamás erdélyi egyházmegyes klerikus (*clericus coniugatus*) közjegyző által kiállított oklevéllel képviselte Csanádi Balázs püspököt (1424).²⁹ A *Camera Apostolica* erdélyi egyházmegyes ügyfeleinek meghatalmazottjai között – az általános gyakorlatnak megfelelően – a helyi és a környező egyházak kanonokjai mellett esetenként feltűntek a pápai udvar alkalmazottai is. Köztük találjuk Baldassare Cossa bolognai esperest, pápai kamarást, a későbbi XXIII. János ellenpápát (1410–1415), aki Upori püspök nevében fizetett be 1000 forintot (1401).³⁰ Úgyszintén lehetőség kínálkozott az országban tartózkodó kollektoroknál vagy pápai legátusoknál a befizetésekre, ami további költségektől kímélte meg az újonnan kinevezett főpapokat. Jóllehet a Nápolyi László ellenkirály támogatására az országba érkező Angelo Acciaioli bíboros-legátus felhatalmazást kapott a főpapok szerviciumainak beszédésére (1403) is,³¹ végül egyetlen magyar főpap sem törlesztette nála tartozásait.

Az erdélyi püspökök egyre inkább a bankházak biztosította hiteleket használták a vizsgált időszakban, amely a korszak általános tendenciáihoz illeszkedett. Ez egyebek mellett talán azzal magyarázható, hogy kinevezésük idején magától értetődően még nem rendelkeztek egyházmegyjük jövedelmeivel, tehát szükségük lehetett a kreditre. Különösképpen akkor terhelte meg a büdzsét az illetékfizetés, amikor az elődök elmaradt *servitiumait* is az újonnan kinevezett főpapnak kellett megfizetnie. A befizetések mintegy 60%-a pénzintézetek közreműködésével valósult meg. A korszakban a jelentős firenzei, elsősorban a Medici és a Spini bankok szolgáltatásait vették igénybe az erdélyi főpapok.³²

Ad limina látogatások

A Szent Péter és Szent Pál apostolok küszöbéhez járulás fogalma a római zarándoklatokkal fonódott össze. Részint ebben gyökerezik az ókeresztény időszaktól kialakult gyakorlat, mely szerint a metropolitáknak, püspököknek, valamint a Szentszék joghatósága alá tartozó, kiváltságos (*exempt*) egyházi intézmények vezetőinek bizonyos időközönként fel kellett keresniük a pápát. Ezen alkalmak során az apostolfeljedelmek relikviái előtti tisztelet kifejezése mellett megerősítették a római egyház vezetőjéhez fűződő kapcsolatukat, valamint beszámoltak egyházmegyjük állapotáról. Mindez hamarosan azzal egészült ki, hogy bemutatkozó látogatásuk alkalmával ajándékokat is adtak a Szentatyának. Az évszázadok során a *visitatio ad limina apostolorum* a római zarándoklat és az adományok felajánlása kötelezővé

²⁹ Uo. I. n. 158.

³⁰ „per manus Baldassaris Casse (!), archidiaconi Bononiensis domini nostri pape cubicularii”: uo. I. n. 559.

³¹ Uo. I. n. 566. – Legátusi kinevezésére és további felhatalmazásaira lásd *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár*. Series I, tom. I–VI. Budapestini 1887–1891. I/4, 531–563.

³² A korszak firenzei–magyar gazdasági, kereskedelmi és családi kapcsolataira lásd Teke Zsuzsa: *Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. Századok* 129 (1995). 195–214; Arany Krisztina: *Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450)*. Fons 14 (2007). 483–549; Uő: *Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködési formái*. Fons 16 (2009). 157–190; legújabban: Katalin Prajda: *Network and Migration in Early Renaissance Florence, 1378–1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary*. (Renaissance History, Art and Culture). Amsterdam 2018.

vált a részegyházak előljárói számára.³³ E kötelezettségnek két formája alakult ki: a *visitatio verbalis*, amelyhez nem kapcsolódott felajánlás, valamint az adománnyal, később pedig fizetési kötelezettséggel összekapcsolt *visitatio realis*. Az utóbbi esetben befizetett összeg fele a *Camera Apostolica*-ba, míg a másik fele a bíborosi kollégium kincstárába került.³⁴ 1417 után valamennyi püspök pápai megerősítése egyúttal az *ad limina* látogatás kötelezettségét vonta maga után.³⁵ A 14. századtól kezdődően a Magyar Királyság prelátusainak – a nyugati kereszténység főpapjainak túlnyomó részéhez hasonlóan – mindössze *visitatio verbalis* kellett tenniük, amit kivétel nélkül meghatalmazottak útján teljesítettek. Ami a magyar egyháziak vizitációinak gyakoriságát illeti, már az 1230 körül kialakult gyakorlat szerint a részegyházak azon csoportjához tartoztak, amelyek *ordinarius*ainak két évente (*biennium*) kellett felkeresni a Szentszéket.³⁶

A vizsgált időszak vizitációit az Apostoli Kamara *Diversa Cameralia* meglehetősen heterogén iratsorozata tartalmazza.³⁷ A Luxemburgi Zsigmond regnálása idején kinevezett nyolc erdélyi püspök közül mindössze három főpap, Pálóci György (1423),³⁸ Csanádi Balázs (1427)³⁹ és Lépes György (1428, 1433)⁴⁰ *ad limina* látogatására vonatkozó információk maradtak korunkra. Mindannyian képviselők által teljesítették e kötelezettségüket. A prokurátorok között ismét feltűnt a firenzei Conradus Cardini váradi prépost neve, aki ezúttal is Csanádi Balázst képviselte. Mindazonáltal ez nem meglepő, ugyanis ő 1418-tól apostoli kollektorként tevékenykedett a Magyar Királyság területén. 1420 és 1427 között összesen tíz magyar klerikust képviselt az Apostoli Kamara hivatalában, s ezzel a korszak egyik legaktívabb magyar prokurátorának tekinthető.⁴¹

Kúriai promóciók

A *Respublica Christiana* központja, Róma a korai időszaktól kezdve fontos szerepet játszott a klerikusszentelések kapcsán, ugyanis a keresztény Európa valamennyi szegletéből, így a Kárpát-medence területéről is érkeztek olyanok, akik az Örök Városban kívánták az egyházi rend szentségének egyes fokozatait felvenni. A kúriai promóciók – a hivatalos szóhasználat szerint ugyanis az egyházi ordó egyes grádusaira a jelölteket előmozdították, amelyet a latin *promovere* igével

³³ Dominique le Tourneau: *Visite ad limina*. = *Dizionario storico del papato* I–II, a cura di Levillain, Philippe. Milano 1996. II. 1547–1548; Ludwig Schmutge: *Visitatio Liminum*. = *Lexikon des Mittelalters*. Bd. VIII. München 1997. 1748.

³⁴ Johann Pater: *Die bischöfliche Visitatio liminum SS. Apostolorum*. Eine historisch-kanonistische Studie. Paderborn 1914. 62; Lunt: *i. m.* I. 91–93.

³⁵ Pater: *i. m.* 80–81.

³⁶ Fedeles, Tamás: *Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum: Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban*. = *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Vészprémy László tiszteletére*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 117–132. itt: 120–121.

³⁷ Germano Gualdo: *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano. Lo Schedario Garampi – I Registri Vaticani I Registri Lateranensi – Le „Rationes Camerae” – L'Archivio Consistoriale*. (Collectanea Archivi Vaticani 8). Città del Vaticano 1989. 315–331; Ursmer Berlière: *Inventaire analytique des Diversa Cameralia Vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Théroouanne et Tournai*. Rome–Namur 1906.

³⁸ AAV, Cam. Ap., *Diversa Cameralia* vol. 7. fol. 148v.

³⁹ Uo. vol. 11. fol. 118v–119r.

⁴⁰ Uo. vol. 11. fol. 171v; vol. 17. fol. 194r.

⁴¹ Konrád pályafutására lásd Fedeles Tamás: *Firenze–Várad–Róma. Conradus Cardini de Florentia pályájának kontúrjai*. = *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. Szerk. Bene Krisztián, Huszár Mihály és Kolontári Attila. Pécs 2018. 110–146.

jelöltek – a 14. század végétől egészen a 16. század elejéig kizárólag az Apostoli Kamara hatáskörébe tartoztak, következésképpen e központi szervet vezető kamarás ellenőrzése alatt állt a teljes római szentelési eljárás.⁴² V. Márton kúriai reformjaihoz illeszkedően az ordinációkra vonatkozó alapvető információkat a *Camera Apostolica* egy önálló regisztersorozatában, a *Libri formatarum* kötetekben rögzítették 1425-től kezdődően 1524-ig bezárólag.⁴³ A Kamara illetékességi köre kiterjedt az írásbeli szentelési engedélyek (*littera dimissoria*) kiadására is, amelyek lehetővé tették a jelöltek számára, hogy bármely katolikus főpaptól felvegyék az egyházi rend szentségének kívánt fokozatait. 1426 és 1437 között az említett sorozat első két volumenében 59 magyar személy nevét jegyezték fel a kamarai jegyzők.⁴⁴ Közülük 31 fő vette fel az egyházi ordó kisebb-nagyobb fokozatait, míg 28 klerikus számára szentelési engedélyt állítottak ki a hivatalban. Köztük találjuk az egyetlen, az erdélyi egyházmegye területéről, közelebbről az egykori Fehér vármegyében található Berve (ma *Berghin* Romániában) faluból származó Miklós fia Tamás akolitust.⁴⁵ Ő egy lengyel klerikustársával közösen kapott szentelési engedélyt (1426),⁴⁶ azonban promóciójára vonatkozó ismeretekkel nem rendelkezünk. Mindazonáltal a *Curia Romaná*ban a korszakban számos erdélyi egyházmegyes promóciójára kerülhetett sor, amelyet az erre vonatkozó szupplikációk tesznek kétségtelenné. 1428 decembere és 1430 februárja között ugyanis 23, az erdélyi püspökség területéről érkező klerikus, közöttük *Laurentius de Septemcastris* kérte a kúriai promóció lehetőségét.⁴⁷ A *Libri formatarum* korunkra maradt 14 kötetének vizsgálata is az erdélyi klerikusok mobilitására hívja fel a figyelmet, ugyanis a kamarai szenteléseken részt vevő, valamint a hivaltól promóciós engedélyt nyerő 783 magyar 15%-a, összesen 118 fő származott az erdélyi *diocesis* területéről.⁴⁸

Összegzés

A felvázoltak alapján megállapítható, hogy a római Kúria egyik legfontosabb kormányszerve, az Apostoli Kamara és az erdélyi egyházmegye között folyamatos volt a kapcsolattartás a vizsgált korszakban. A Kamara, illetőleg a további kúriai hivatalok, így a *Cancellaria*, a

⁴² Andreas Rehberg: *L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. = La papauté à la Renaissance*. Eds. Florence Alazard – Frank La Brasca. Paris 2007. 167–249; Ludwig Schmutge: *Zum römischen „Weihetourismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503)*. = *Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini* (Reti medievali e-book 15). Firenze 2011. 417–436; Kirsi Salonen – Jussi Hanska: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*. (Church, Faith and Culture in the Medieval West). London – New York 2016.

⁴³ Ludwig Schmitz(-Kallenberg): *Die Libri Formatarum der Camera Apostolica*. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 8 (1894). 451–472; Zdeňka Hledíková: *Libri formatarum – una fonte conosciuta ma non scoperta*. Bollettino dell'Istituto storico Ceco di Roma 5 (2006). 35–60; Fedeles Tamás: *A magyar közévszázad egy kevésbé ismert forrása. A Libri formatarum és bejegyzései. = Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*. Ed. by Somorjai Ádám, Somorjai Gabi. Bp. 2019. 149–166.

⁴⁴ AAV Cam. Ap. Libri formatarum vol. 1. fol. 15v–16v, 17v–18r, 23r, 37r–38v, 40r, 41r, 43r–46r, 49rv, 52r, 53–54r; vol. 2, fol. 8r–9v, 11r, 12r, 15r, 20v–21r, 24r, 45rv, 49r.

⁴⁵ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1963–1998. II. 134; Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Szerk. Kollányi László – Sallay Ágnes. Bp. 2001. 2FH7.

⁴⁶ AAV Cam. Ap. Libri formatarum vol. 1., fol. 18r.

⁴⁷ Lukacsics Pál (szerk.): *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. (Monumenta Hungariae Italica 1–2), Bp. 1931–1938. I. n. 1042–1043, 1050, 1055, 1076, 1078, 1099, 1102, 1124, 1127, 1130, 1164, 1180, 1185, 1190, 1194, 1216, 1237, 1352.

⁴⁸ Fedeles Tamás: „*Ad omnes sacros ordines promoveri*”. *Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban*. Arrabona 53–56 (2015–2018) 77–144, itt: 93.

Dataria és a *Sacra Poenitentiaria Apostolica* hivatalainak magyar ügyfelei, valamint a Kárpát-medencéből az Örök Városba utazó zarándokok saját ügyeik intézésén túl fontos szerepet játszottak a *centrum* és a *periféria* közötti információáramlásban is. A kommunikáció e formája pedig a középkor későbbi évtizedeiben is meghatározó maradt.

The Transylvanian Diocese and the Apostolic Chamber during the Reign of King Sigismund of Luxembourg

Keywords: Apostolic Chamber, Transylvanian Diocese, papal taxation, ordination at the Roman Curia, ad limina visitations

The *Reverenda Camera Apostolica* was one of the most ancient offices of the Papal Curia which, throughout the centuries, evolved into a central organ of the Holy See, carrying out economic, political and judicial functions, and ultimately had become the supreme governing body of the Papal State. Under the pontificate of Pope John XXII, an extensive reform was introduced in the board of finance, establishing a strict fiscal system based on reservations, *servitia*, tithes, *spolia* and other means of taxation. As part of the transformation, bookkeeping and accountancy was reorganized and the boundaries of the taxation districts, which had an often-changing character in earlier times, were also to be concluded. On account of the reforms following the Great Western Schism (1378–1417), the office developed into an organisation possessing such a governance power which extended to the entire Western Christendom, thus to the Kingdom of Hungary regarding both temporal and spiritual matters as well. In my paper I am to review the most important points of presence between the Apostolic Camera and the Transylvanian Diocese in the span of half a century from 1387 to 1437 focusing on the following fields: 1) taxation, 2) the *ad limina* visitations, and finally, 3) ordination of priests in the *Curia Romana*.

Hegyí Géza

A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig

1. Az erdélyi románok és a tizedfizetés kapcsolatának tanulmányozása azért számít izgalmas témának, mert a keleti kereszténységben köztudomásúlag ismeretlen volt a tized intézménye, a fenti közösség viszont a dézsmaszedő katolikus rítust pártoló magyar állam területén lakott, így joggal számíthatunk arra, hogy szokásrendje e téren is összeütközésbe került a hivatalos normával. Noha, mindezt felismerve, a szakirodalom már másfél évszázada, pontosabban Kemény József 1846-ban megjelent alapvető tanulmánya¹ óta foglalkozik a kérdéssel,² ennek kutatása – a forrásfeltárás elégtelensége miatt – még mindig tartogat meglepetéseket.

A kutatók nagy többsége egyetért abban, hogy az erdélyi és magyarországi románok a 13–14. század folyamán töretlenül megőrizték tizedmentességüket,³ a 15. század elejétől viszont már e tekintetben lényegi változásokról szokás beszélni.⁴ Noha ezek közül azt a vélekedést, miszerint az egyházi birtokon lakó románokat 1426 előtt testületileg dézsmafizetésre kötelezték, a közelmúltban – úgy vélem – sikerült cáfolnom,⁵ a másik tematizált újítás, a „keresztény földre” települt románok tizedfizetése kétségtelenül létező törekvés volt a késő

Hegyí Géza (1981) – történész, tudományos munkatárs. EME Kutatóintézete, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

A tanulmány elkészítését az NKFIH K 119430. sz. pályázata és az MTA Domus Hungarica Program támogatta.

¹ Joseph Kemény: *Bruchstück aus der Geschichte der vaterländischen geistlichen Zehnten mit besonderer Bezugnahme auf unsere Walachen*. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Hrsg. von Anton Kurz. II(1847). 381–397. (a továbbiakban: Kemény: *Bruchstück*).

² A téma szakirodalmának kronologikus ismertetését lásd Hegyí Géza: *Decima Volahorum. Az egyházi birtokon lakó románok tizedfizetésének kérdése*. Certamen IV(2017). 257–270. (a továbbiakban: Hegyí: *Decima Volahorum*) 257–258.

³ Kemény: *Bruchstück* 382–385. (vö. 390–392. is); Zenovie Pâclişanu: *Dişmele (decimele) Românilor din Ardeal şi Ungaria înainte de 1700*. Cultura creştină V(1915). 455–461., 488–491. (a továbbiakban: Pâclişanu: *Dişmele*) 456–457; David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I–III. Bucureşti 1967–1968. (a továbbiakban: Prodan: *Iobăgia*) I. 53–54.; Viorel Achim: *Români din regatul medieval ungar şi decimele bisericeşti. Pe marginea unui document din Acta Romanorum Pontificum*. Banatica XIV(1996). 5–19. (a továbbiakban: Achim: *Români şi decimele*) 9–10; Uő: *Disputa pentru decimele din „terrae Christianorum” din cuprinsul episcopiei de Cenad (1468–1469)*. Revista istorică XVI(2005). 169–184. (a továbbiakban: Achim: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad*) 169–170., 172–173; Uő: *Consideraţii asupra politicii faţă de ortodocşi a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire specială la chestiunea dijmelor. = Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*. Ed. Ovidiu Cristea – Gheorghe Lazăr. Brăila 2008. 69–79. 73–76.; Uő: *Disputa în legătură cu dijmele bisericeşti din Caransebeş şi Căvâran (1500)*. = *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*. Ed. Dumitru Teicu, Rudolf Gräf. Buc. 2011. 179–205. (a továbbiakban: Achim: *Dişmele din Caransebeş*) 189–192.; Hegyí: *Decima Volahorum* 258–259.

⁴ Kemény: *Bruchstück* 385–392.; Pâclişanu: *Dişmele* 457.; Achim: *Români şi decimele* 9–10.; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 173–176., 179–182.; Uő: *Dijmele din Caransebeş* 188–189.

⁵ Hegyí: *Decima Volahorum* 259–269. Angol nyelvű változata: Géza Hegyí: *Did Romanians Living on Church Estates in Medieval Transylvania Pay the Tithe?* The Hungarian Historical Review VII(2018). 694–717.

középkorban. A „keresztény föld” ebben az összefüggésben nem a katolikus magyar állam területét,⁶ még csak nem is a katolikus földesurak birtokait jelentette, hanem olyan falvakat, ahol korábban katolikus hitű – és ennek megfelelően tizedfizető – magyar vagy szász közösség élt, de miután ez valami okból eltűnt (ti. elpusztult vagy elvándorolt), helyükre „szakadár” románok költöztek.⁷ Miután ez a jelenség nagyobb méreteket öltött, kezdték megkövetelni az új telepesektől a tizedfizetés átvállalását is abból a célból, hogy a demográfiai változásoknak ne az egyházi jövedelmek lássák a kárát. Nemrég Lack Jakab és Tamási Henrik erdélyi vajdák 1408. március 22-i, töredékesen fennmaradt oklevelének közzétételével bizonyítottam, hogy a fenti intézmény bevezetésére a korábban vélt időpontoknál jóval hamarabb, az 1408. évi erdélyi közgyűlésen került sor Upori István erdélyi püspök kérésére.⁸

2. A határozat nyilvánvalóan gyökeres elvi változást jelentett a román jobbágyok és a tized kapcsolatában. A legfontosabb kérdés azonban mégiscsak az lehet számunkra, hogy mennyiben sikerült gyakorlatba ültetni. Erre nézve – ha eltekintünk a kevésbé megalapozott véleményektől – a szakirodalomban két eltérő álláspont körvonalazódik. Makkai László és David Prodan szerint az előírás az érintettek ellenállása miatt papíron maradt, így a tized a 16. század végéig megőrizte etnikai-felekezeti meghatározottságát (vagyis a dézsmafizető falvakban minden további nélkül számolhatunk magyar vagy szász lakossággal).⁹ Elterjedtebb viszont az a – Zenovie Păclișanu, Ernst Wagner és Viorel Achim által képviselt – álláspont, miszerint a szűkebb értelemben vett Magyarországon élő ortodoxok tizedmentessége – telepik primer vagy szekunder jellegétől függetlenül – mindvégig fennmaradt, Erdélyben azonban a „keresztény földre” költözött románok dézsmáltatása minden további nélkül megvalósult.¹⁰

Az alábbiakban magam is a fenti kérdést szeretném tüzetesebben megvizsgálni, a többnyire eddig is ismert normatív szövegek mellett konkrét esetekre vonatkozó okleveleket is bevonva a diskurzusba.

3. Úgy tűnik, hogy az 1408. évi határozat jó ideig „jámbor óhaj” maradt csupán. Mindenesetre a következő 60 évből egyetlen hasonló témájú rendelkezést sem ismerünk.

⁶ Úgy tűnik, ezt a hibás álláspontot vallották: Ștefan Lupșa: *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*. Cernăuți 1929. 50–52.; Csizmadia Andor: *A tized Erdélyben. = Jogtörténeti tanulmányok*. IV. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1980. 43–58. 44–45.

⁷ Kemény: *Bruchstück* 386–387., 391–392.; Păclișanu: *Dișmele* 458.; Prodan: *Iobăgia* I. 56.; Achim: *Românii și decimele* 9–10.; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 169–170.; Uő: *Dijmele din Caransebeș* 189. — A nyugati egyházi terminológiában természetesen csak a katolikusokat tekintették valódi keresztényeknek, az ortodox rítusnak közismerten a „szakadár” jelző dukált.

⁸ Hegyi Géza: *Terrae Christianorum. A „keresztény földre” telepedett románok dézsmáltatásának kezdetei*. Erdélyi Múzeum LXXIX(2017). 61–75. (a továbbiakban: Hegyi: *Terrae Christianorum*). — Az oklevél megcsonkult átírásból (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL], Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 32540.) és tartalmi említésből (DL 32513.) ismert szövegének közlése: uo. 71–75.

⁹ Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*. Kvár 1942. (a továbbiakban: Makkai: *Pusztulás*) 18–19. (vö. azonban Uő: *Erdély népei a középkorban. = Románok és magyarok*. Szerk. Deér József – Gáldi László. I–II. Bp. 1943–1944. I. 314–440. [a továbbiakban: Makkai: *Erdély népei*] 401., 423.); Prodan: *Iobăgia* I. 55–57.

¹⁰ Păclișanu: *Dișmele* 458–461., 488–491.; Ernst Wagner: *Register des Zehnten und des Schaffünzigsten als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgens. = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hrsg. von Kálmán Benda–Thomas von Bogay–Horst Glassl – Zsolt K. Lengyel. I–II. München, 1987–1988. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 31–32.) I. 201–224. (a továbbiakban: Wagner: *Register des Zehnten*) 203., 219.; Achim: *Românii și decimele* 9–10., 12–13.; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 169–170., 172–173., 175–176.; Uő: *Dijmele din Caransebeș* 189–190.

Jellemzőnek tartom, hogy az új direktívát az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés résztvevőinek panaszait ismertető első kolozsmonostori egyezmény¹¹ sem említi, pedig – mint ismeretes – ennek passzusai között jelentős helyet foglaltak el azok, amelyek a tizedfizetéssel kapcsolatos visszaélésre reagáltak. Ismerve, hogy a későbbi források milyen gyakran említik a „keresztény földön” élő román jobbágyok dézsmaellenes magatartását, a fenti hallgatás csakis úgy értelmezhető, hogy ekkor még nem szembesültek komolyabban e viszonylag új adófajttával. A követelések között szerepel ugyan a – főként a váruradalmakban (*sub castris*) élő – magyarok és románok által egyaránt fizetett sertés- és méhtized eltörlése is,¹² ez azonban nem egyházi, hanem földesúri illeték volt.¹³ (Igaz, ellenérvként azt is felvethetjük, hogy e jeles kordokumentum nem tekinthető teljesen reprezentatívnak a kérdésben, mivel a bábolnai felkelésben nagyrészt a Szamos mente és az Észak-Mezőség lakói vettek részt,¹⁴ márpedig itt – mint látni fogjuk – Dél-Erdélyhez képest sokkal kevesebb olyan faluról van tudomásunk, amelyben a középkor során a korábbi katolikus lakosságot ortodox románok váltották fel. Elvben lehetséges tehát, hogy a forrás hallgatását ez esetben egyszerűen az érintettek hiánya magyarázza.)

3.1. A negatív érvek mellett azonban konkrétumokra is támaszkodhatunk, amennyiben olyan falvakat keresünk a 15. század elejéről, amelyekben igazolhatóan „keresztény földre” telepedett románok éltek, és megvizsgáljuk, hogy fizettek-e tizedet.

Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék és az egykorú okleveles források alapján a 14. század derekán a történeti Erdélyben mintegy 650 katolikus egyházközség létezett.¹⁵ Késő középkori és kora újkori adatokkal összevetve megállapítható, hogy ezek közül 1600-ig 102 végleg elnéptelenedett,¹⁶ majd – hosszabb-rövidebb lakatlan periódus után – rendszerint román lakosságúvá vált. Kimutatható, hogy ez a folyamat néhányuknál éppen az 1400 körüli években ment végbe.¹⁷ A Fehér megyei Kútfalva például, mely 1332–1334-ben még a springi szász dékánuság katolikus plébániája volt, 1408-ban lakatlanul állott, 1468-ban pedig már

¹¹ DL 36972. Modern kiadása: *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*. Előszóval és jegyzetekkel közléteszi Demény Lajos. A latin okleveleket fordította Bodor András – Köllő Károly – Szabó György. Buk. 1991. 76–90. (magyar fordításban is).

¹² „Item decimam seu alium censum porcorum et apum, sicuti in aliquibus tenitis signanter sub castris tam ab Hungaris, quam a Volahis huc usque exhibebant, et censum vulgo ako appellatum dominis terrenis nemo solvere teneatur” (uo. 80., 87.).

¹³ Prodan: *Iobăgia* I. 67.

¹⁴ Hegyi Géza – W. Kovács András: *Megjegyzések az 1437–1438. évi parasztfelkelés történetéhez*. Korunk III. Folyam XXIX(2018). 2. sz. 18–24. 20–21.

¹⁵ Kimutathatóan csak 609-ről tudok, de a korabeli forrásokban csak töredékesen adatolt délkeleti szász dékánuságok (Szentlászló, Kézd, Kozd, Barcaság) tényleges plébániaszámával ez a szám megközelíthette a 700-at is – vö. Hegyi Géza: *Erdély plébániahálózata a 14. század első felében* (előkészületben). — Ugyanerre a területre és időpontra Ernst Wagner 567, Ștefan Pascu 549 egyházközséggel számol (Ernst Wagner: *Die päpstlichen Steuerlisten 1332–1337*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XI[1968]. 37–52. 41.; Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei*. I–IV. Cluj–Cluj-Napoca 1971–1989. I. 232.).

¹⁶ Ezek adattárát egy előkészületben levő terjedelmesebb munkám fogja tartalmazni.

¹⁷ E korai átrendeződés közvetlen okai egyelőre nem világosak (az 14. század közepétől több hullámban jelentkező pestisjárvány aligha korlátozódott volna az alább körvonalazódó, egy-két megyényi területre, a török betörések pedig később indultak, és nincs tudomásunk arról, hogy eljutottak volna a Maros vonalától északra). Mindez azonban nem kérdőjelezheti meg magának a folyamatnak a létét, amit az alább felsorakoztatott adatok és maga az 1408. évi rendelet indoklása (vö. Hegyi: *Terrae Christianorum* 67–68.) félreérthetetlenül igazolnak.

kenését említik, ami román lakosokra utal.¹⁸ Záh (Torda vm) 1401 és 1418 között többször puszta birtokként szerepel, melyen még állt a Szűz Mária tiszteletére emelt kötemplom, de határában már egy közeli falu románjai legettettek, 1461-ben pedig már ötvenedfizető (tehát román) jobbágyok laktak.¹⁹ Az északabbra fekvő Mezőszilvás (Kolozs vm) is, jóllehet 1332–1334-ben még katolikus papját említik, 1405-ben és 1448-ban már néptelen birtok, illetve puszta, később pedig kenéze és román nevű lakosai tűnnek fel (1449), juhötvenedet fizet (1461), sőt olykor Oláhszilvás névvel is illetik (1473–1474).²⁰ Ugyanez volt a sorsa a szintén kolozsi Bárénak is: 1332–1334-ben még katolikus, 1411-ben lakatlan, 1443-ban már román falu, és ötvenedet ad.²¹

Más esetekben az átmenet (vagyis a lakatlan periódus) ideje ugyan nem ragadható meg, de az igen, hogy a lakosság kicserélődésére már korán sor került. Példaként említhetem a mezősegi Gerebenest és Örményest, ahol 1401-ben, illetve 1415-ben már románok éltek, vagy a Marostól délre fekvő (Oláh)Péterlakát és Szilkutat, amelyek 1403-ban román faluként jelentkeznek, jóllehet az 1330-as években még valamennyiükben katolikus egyházközség működött.²² Nem lehetetlen, hogy – mások mellett – épp ezek az esetek váltották ki az 1408. évi rendelet megszületését.²³

¹⁸ 1332–1334: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* Bp. 1887. (a továbbiakban: MonVat I/1.) 95., 109., 121., 126.; 1408: *Zsigmondkori oklevéltár.* Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor. I–XIII. Bp. 1951–2017. (MNL OL Kiadványai II: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) (a továbbiakban ZsOkI) II/2. 6030. sz.; 1468: DL 16729.

¹⁹ 1401: *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára.* Szerk. Barabás Samu. I–II. Bp. 1895. (a továbbiakban: TelOkI) I. 280.; 1416: ZsOkI V. 1720. sz.; 1417: uo. VI. 995. sz.; 1418: uo. VI. 1432., 1924. sz.; 1461: [Z[enovie] Páclisanu: *Un registru al quinquesimesei din 1461.* = *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani.* Buc. 1936. 595–603. (a továbbiakban: Páclisanu: *Quinquesimesa*) 603.

²⁰ 1332–1334: MonVat I/1. 92., 140., 109., 120., 131., 138.; 1405: TelOkI II. 409.; 1448: DL 29264.; 1449: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556).* Közzéteszi Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17.) (a továbbiakban: KmJkv) I. 666. sz.; 1461: Páclisanu: *Quinquesimesa* 602.; 1473: DL 27194.; 1474: KmJkv I. 2139. sz.

²¹ 1332–1334: MonVat I/1. 113., 120., 127., 139.; 1411: ZsOkI III. 1336. sz.; 1443: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (jelenleg a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának [RNLt-Kolozs] őrzetében; a továbbiakban: ENMLt), Suky család levéltára, I/57. (www.arhivamedievala.ro [kód: CJ-F-00423-1-57 – ahol lehet, a továbbiakban erre hivatkozunk]) = MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 255163. Vö. Páclisanu: *Quinquesimesa* 599.; 1468: KmJkv I. 1797., 1800. sz.; DL 27046.

²² Gerebenes: 1332–1334: MonVat I/1. 91., 102., 123., 128.; 1401: TelOkI I. 280.; 1447: KmJkv I. 606. sz.; 1461: Páclisanu: *Quinquesimesa* 602.; 1493: DL 27221. — Örményes: 1332–1334: MonVat I/1. 93., 104., 109., 120., 130., 138.; 1415: TelOkI I. 414., 415.; 1465: DL 62885.; 1480: DL 26914. — Péterlaka és Szilkút: 1332–1334: MonVat I/1. 92., 106., 110., 121.; 1403: *Székely oklevéltár.* Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. I–VIII. Kvár–Bp. 1872–1934. VIII. 39.; 1412: ZsOkI III. 2335. sz.; 1461: Páclisanu: *Quinquesimesa* 601.

²³ Elvben felmerülhet az az ellenvetés, hogy a 15. századtól kimutatható román lakosság már a pápai tizedjegyzék idején is ott élt a fenti településeken, csak az adatok töredékessége miatt nincs róluk tudomásunk (vö. Ștefan Pascu: *Die mittellaterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen [bis 1400].* Nouvelles Études d’Histoire II[1960]. 135–148. 145.). Ilyesmí azonban csak egy-két helységnél vagy periferikus, hegyvidéki területeken képzeltető el, ahová a nemesi birtoklás és a hozzá kapcsolódó jogi irásbeliség későn hatolt be. Ezzel szemben a belső-erdélyi területekre a 14. századból már ezres nagyságrendben maradtak ránk források, ilyen körülmények között pedig nem írható a véletlen számlájára az, hogy 1400 előtt sem a Mezőség déli részén, sem a Küküllők vidékén nem találkoztunk románokkal az oklevelekben. Egyébként a helységek ideiglenes elnéptelenedésére vonatkozó fenti adatok is a diszkontinuitás mellett szólnak. Vö. még Wagner: *Register des Zehnten* 216–217., 219.

Összességében a 102-ből – fentiekkel együtt – 40 település²⁴ színváltozása tehető biztosan az 1337–1461²⁵ közötti időszakra (nagy többségük a Mezőség keleti és déli részén, valamint a Maros és a Kis-Küküllő közén feküdt). Ezek tehát (leszámítva azt a négyet, amely végleg pusztává vált²⁶) elvben mind az 1408. évi vajdai határozat hatálya alá tartoztak, függetlenül attól, hogy az etnikai-felekezeti váltásra korábban vagy a rendelkezést követően került sor. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a 36 esetből mindössze három Fehér megyei (Háporton, Sospatak, Táté) tűnik fel tizedfizetőként a későbbi forrásokban, elsősorban az 1589. évi dézsmabérlet-jegyzékben.²⁷ Tehát a fenti statisztika is az 1408. direktívák kezdeti kudarcát igazolja.

4. A 15. század utolsó végén azonban megszorodnak a másodlagos román telepek dézsmáltására vonatkozó adatok. A kérdés felélénkülésében fontos szerepet játszhattak a Dél-Erdélyt 1420 után sújtó, ismétlődő török betörések,²⁸ melyeknek eredményeként katolikus falvak újabb tucatjai néptelenedtek el, és kaptak új lakosságot, főként Gyulafehérvár, Szászváros és Szászsebes vidékén.²⁹ Elsőként Mátyás király szólította fel 1468. október 8-án az erdélyi részekben, a „keresztények földjein” (*in terris Christianorum*) lakó szakadárokat, hogy ne vonakodjanak megfizetni a részükről az erdélyi káptalannak járó tizedeket.³⁰ Jóval később, 1492 októberének első napjaiban II. Ulászló király Geréb László erdélyi püspök és káptalana kérésére átfirta az 1408. évi rendelkezést tartalmazó vajdai oklevelet,³¹ majd felszólította Bátori István erdélyi vajdát és helyetteseit, hogy a fentiek értelmében a korábban „keresztények”, akkor viszont már „szakadárak”, avagy románok lakta falvakból (*in quibus olim fideles Christiani, sed nunc scismatici sive Walachii inhabitarent*) a tizedet a fenti kedvezményezettek részére hajtsák be. Kijelentette azt is, hogy e tekintetben nem jelenthet akadályt, ha a szóban forgó románok

²⁴ Fata (elp. Nagydemeter határában) (DO); Báld, Báré, Budatelke, (Nagy)Kalota, (Mező)Örményes, Szentmihálytelke (= Mezőszentmihály), (Mező)Szilvás, (Mező)Szokol (KL); (Mező)Bó, (Mező)Ceked, (Mező)Gerebenes, Mikes, (Mező)Örke, (Mező)Záh (TD); Fekete (Mezőmadaras mellett), (Székely)Hidas (SZK); Bábahalma, (Maros)Dég, (Oláh)Kocsárd, Pánád, (Oláh)Péterlaka, Szélkút (KÜ); Asszonynépe, Ecsellő, Feketevíz (= Szecsel), Háporton, Hejöd (elp. Cintos határában), Henningfalva, Kiskerek, Kútfalva, Makótelke (elp. Marosgezse határában), Mihálcfalva, Répafalva (elp. Kispéterfalva határában), Sospatak, Táté, Váralja (= Orlát) (FH); (Szász)Árkos (= Balomir), Boholc, Hófföld (SZF).

²⁵ Utóbbi évszámot azért választottam szakaszhatárnak, mivel az 1461. évi ötvenedik jegyzék (DL 25989. = Páclisanu: *Quinquagesima*) első ízben nyújt – ha nem is teljes, de – átfogó képet az erdélyi vármegyék román falvairól (Hunyad kivételével).

²⁶ Fata, Hejöd, Makótelke, Répafalva.

²⁷ *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. Kvár 1945. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.) (a továbbiakban: Jakó: *Dézsmá*) 21. (Háporton), 25. (Táté). Sospatakra lásd alább, a 4.2. pontnál. – Az 1589. évi összeírást a későbbiekben is legfőbb referenciaként használok, nemcsak azért, mert már a 17–18. században ekként tekintettek rá, hanem mert ez az egyetlen átfogó forrásunk a hét erdélyi vármegye dézsmaköteles falvaira, és igazolhatóan középkori előzményekre épít –vö. Hegyi Géza: *Az 1589. évi erdélyi dézsmaárenda-jegyzék forrásértéke* (megjelenés előtt).

²⁸ Ezekre lásd Gustav Gündisch: *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526*. Revue Roumaine d'Histoire XIII(1974). 415–443.

²⁹ Ernst Wagner: *Wüstungen in den Sieben Stühlen als Folge der Türkeneinfälle des 15. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde XXI[1978]. 40–48. 41., 46., 47–48.

³⁰ Baththyanum dokumentációs könyvtár, Gyulafehérvár: Erdélyi káptalan magánlevéltára (a továbbiakban: EK mlt), III/41. Hasonmása: DF 277565. Közli Antonius Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transsilvaniae*. Albae Carolinae 1791. (a továbbiakban: Szeredai: *Notitia*) 103–104. Regesztája: Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*. Bp. 1895. (Különnyomat a Történelmi Tár 1889–1895. évfolyamaiban közölt cikksorozatból.) (a továbbiakban: ErdKLT) 330. sz.

³¹ DL 32540. = Hegyi: *Terrae Christianorum* 73–74.

ötvenedet fizetnek a kincstárnak (*non obstante illa solutione quinquagesimali nobis debenda*).³² Ugyanő 1496. július 1-jén megparancsolta az erdélyi nemeseknek, hogy ne akadályozzák a püspöki tizedek behajtását a románoktól és más ortodox hívóktól az egykor katolikusok lakta jószágaikban (*de Walachis et aliis scismaticis in quibuslibet bonis vestris alias a Christianis inhabitatis demorantibus*).³³ 1498. február 24-én újfent a „keresztény földeken” élő szakadárokat szólította fel az erdélyi káptalannak járó szokásos dézsma időben történő és vonakodás nélküli megfizetésére.³⁴ Végül 1500. május 22-én a fentiekhez hasonló tartalmú rendelkezéseket intézett egyfelől az erdélyrészi ortodoxokhoz vagy románokhoz,³⁵ másfelől pedig a tartomány nemeseihez az egykor katolikusok által megművelt szántóföldekről és szőlőhegyekről származó püspöki és káptalani tizedek kapcsán.³⁶

Az általunk vizsgált kérdés szempontjából az itt felsorolt, részben korábban is ismert királyi parancslevelek értelmezése nem mentes a problémáktól. Tetszés szerint tekinthetjük őket az 1408-ban megalapított intézmény következetes fenntartásának bizonyítékaként, vagy következtethetünk arra is, hogy gyakori megismétlésük az elv gyakorlatba ültetésének a kudarcát jelzi, hiszen a szövegek is arra utalnak, hogy „keresztény földekről” járó tizedek behajtását az ott megtelepedő románok és a földesuraik újra meg újra elszabotálták. A kérdés tehát csak akkor dönthető el, ha konkrét eseteket veszünk górcső alá. Az ilyen típusú adatok mindaddig nem álltak rendelkezésünkre, kutatásaim során azonban sikerült néhány idevágó forrást találnom az erdélyi családi, káptalani és szászföldi levéltárakban – jellemző módon többségük az 1500 körüli mozgalmas évekből, amikor a románok tizedfizetésének kérdése, mint láttuk, folyamatosan napirenden volt.

4.1. Ezek közül az első Losonci László és bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajdák 1493. szeptember 23-i mandátuma, melyben gáldi Boltha Miklós és Kolcsár Zsigmond Fehér megyei nemesek sérelmét orvosolták. A panaszosok szerint a vármegye hatósága az ötvenedadó megfizetésének elmaradása miatt megbírságolta Fahíd nevű birtokukat, jóllehet ez tizedet fizet az erdélyi püspöknek, és a tizedköteles jószágok nem tartoznak ötveneddel.³⁷ Ezt az elvet a vajdák is elismerték, az erdélyi nemesség egy – közelebről nem ismert – rendeletére hivatkozva.³⁸ Mivel juhötvenedet kizárólag románok fizettek a középkori Magyar Királyságban, és egyetlen adat sem utal arra, hogy bármilyen jogcímen követelték volna más etnikumú közösségektől,³⁹

³² DL 32513. = Hegyi: *Terrae Christianorum* 74–75.

³³ EK mlt, III/100 (DF 277624.) = ErdKlt 753. sz. (reg.). Szövegét lásd a Függelékben (2. sz.).

³⁴ EK mlt, III/107 (DF 277631.) = Ignatius de Baththán: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli 1785–1827. (a továbbiakban: LegEccl) III. 609. = ErdKlt 368. sz. (reg.).

³⁵ Eredetije a 19. században elkallódott. Közlései: Szeredai: *Notitia* 120. (töredékesen) = LegEccl III. 635–636. = ErdKlt 383. sz. (reg.).

³⁶ „decimas de dictis terr[is] et vineis, qu[e] ... prius a Christianis culte fuisse dicuntur, et quas n[un]c Wolachi seu scismatici, iobagiones scilicet vestri colerent [et inhabitarent] eisdem domino episcopo et capitulo ... persolvi et extrada[ri] debeati[s] et teneamini” (EK mlt, III/133 [DF 277657.] = ErdKlt 775. sz. Szövegét lásd a Függelékben [3. sz.]).

³⁷ „tales possessiones intra ambitum harum partium quinquagesimas non solvunt, qui dicto reverendissimo episcopo decimas dant”.

³⁸ „iuxta edictum universorum nobilium predictarum partium Transsilvanarum” (ENMLT, Török Bertalan-gyűjtemény, I/33. [DF 244553.] Regesztája: Magyarai Károly: *Regesták Alsófehérvármegye levéltárából*. Történelmi Tár 1907. 80–120. [a továbbiakban: Magyarai: *Regesták*] 103–104. Szövegét lásd a Függelékben [1. sz.]).

³⁹ Makkai László: *Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben*. Hitel V–VI(1940–1941). 148–175. 154., 159–160.; Uő: *Erdély népei* 357–358., 373., 422–423.; Prodan: *Iobăgia* I. 70–74.; Ioan-Aurel Pop: „Din mîinile valahilor schismatici...” *România și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*.

biztosra vehetjük, hogy – a Gáldtő közelében fekvő, de aztán a 17. században elnéptelenedett – Fahíd lakossága ebben az időben már javarészt románokból állt. Ezt egyébként 16. század közepi adatok (román pap, kenéz és jellegzetesen román nevű jobbágyok említése) is megerősítik.⁴⁰ Korábban azonban más volt a helyzet, hiszen az 1330–1350-es években még katolikus papokat, magyaros névalakú jobbágyokat és dülőneveket olvashatunk az oklevelekben.⁴¹ Az etnikai váltás minden bizonnyal a 15. század közepi (valószínűleg az 1438. vagy 1442. évi) török betörések következményének tudható be. Egyértelmű tehát, hogy a „keresztény földre” települt románok esetével van dolgunk, és most először tetten érhetjük azt is, hogy a sokat hangoztatott előírásoknak megfelelően megfizették a püspöki tizedet.

Noha nem tartozik szorosan a témához, röviden ki szeretnék térni arra az elvi kitételre, mely kimondja a tized- és az ötvenedfizető települések diszjunkt (egymást kizáró) jellegét. Ez a vagyalosság nem magától értetődő, hiszen a tized egyházi, az ötvened pedig a királynak járó adófajta volt – elvben tehát nem kellett volna kizárniuk egymást (mint láttuk, maga II. Ulászló király is így vélekedett 1492. októberi levelében). Világos ugyanakkor, hogy az elnéptelenedett katolikus falvak románokkal történő újratelepítése kivitelezhetetlen lett volna, ha az új lakosoknak korábbi megszokott terheik mellé kellett volna felvállalniuk az egyház által oly szívósan követelt tizedet is. Ez utóbbi bevezetése csakis akkor valósulhatott meg, ha cserébe más területen kompenzációban részesülnek. Ezt szolgálta tehát az ötvened eltörlése a tizedfizető románok esetében, amit – az oklevél utalása szerint – egy erdélyi tartománygyűlésen mondtak ki ismeretlen időpontban és körülmények között. A rendelkezés fontos mérföldkő volt abban a folyamatban, melynek során a tized és az ötvened elveszítette etnikai-felekezeti jellegét, és személyi alapú adóból területi alapú illetékké vált.

4.2. Néhány más, román lakosságúvá vált település esetén is igazolható a tizedkötelezettség továbbélése – a fentihez képest annyi különbséggel, hogy ezeknél több oklevél adatainak összekapcsolása vezet eredményre. Az erdélyi káptalan jövedelemjegyzékeiből (1477, 1496, 1504) ismerjük a káptalannak gabona- és bortizedet fizető falvak listáját.⁴² Ezek közül Gyulafehérvártól délkeletre fekvő három település a 15–16. század fordulóján már román lakossággal rendelkezett. Közülük Dályának 1332–1335-ben még német nevű plébánosa volt, 1417-ben pedig itteni szász gerébet említenek, 1496-ban és 1513-ban viszont már a felsorolt, több tucatnyi jobbágy mint jellegzetes román nevet viselt, és élükön kenéz állt.⁴³ Hasonló a helyzet Sósapatokkal:

Buc. 2011. 182.

⁴⁰ 1546: EK mlt, V/75.; 1548: ENMLt, Kemény cs malomfalvi lt, nr. 108. (CJ-F-00370-108); 1554: EK mlt, V/96v.; 1582: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kvár 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) (a továbbiakban: EKJkv I.) 319. sz.; 1584: uo. 367. sz.; 1585: uo. 404., 545. sz.; 1590: uo. 789. sz.

⁴¹ 1332: MonVat I/1. 99.; 1344: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. [A III. kötettől W. Kovács András és Hegyi Géza közreműködésével]. I–IV. Bp. 1997–2014. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 26., 40., 47., 53.) (a továbbiakban: EO) III. 233. sz.; 1345: uo. 253. sz.; 1346: uo. 324–325., 355. sz.; 1356: uo. 871. sz.

⁴² 1477: Barabás Samu: *Erdélyi káptalani tizedlajstromok*. Történelmi Tár 1911. 401–442. (a továbbiakban: Barabás: *Tizedlajstromok*) 417.; 1496: uo. 421–422., 428–429.; 1504: EK mlt, III/165. (DF 277689.), fol. 2v–3r., 7v–8r.

⁴³ 1332–1335: MonVat I/1. 95., 99., 109., 121., 126., 136., 137.; 1417: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad G. Gündisch – Gernot Nussbächer. I–VII. Hermannstadt–Buk., 1892–1991. (a továbbiakban: Ub) IV. 40.; 1496: Barabás: *Tizedlajstromok* 430–431.; 1513: EK mlt, IV/36. (DF 277734.), DL 30534.; 1515: DL 29381.; 1519: DL 31017.

1332–1334-ben még katolikus egyházközség, 1470 táján viszont már román jobbágyok, 1513-ban pedig kenéz lakja.⁴⁴ Keresztényfalva⁴⁵ katolikus múltjára csak a neve utal, 1461-ben viszont már ötvenedet fizet, 1520-ban kenézét és román nevű jobbágyait sorolják fel.⁴⁶ Mindhárom megfelelnek tehát a „keresztény föld” kritériumainak, így az oda telepedett románok dézsmáltatása is előírászerűen valósult meg. Ugyanez elmondható a Küküllő megyei Karácsonyfalváról, mely 1332-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben, de 1553-ban már románok lakják.⁴⁷ Északon a Belsőszolnok megyei Csabán 1334-ben katolikus papot említenek, 1406-ban és 1464-ben is magyar birtoknak mondják, 1553-ban viszont már ötvenedet fizet, tehát időközben végbement az etnikai váltás.⁴⁸ 1589-ben mindkettő szerepel a tizedfizető helyek listáján.⁴⁹

4.3. Tárgyunk szempontjából adatgazdagabb, de egyben problematikusabb is a kolozsmostori konvent 1501. január 3-i jelentése Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda 1500. december 24-i, idézést elrendelő mandátumának végrehajtásáról. A rutinszerű hivatalos eljárás háttérében a már többször említett Geréb László erdélyi püspöknek és káptalanának a panaszja állt, mely szerint hét Kolozs megyei (Röd, Bós, Pata, Ór, Kályán, Palatka, Korpád) és három Doboka megyei (Kalocsa, Szentkatolna, Fellak) faluban, amelyek földjeit és szőlőit korábban „keresztények” művelték meg, most azonban románok lakják, az ottani földesurak az elmúlt években rendszeresen akadályozták a panaszosoknak fizetendő tized beszedését, amivel utóbbiaknak 2000 aranyforintnyi kárt okoztak.⁵⁰ Eszerint tehát a főpap és kanonkjai az említett tíz faluban a „keresztény földre” telepedő románok részéről az előírt dézsmára tartottak igényt.

A fenti települések kapcsán a 14. századból csak Röd esetében rendelkezünk etnikai-felekezeti információkat hordozó adatokkal, de itt a katolikus pap említésével (1342) egyidejűleg román jobbágyok (1345), majd román kápolna (1398) is feltűnnek. A falu vegyes jellege a 15–16. században is megmaradt, amit a katolikus plébános és a román kenéz megléte, valamint az ötvenedfizetés, továbbá a magyar és román jobbágynevek mellett az egyidejűleg dokumentálható Magyarröd–Oláhröd névpár is bizonyít.⁵¹ Itt tehát tipikus ikerfaluván van dolgunk, ahol a

⁴⁴ 1332–1334: MonVat I/1. 99., 129.; [1470k]: DL 36312., pag. 3; 1513: EK mlt, IV/36. (DF 277734.); 1589: EKJkv I. 655. sz.

⁴⁵ Azonos a mai Székásgyepüvel (Presaca) – vö. Ub IV. 450–451.

⁴⁶ 1461: Pâclișanu: *Quinquagesima* 600.; 1505: DL 26487.; 1520: Batthyaneum dokumentációs könyvtár, Gyulafehérvár: Kolozsmostori konvent magánlevéltára (a továbbiakban: KK mlt) (DF 275301.).

⁴⁷ 1332: MonVat I/1. 95., 103.; 1553: Prodan: *Iobăgia* II. 131.

⁴⁸ 1334: MonVat I/1. 126.; 1406: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál – Áldásy Antal – Barabás Samu. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. IX. 566. (nem mondják kifejezetten magyar falunak, de a román falvaktól elkülönítve sorolják fel több más társával együtt); 1464: Österreichisches Staatsarchiv, Wien: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Erdődy család bécsi levéltára, D 664. = Horváth Richárd: *Ismertlen források Gyügye község és Bálványos vár középkori történetéhez*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XLII(2007). 295–303. 300.; 1553: Makkai: *Pusztulás* 40.

⁴⁹ Jakó: *Dézsmá* 30, 49. — Meghökentő ugyanakkor, hogy a fentiek közül – mint láttuk – a keresztényfalviak és csabaiak nemcsak tizedet, de ötvenedet is adtak, ami ellentmond a korábban idézett, 1493. évi elvi kitételnek, miszerint előbbi kizárja az utóbbit. A jelenség végénélre nem ismerem. Mindenesetre nincsen arra utaló jel, hogy a két faluban a 15., ill. a 16. század végén még katolikus kisebbség is élt volna, és a tizedfizetés esetleg csak reájuk vonatkozott volna.

⁵⁰ EK mlt, III/138. (DF 277662.) Szövegét lásd a Függelékben (4–5. sz.).

⁵¹ 1342: EO III. 117. sz.; 1345: uo. 306. sz.; 1398: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius Fekete Nagy – Ladislaus Makkai. Bp. 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale. Ostmitteleuropäische Bibliothek 29.) (a továbbiakban: DocVal) 506–507.; 1440: KmJkv I. 242. sz.; 1448: KK mlt (DF 275238.) = Beke Antal: *A kolozsmostori konvent levéltára*. Bp. 1898. (különnyomat a Történelmi Tár 1896–1898. évfolyamaiban közölt cikksorozatból; a továbbiakban: KmLt) 172. sz.; 1460: KmJkv I. 1492. sz.; 1461:

különböző etnikai közösségek térbelileg elkülönülő falurészeket képeztek, amelyeket az eredeti településnév elé illesztett etnikai jelző révén különböztettek meg (a település határa viszont osztatlan maradt). Hasonló együttélésre utal a Magyarbós–Oláhbós, Magyarpata–Alsópata, Magyarakályán–Oláhkályán, Magyarpalatka–Oláhpalatka, ill. Magyarfella–Oláhfella ikerfalvak késő középkori feltűnése is, amelyek valós (tehát nem csak névleges) etnikai tartalmát további (fentebb már ismertetett típusú) adatok igazolják.⁵² Korpád megnevezésében nem tükröződik ez a szegregáció, de az ismert jobbágynevek itt is vegyes lakosságra utalnak.⁵³ Ezekben a falvakban a katolikus lakosság nem tűnt el, vagyis nem tekinthetők a „keresztény földek” klaszszikus példáinak. Erre egyébként maga a szöveg is utal, mikor a katolikus és román jobbágyok által fizetett tized behajtásának akadályozását említi.⁵⁴ Esetükben az egyházi elit tizedigénye kifejezetten a román falurészekre vonatkozhatott: feltehetően úgy tudták (vagy úgy vélték), hogy ezek utóbb települtek a korábbi magyar birtokok határába. (Bár Röd esetében a románok jelenléte így is meglehetősen korai.)

Némileg más a helyzet Őr, Kalocsa és Szentkatolna esetében. Ezekben a 15. század közepétől kezdve már csak román lakosságra utaló adatokkal találkozunk,⁵⁵ a 14. századi etnikai-felekezeti jellegük viszont nem dokumentálható (legfeljebb Szentkatolna esetében sejtet a település neve egy korábbi, Szent Katalin tiszteletére emelt katolikus templomot). A püspök és a káptalan jogigényének megalapozottsága tehát ebben az esetben sem igazolható, bár nem is cáfolható.

De vajon sikerült-e érvényt szerezniük keresetüknek? A fenti tíz falu közül 1589-ben éppen az a hét (Röd, Bós, Pata, Kályán, Palatka, Korpád, Fella) szerepel a tizedfizetők sorában, amelyekről az imént mutattuk ki, hogy etnikailag vegyes lakosságuk volt.⁵⁶ Emiatt nem tudjuk megmondani, hogy ezekben a későbbiekben – a régi gyakorlatot folytatva – csak a magyar jobbágyok adtak dézsmát, vagy pedig – az egyház követelésének megfelelően – román sors társaik is. Inkább az előbbi értelmezést támogatja a tény, hogy a teljesen román népességűvé vált települések kimaradtak az 1589. évi dézsmaárrenda-jegyzékből. Eszerint tehát a püspöknek és a káptalannak nem sikerült keresztülvinnie a – közgyűlési határozattal és királyi parancslevelekkel is támogatott – keresetét, így Erdély északi részén a tizedfizetés továbbra is inkább a pillanatnyi, nem pedig az egykori felekezeti helyzetnek felelt meg.

4.4. Régóta ismert Várdai Ferenc erdélyi püspöknek a szebeni magisztrátushoz intézett 1515. június 3-i levele, melyben Kelemen alkenyéri plébános számára kért védelmet. A plébános ugyanis azzal vádolta a Szászvároshoz tartozó „szakadár” románokat, hogy rendszeres

uo. 1629. sz.; Páclisanu: *Quinquagesima* 597.; 1473: KmJkv I. 2073. sz.; 1476: uo. I. 2215. sz.; 1482: uo. I. 2418. sz.; 1499: uo. II. 3076. sz.; 1503: uo. II. 3269. sz.; 1507: DL 26820.; 1514: KmJkv II. 3582. sz.; 1521: uo. II. 3825. sz.; 1525: uo. II. 4094. sz.; 1539: uo. II. 4675. sz.

⁵² Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp. 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon V–VII., IX.c.) V. 337., 364., 392., 393.; KmJkv II. 2954., 4410., 4638., 5396. sz. stb.

⁵³ 1452: KmJkv I. 634. sz.; 1460: uo. 1451. sz.; 1461: Páclisanu: *Quinquagesima* 599.; 1467: KmJkv I. 1729. sz.; 1486: uo. II. 2579. sz.; 1515: uo. 3791. sz.; 1519: uo. 3743. sz.

⁵⁴ „prescriptas decimas [...] cunctorum populorum et incolarum possessionum prescriptarum tam Christianorum, quam Wolachorum [...] extradari et exsolvi facere difficultassent” (EK mlt, III/138. [DF 277662.] = Függelék [4. sz.]).

⁵⁵ 1448: KmJkv I. 634. sz.; 1461: Páclisanu: *Quinquagesima* 598., 599.; 1483: ENMLt, Bánffy család levéltára, nr. 402. (CJ-F-00320-2-402, DF 261051.); 1585: *A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyvei*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt. I. (1326–1590). Kvár 2018. (a továbbiakban: KmFJkv) I. 514. sz.; 1586: uo. 535. sz.; 1600: Györfly István: *Báthory Zsigmond donatioi*. Genealógiai Füzetek 1910. 120–122. 121.

⁵⁶ Jakó: *Dézsmá* 44., 56–59.

zaklatásaikkal el akarják őt üldözni plébániájából, és arra törekszenek, hogy megkaparintsák a helybeli kisszámú „keresztény” telkeit, továbbá attól tartott, hogy ezáltal az egyházközség tönkremegy, a templom pedig juhistállóvá (*stabulum pecorum*) válik. A püspök egyúttal azt is követelte, hogy a románok fizessék a leszegényedett plébánosnak járó jövedelmeket a hét szász szék szokása szerint.⁵⁷ Eszerint tehát a garázdálkodók egy része már alkenyéri lakos volt. A fent körvonalazódó helyzetképet más források is megerősítik: tudjuk, hogy világi szempontból Szászvárosszékhez, egyházilag viszont a sebesi dékánshoz tartozó Alkenyér a 14. században tehetős szász egyházközség volt, de a török betörések miatt elpusztult, 1539-ben pedig már magyarok és románok lakták.⁵⁸ A szász korszakban a plébános még a tized egészét beszedhette (cserében cenzust fizetve az erdélyi káptalannak), a 15. század végétől viszont már az erdélyi káptalannal kellett rajta osztoznia.⁵⁹ Így tehát a románok által fizetendő papi jövedelemben a plébános tizedrészesedését is bele kell érteni. A fenti törekvés látszólag meg is valósult, hiszen Alkenyér szerepel az 1589. évi dézsmaárenda-jegyzékben.⁶⁰ Egy 1577. évi adatból azonban tudjuk, hogy a helyi románok valójában juhötvenedet adtak tized címén a plébánosnak.⁶¹ Az elpusztult egyházközségekből származó egyházi jövedelmek pótlása itt tehát nem az előírt módon, hanem a románság adózási hagyományainak érintetlenül hagyásával oldották meg,⁶² annyi változással, hogy az ötvenedet nem a kincstár, hanem a klérus tagjai kapták (nyilván, uralkodói jóváhagyással).

5. Ismeretes, hogy a tized jellegében a 16. század derekán változás állott be. Előbb a püspöki tizedjövedelem került átmenetileg (az 1542–1553 közti széküresedés idejére) kincstári kezelésbe, majd az 1556. évi szekularizáció eredményeként – a papi részesedéseket leszámítva – a teljes dézsma állami adóvá változott.⁶³ Az, hogy a fejedelmi hatalom immár közvetlenül érdekeltté vált a tizedszedésben, jelentős mértékben elősegíthette a „keresztény földre” telepedett románok dézsmáltatására vonatkozó jogelv megszilárdulását és érvényre juttatását.

⁵⁷ Albert Amlacher: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*. Hermannstadt 1879. (Különnyomat az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde [a továbbiakban: VerArch] ez évi lapszámaiban megjelent forrásközlésből.) (a továbbiakban: Amlacher) 87–88.

⁵⁸ 1320: MonVat I/1. 35.; 1330: EO II. 676. sz.; 1332–1336: MonVat I/1. 94., 101., 111., 123., 124., 137., 143.; 1349: EO III. 516. sz.; 1490: EK mlt, III/85. (DF 277609.); 1496: Barabás: *Tizedlajstromok* 431–432.; 1539: Fr[jedrich] Stenner: *Zwei Beiträge zur Bevölkerungsstatistik des 16. Jahrhunderts*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde X(1887). 111–113. 112.; 1545: Amlacher 113–114.; 1570: uo. 154.; 1591: EKJkv I. 848. sz.

⁵⁹ 1330: EO II. 676. sz.; 1477: Barabás: *Tizedlajstromok* 418.; 1496: uo. 420–421.; 1504: EK mlt, III/165. (DF 277689.), fol. 2v–3r.; 1513: EK mlt, IV/33. (DF 277731/b.), fol. 2v.; 1545: Amlacher 116. Vö. Georg Müller: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt 1934–1936. (a továbbiakban: Müller: *Landkapitel*) 160–161.

⁶⁰ Jakó: *Dézsmá* 25.

⁶¹ Amlacher 164–166.

⁶² A román jobbágyok opcióit persze nemcsak az határozta meg, hogy a tizeddel szemben a juhötvenedhez hozzászoktak, hanem az is, hogy utóbbi minden bizonnyal kisebb terhet jelentett (még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az ötvenedet a teljes állatállományból, a tizedet viszont csak a szaporulatból számították).

⁶³ A gyakorlatban a kincstár többnyire nem magát a tizedet szedte be, hanem azt évente bérbe adta a földesuraknak, és az általuk fizetett árendát hajtotta be két egyenlő részletben (Szent György napján és az esztendő végén). Vö. Jakó: *Dézsmá* 4–6.; Gálfi Emöke: *Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése*. Erdélyi Múzeum LXXVIII(2016). 26–35. 26.

Eleinte azért még így is voltak fennakadások. II. János király például 1570. augusztus 28-án immár másodszer kellett felszólítsa Doboka vármegye alispánját és szolgabíráit, hogy Csanádi János tizedfőrendátor embereivel együtt a megye minden egyes településére kiszállva, figyelmeztessék a helybelieket, hogy az egykor nyugati keresztények által lakott, de a különféle zavargások és háborús betörések miatt elpusztult, majd románok és más népek⁶⁴ által benépesített birtokokról⁶⁵ tizedet kell fizetni. E térségben ugyanis az jött szokásba, hogy a fenti helyeken a közrendűek csupán ötvenedet adtak földesuraiknak, amivel nyilván mindkét fél maradéktalanul elégedett volt, csupán a kincstár szenvedett jelentős kárt.⁶⁶ Jól mutatja a helyi társadalom idegenkedését a tizedfizetésnek a másodlatosan megtelepedett, ortodox hitű csoportokra való kiterjesztésétől az a mozzanat, hogy elsőre még maguk a megyei hatóságok is vonakodtak teljesíteni az uralkodói parancsot (*illud mandatum nostrum neglexeritis*).

Aligha véletlen, hogy a fenti nézeteltérés a 16. század második felében már csak Erdély északi részén mutatható ki – ott, ahol a középkorban eleve ritkábban következett be egy-egy település etnikai-felekezeti jellegének megváltozása, és ahol a „keresztény földre” települt románok tizedfizetésének gyakorlatba ültetése korábban is jelentős ellenállásba ütközött. Délen, ahol a török pusztítások nyomán, de az egyházi, majd politikai centrum közelsége miatt is a szóban forgó intézmény szélesebb körben érvényesült, az esetleges konfliktusok már nem koncepcionális ellentétből fakadtak, hanem annak vitatásából, hogy az adott település valóban „keresztény földnek” számít-e.

Erre szolgált példát 1563-ból a Fehér megyei Tompaháza esete, melynek tizedét II. János király udvari familiárisának, Oláh Andrásnak adományozta hű szolgálataiért, de a helyi román lakosság megtagadta annak kifizetését. Az ebből kerekedő per során Oláh András – akit maga Wesselényi Miklós királyi jogügyigazgató⁶⁷ képviselt – a szokásos érvrendszerrel arra hivatkozott, hogy Tompaházán korábban tizedfizető „keresztények” éltek, és ott korábban katolikus leányegyház állt.⁶⁸ Az alperesek, vagyis a falut birtokló köznemesek azonban mindezt tagadták kijelentve, hogy Tompaházán sohasem volt nyugati rítusú, csak román

⁶⁴ Az oklevél a rendelkező részben pontosítja ezek névsorát, a románok mellett bolgárokat (Bulgari) és szerbeket (Rasciani) is megemlítve a jövevények között.

⁶⁵ „ex omnibus possessionibus, que olim a Christianis culte et inhabitate fuissent, et per varia disturbia et incursiones hostium devastate extitissent, nunc autem a Valachis et aliis nationibus habitarentur, territoriaque eiusmodi possessionum colerentur.”

⁶⁶ *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára.* Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I–V. Bp. 1881–1897. III. 387–389.

⁶⁷ Hivatalát 1563–1567 között töltötte be – vö. Bogdándi Zsolt: *Wesselényi Miklós. Egy ítélőmester életútja a 16. századi Erdélyben.* Certamen I(2013). 236–250. 239., 242. Perbeli szerepvállalását nemcsak az Oláh Andrással ápolat ismeretsége indokolhatta, hanem az is, hogy a tompaházi tizedjog igazolása a kincstárnak is érdekében állt.

⁶⁸ „eandem possessionem Tompahaza prius et antea Christiani inhabitassent, filialisque ecclesia fuisset, et ex post residui inhabitatores quoque eiusdem possessionis decimas solitas solvissent.” – A felperes szavaiból nem derül ki, hogy melyik közeli egyházközség filiájának tekintette Tompaházát, de a továbbiak alapján indokolt azt hinni, hogy Újfalura gondolt materként. Az újkorban mindenesetre már ez volt a helyzet – vö. Petrus Bod: *Historia Hungarorum ecclesiastica.* Ed. L. W. E. Rauwenhoff. Adjuvante Car. Szalay. I. Lugduni Batavorum 1888. 279. – A művészettörténészek által tompaháziként nyilvántartott 13. századi, jelenleg református templom (Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században.* Kvár 1994. 50.) valójában Újfaluban fekszik, mely azonban már a 18. században összeépült Tompaházával, majd 1912-ben közigazgatásilag is egyesítették vele (vö. Tompaházának a református templom helyét is megjelölő digitális térképét [www.google.com/maps/place/Rădești] a három katonai felmérés térképeivel [pl. www.mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania]). Lásd még www.nre.ro/regiok-gyulekezetek/nagyenyed-regio/enyedszentkiraly-tompahaza. Utolsó megtekintések: 2020.01.22.).

templom (*templum Christianum in illa possessione nunquam fuisset, sed Volachale*), és ott – egy, a Csekelakiak által oda telepített zsoldos fiainak és leányainak a kivételével, akik viszont a szomszédos Újfaluba jártak templomba – soha nem éltek „keresztények”, emiatt pedig a falu nem tizedet, hanem ötvenedet fizetett (*[decimam] vero de illa possessione nunquam solvissent, [...] sed qui[nqua]ges[imam]*).⁶⁹ Az uralkodó által elrendelt vizsgálat – meglepő módon – nem a bennfentes felperes, hanem a jóval kisebb befolyással rendelkező kisnemesek álláspontját igazolta, és az erre alapozott ítélet mentesítette is a tompaházi románokat a tizedfizetés alól, csupán az ott lakó magyarokat kötelezve a dézsma adására.⁷⁰ A döntés mai ismereteink szerint is jogszerű volt: míg ugyanis Újfalun már a pápai tizedjegyzékben katolikus egyházközségként jelentkezik, a 15. század végén és a következő században pedig csak magyar családnevű jobbágyokat ismerünk e településről, sőt 1518-ban egyenesen Magyarújfalunak nevezik,⁷¹ Tompaháza – jelen ismereteink szerint – csak később, 1439-ben bukkan fel a forrásokban,⁷² kenézeit említik (1499, 1591), az előforduló jobbágynevek pedig nagyobbraest román eredetűek.⁷³

6. Összesítve a fentieket, megállapíthatjuk, hogy az 1408. évi erdélyi közgyűlés határozatának végrehajtása igencsak nehézkesen valósult meg. Előbb évtizedekig csak papíron létezett, és nyoma sincs annak, hogy egyáltalán komolyabb kísérlet történt volna a gyakorlatba ültetésére: éppen annak a háromtucatnyi egyházközségnek az esetében, amelyek 1400 körüli elnéptelenedése kiváltotta magát a rendelkezést, nem érte el a várt eredményt (ti. a kieső egyházi jövedelmek pótlását). A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetésének az ügye a 15. század végén kapott újabb lendületet: az egymást követő királyi rendeletek hatására elvi szinten igazából ekkor lett az erdélyi jogrendszer bevett része, és megvalósítása is a korábbiánál sikeresebb volt. Ezt mutatja, hogy ama 23 darab 14. századi plébánia közül, amelyek biztosan 1461–1599 között pusztultak el,⁷⁴ kilenc pusztaként, hat pedig ortodox lakossággal is tovább fizette a tizedet.⁷⁵ A siker azonban nagyobbraest Fehér megye területére korlátozódott: egyrészt mert a török betörések hatására ekkor már valóban ez volt az egykori katolikus falvak

⁶⁹ MNL OL, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi lt, Protocolla (F 15), vol. XVI, fol. 6r–7r. = KmFJkv I. 50. sz. Szövegét lásd a Függelékben (6. sz.).

⁷⁰ MNL OL, F 15, vol. XVI, fol. 6r–7v. = KmFJkv I. 51–52. sz. Szövegét lásd a Függelékben (7. sz.).

⁷¹ 1332–1334: MonVat I/1. 92., 129., 136.; 1462: ENMLt, Törzsgyűjtemény, II/97. (CJ-F-00546-2-97, DF 253717.); 1499: KK mlt (DF 275366.); 1507: DL 26494.; 1518: DL 26540.; 1520: DL 29402. = 31024v.; 1585: EKJkv I. 423. sz.; 1587: uo. 514. sz.; 1591: uo. 853. sz.

⁷² 1439: Ub V. 46–47. Az itt már magvaszakadtként említett két testvér apja, a forrásokban 1354–1383 között szereplő Tompa János lehetett Tompaháza telepítője és névadója, mivel 1366-ban a „erdélyrészi havasok ispánjának” nevezik (feltehetően a déli határt felügyelte), és e minőségében, valamint a Szebeni-havasok lábánál fekvő Ecsellő birtokosaként módjában állt román telepeket gyűjteni a Maros mellékére. Vö. 1354: EO III. 762. sz.; 1366: uo. IV. 462., 537., 554., 560. sz.; 1370: uo. IV. 878., 886. sz.; 1376: Ub II. 453.; 1378: uo. 485.; 1383: uo. 575., DocVal 311–312.

⁷³ 1499: KK mlt (DF 275366.); 1520: EK mlt, IV/68. (DF 277763.), DL 29402.; 1526: DL 31050.; 1585: EKJkv I. 423. sz.; 1587: uo. 514. sz.; 1589: uo. 654. sz.; 1591: uo. 853. sz.

⁷⁴ (Bálványos)Csaba, (Oláh)Németi (BSZ); (Szász)Disznajó (= Alsórépa), (Al)Füged, Szarkad (elp. Indal határában), (Erdő)Szakál, (Sós)Szentmárton, Pusztaszentmiklós (elp. Kerelősópatak határában) (TD); Alsókápolna (KÚ); (Maros)Cstüged, Drassó, (Alsó)Gáld, Ispánlaka, Lengyelkék (elp. Hosszútelve határában), Meggykerék, (Székás) Veresgyháza (FH); Farkasfalva (elp. Medgyes és Muzsna között), Fejérfalva (elp. Muzsna és Szászalmád között), Giesshübel (elp. Szászsebes határában), (Al)Kenyér, Perkász, Kissebes (= Sebeshely), Kisszékes (= Konca) (SZF).

⁷⁵ Csaba, Németi (p.), Füged (p.), Alsókápolna, Szarkad (p.), Szentmárton (p.), Pusztaszentmiklós (p.), Ispánlaka, Lengyelkék (p.), Meggykerék, Veresgyháza, Farkasfalva (p.), Fejérfalva (p.), Giesshübel (p.), Kenyér. Vö. Jakó: *Dézsma* 20–21., 23., 25., 32., 48–49., 65–67.

színeváltozásának klasszikus területe, főként viszont azért, mert az egyháznak igazából csak itt, a püspöki és káptalani uradalmakban és a vonzáskörükbe tartozó kisnemesi falvakban volt tényleges hatalma a jogelv végrehajtására. Máshol jobb esetben alternatív megoldásokkal (pl. az ötvened átírányításával) pótolták a kieső egyházi jövedelmet, legtöbbször azonban a földbirtokos nemesség és román jobbágysági közös érdekszövetsége szabotálta el a végrehajtást. Fordított irányú visszaélésről, vagyis hogy románok által alapított falvakat is tizedadásra köteleztek volna, nincs tudomásunk.⁷⁶

Szemléletes eredményre vezet, ha az 1589. évi dézsmaárenda-jegyzéket a legkorábbi protestáns nyilvántartásokkal – a bolkácsi (1565), bogácsi (1615) és sajói lutheránus káptalan (1621), illetve a dési (1631), széki (1643) és küküllői (1648) református esperesség matrikuláival⁷⁷ – vetjük össze: ezek szerint a Belsőszolnok, Doboka és Küküllő megyék területén 1589-ben említett 281 tizedfizető helységről 249-ben még a 17. század derekán is református, unitárius vagy evangélikus anya- vagy leányegyházközség létezett, három már a 16. században is pusztta volt, 22-ben pedig kimutathatóan csak az 1600–1603 körüli *disturbium* idején pusztultak ki a nyugati rítusokat követő hívek, és csak hét esetben mondható biztosnak, hogy 1589-ben már „szakadárak” fizették a dézsmát.⁷⁸ Erdély északi felében és a Küküllők mentén tehát a 16. század végén a tizedfizetés még az esetek 96–98 százalékában magyar vagy szász lakosságot takart, vagyis itt a tized hagyományos etnikai-felekezeti jellege töretlenül tovább élt, és csak a 17. század eleji pusztítások nyomán váltotta fel végleg a területi-történelmi alapú dézsmafizetést.⁷⁹

⁷⁶ Eszerint az 1589. évi jegyzék tizedfizető falvai esetében egyéb adatok híján is megbízhatóan lehet következtetni – ha nem is egykorú, de – egykori (14–15. századi) magyar vagy szász lakosságra. Vö. Wagner: *Register des Zehnten* 203–204., 210., 219.

⁷⁷ 1565: Müller: *Landkapitel* 27.; 1615: Friedrich Marienburg: *Gedenkbuch des Bogeschdorfer Capitels*. VerArch XIX(1884). 30–77. 72.; 1621: *A Nagysajói Káptalan egyházközségeinek történelmi katasztere 1745–1814*. Közzéteszi Kolombán Vilmos József. Kvár 2007. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok 5.) 6–7; 1631: Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREK Gylt), B7: Dési Egyházmegye Levéltára, Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: EmLt, Jkv) I/1. pag. 21–39.; 1643: EREK Gylt, B2: Széki EmLt, Jkv I/1. pag. 519–664.; 1648: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere (1648–1800)*. Közzéteszi Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. I–IV. Kvár 2008–2012. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/1–4.) III. 8.

⁷⁸ 1589-ben már román lakosságú: (Bálványos)Csaba, Péterháza (BSZ), Felsősebes (DO); Csüdötélke, (Felső) Karácsonyfalva (KÜ); rutén: Alsósebes (DO); délszláv: Alsókápolna (KÜ). — 1589-ben pusztta: (Oláh)Németi (BSZ), Fata, Csegetelke (DO). — 1601–1603 körül pusztult el: Alőr, Beke (elp. Néma határában), Szekérbréte (elp. Somkerék mellett), Vízszentgyörgy (elp. Széplak határában) (BSZ); (Szász)Bongárd, Bőd, (Szász)Encs, (Magyar)Egereg, Márokháza, Mikó (elp. Drág mellett), Néc, Rádla, Serling, (Sajó)Solymos, Vajdaháza (DO); (Mező)Méhes, (Mező) Szopor (KL); Mezőszengyel, Pusztaszentmiklós (elp. Kerelőszőpatak határában) (TD); Felsőkápolna, Kísfalud (elp. Maroscsapó mellett), Vidrátszeg (KÜ).

⁷⁹ Ennek egyik megnyilvánulása az 1589. évi dézsmaárenda-jegyzék kanonizálódása, melynek eredményeként nemcsak a tizedfizető falvak névsora, de a helyi tizedbér összege is végleg rögzült (vö. Jakó: *Dézsmá* 6–7.). — Ugyanakkor a régi rutin szívósságát jól példázza Kozmatelke 1610. évi mentesítése a tizedfizetés alól, ahol pedig kifejezetten arról értesülünk, hogy a korábbi magyar népességet Basta zsoldosainak 1601–1603 körüli pusztításai nyomán románok váltották fel (vagyis ez a „keresztény föld” fogalmának mintapéldája volt). Báthori Gábor fejedelem a többi „dezma adatlan szabad Oláhság” „immunitásával” indokolta az engedelményt (Jakó: *Dézsmá* 81–82.).

Függelék⁸⁰

1. 1493. szeptember 23., Gyulafehérvár

Losonci László és Bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajdák utasítják Fehér vármegye hatóságát, hogy azt a birságot, amit a fahídi ötvened visszatartása miatt róttak ki gáldi Boltha Miklósról és Kulcsár Zsigmondra, fizessék vissza, mert a tizedköteles birtokok mentesek az ötvened alól.

Eredeti, papíron, a szöveg alatt rányomott pecsét töredékével, ENMLt, Török Bertalan gyűjteménye, I/33. (DF 244553.). Regeszta: Magyar: *Regesták* 103–104.

Ladislaus de Lossoncz et Bartholomeus Dragfi de Belthewk waivode Transsilvane et Siculorum comites etc. nobilibus viris comitibus vel vicecomitibus et iudicibus nobilium comitatus Albensis Transsilvani salutem et favorem! Exponitur nobis in personis nobilium Nicolai Boltha de Gald et Sigismundi Kwlchar, quatenus vos possessionem ipsorum Fahyd vocatam in dicto comitatu Albensi existentem ratione et pretextu non solutionis proventuum quinquag[esi]malium birsagyare, aggravare et depredare procurassetis et fecissetis. Cum tamen eadem possessio Fahyd eorum exponentium annuatim reverendissimo domino <episcopo>⁸¹ Transsilvanensi decimas condignas exolverit, et quia bene vobis constat, quod tales possessiones intra ambitum harum partium quinquagesimas non solvunt, qui dicto reverendissimo episcopo decimas dant, sed ista possessio exponentium talis est, igitur nullo modo nos in dampno eandem existere permittemus, sed omnino volumus, ut iuxta edictum universorum nobilium predictarum partium Transsilvanarum salva permaneat et exempta de omni exactione quinquagesimarum proventuum nunc et in futurum, quo scilicet adusque decimas solvunt et reddunt. Pro eo requirimus vos, et nichilominus vobis et unicuique vestrum regia auctoritate serie presentium firmissime committimus et mandamus aliud habere nullo modo volentes, quatenus agnitis presentibus huiusmodi birsagya, aggravationes, ut dicitur, per vos super eandem possessionem illatas et patratas eisdem exponentibus in specie reddere et sine diminutione reassignare debeatis et teneamini. Ad futuros etenim annos eandem possessionem iamfatorum exponentium ratione et previa quinquagesimarum predictarum non solutionis nullo modo birsagyare, turbare et dampnificare debeatis, et nec molestos ausi sitis, quoniam si quis vestrum deinceps prefatam possessionem exponentium in derogationem litterarum nostrarum mandatorialium birsagyare vel dampnificare attemptaverit, tales et illum dignis nos punctionibus punire et castigare faciemus tanquam transgressores communis iustitie et legis regni predicti. Secus nulla ratione facere presumatis, presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in Alba Iulye, feria secunda proxima post festum Mathei apostoli, anno Domini millesimo quadr[ingentesimo] nonagesimo tertio.

Hátlapján, XVI. századi kéz írásával: Querela Nicolai Boltha <et> Sigismundi Kolchar.

⁸⁰ Köszönöm Neumann Tibornak az alább átirrt szövegek nyelvi lektorálásában nyújtott felbecsülhetetlen értékű segítségét!

⁸¹ Tollban maradt.

2. 1496. július 1., Buda

II. Ulászló király megparancsolja az erdélyi nemeseknek, hogy ne akadályozzák az egykor katolikusok lakta jószágaik után az ottani románok által Geréb László erdélyi püspök részére történő tizedfizetést.

Eredeti, papíron, melynek bal és jobb felső sarka leszakadt, baloldali harmada pedig vízfoltos, a szöveg alatt befüggesztett titkospecsét nyomával, EK mlt, III/100. (DF 277624.) Az olvashatatlaná vált szavak pótlásában felhasználtam az oklevél 1715. augusztus 31-i átírását (Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár: Érseki Levéltár, VII. 2/b, pag. 55–57., ill. uo. III. 1/b, 8/1715, pag. 6–7.).⁸² Regeszta: ErdKLT 753. sz.

[Wladislaus, Dei gratia rex Hungarie et Bohemie et]c. fidelibus nostris universis et singulis nobil[ibus et alterius cuiusvis status et conditionis possessionatis homini]bus partium regni nostri Transsilvanarum salutem et gratiam! [Exposuit nobis fidelis noster reverendus in Christo pater] dominus Ladislaus Gereb episcopus ecclesie Albensis Transsilvane cum querela [...]bis, ut universas decimas rerum decimari solitarum, que de Walachis et aliis scismat[icis in villis et territor]iis vestris alias a Christianis inhabitatis demorantibus prefato domino episcopo et ecclesie sue provenire [debent, sine a]liqua difficultate extradari et persolvi facere deberetis, vos tamen non curatis huiusmodi mandat[is nostris decimas ipsas] de Wolachis et aliis scismaticis in bonis vestris et cuiuslibet vestrum modo premissis moram facien[tibus ... rerum tem]poralium (?) decimari solitarum extradari et exolvi facere recusassetis et recusaretis etiam de presenti in eiusdem [exponentis preiudiciu]m ecclesieque sue damnum non modicum. Quare volumus et fidelitatibus vestris et cuiuslibet vestrum serie [presentium ...] strictissime mandamus, quatenus a modo huiusmodi decimas de singulis rebus decimari solitis prefato domino episcopo et ecclesie sue per prefatos Wolachos et alios scismaticos in bonis, ut prefertur, vestris alias a Christianis inhabitatis semper et omni tempore exolvi facere debeatis et teneamini. Quoniam alioquin commisimus et presentibus facultatem dedimus damusque prefato domino Ladislao episcopo, ut ipse vos et vestrum quemlibet ad exolutionem plenariam huiusmodi decimarum per omnia onera et gravamina in talibus fieri solita artet et compellat. Secus igitur non facturi, presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Bude, in vigilia festi Visitationis virginis gloriose, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno sexto, Bohemie vero vigesimo quinto.

Relatio venerabilis Georgii prepositi Sancti Nicolai
de Alba etc. secretarii regie maiestatis

Az oklevél jobb alsó sarkában, a titkár kézírásával, apró betűkkel: Reverendissima d(ominatio) vestra dignetur istas facere sigillari. Gyeryk.

Hátlapján, XVII. századi kéz írásával: De Valachorum decimis 1496.

⁸² Köszönöm Kovács Mihainak az újkori átírások hasonmásai beszerzésében nyújtott segítségét!

3. 15[00]. május 22., Buda

II. Ulászló király megtiltja az erdélyi nemeseknek, hogy lefoglalják a Geréb László erdélyi püspököt és káptalanát a keresztény földeken lakó románok vagy szakadárok részéről megillető dézsmákat.

Eredeti, szakadozott papíron, a szöveg alatt papírfelzetes, befüggesztett titkospecséttel, EK mlt, III/133. (DF 277657.) A megcsonkult évszám a „keresztény földön” lakó románokhoz ugyanezen ügyben és keltezéssel intézett parancslevél (LegEccl III. 635–636.) alapján állapítható meg. Közlés: *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R[epublicii] P[opulare] R[omîne]*. Întocmită de Ștefan Pascu și Vladimir Hanga. I–III. Buc. 1955–1963. II. 343–344. (román fordításban, kihagyásokkal). Regesza: ErdKLT 775. sz.

Commissio propria domini regis

Wladislaus, Dei gr[atia rex H]ungarie, Bohemie etc. fidelibus nostris universis et [singulis nobi]libus et alterius cuiusvis status et conditionis possessionatis h[ominib]us partium regni nostri Transsilvanarum salutem et grati[am]! Querelam fidelium nost[rorum] reverendi in Christo patris domini Ladislai Gereb episcopi ac h[onorab]ilis capituli ecclesie Albensis Transsilvane accepimus contin[entem, quod licet] nos iam crebro vobis per alias litteras nostras mandaverimus, ut vos decimas frugum, bladorum et aliarum rerum [decimari solitar]um de illis scilicet terris et vineis, que prius a Christianis culte fuerunt, et quas nunc Wolachi seu scismatici [iobagiones scilicet] vestri⁸³ inhabitarent, eisdem domino episcopo et capitulo exolvi facere deberetis, tamen vos non curatis huiusmodi mandatis n[ost]ris decimas i]psas eisdem domino episcopo et capitulo hactenus extradari et exolvi facere admodum difficultassetis et difficultaretis [etiam modo i]n dispendium animarum vestrarum et dampnum preiudiciumque ipsorum domini episcopi et capituli valde magnum. Cum autem [decime in p]atrimonium Christi dedicate tam per Wolachos, quam etiam omnes alios suo tempore extradari et exolvi debeant, fidelitati [vestre et cuius]libet vestrum harum serie strictissime precipimus et mandamus, quatenus visis presentibus huiusmodi decimas de dictis terr[is et vineis, qu]e, ut premititur, prius a Christianis culte fuisse dicuntur, et quas n[un]c Wolachi seu scismatici, iobagiones scilicet vestri colerent [et inhabitarent], eisdem domino episcopo et capitulo semper tempore suo absque omni difficultate et renitentia effective persolvi et extrada[ri] debeati]s et teneamini. Quoniam alioquin commisimus et serie presentium strictius committimus fideli nostro spectabili et magnif[ico] Petro c]omiti de Bozyn et de Sancto Georgio, wayvode <illarum>⁸⁴ partium regni nostri Transsilvanarum, ut ipse vos et quemlibet v[est]rum ad e]xolvendas huiusmodi decimas per omnia onera et gravamina vestra ac alia opportu[na] remedia a]rtius compellat et [astringat, auctoritat]e nostra presentibus sibi in hac parte concessa mediante. Aliud igitur nullatenus facere presumatis, presentibus perlec[tis] exhibenti restit]utis. Datum Bude, feria sexta proxima ante fest[um beati] Urbani pape, anno [Domini mil]lesimo quing[entesimo].

Hátlapján, XVI. századi kéz írásával: Super decimas Volachorum solvendas.

⁸³ Az eredetiben tévesen: *vestris*.

⁸⁴ Sor fölé írva.

4. 1500. [december 24.], Kolozsvár

Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda felkéri a kolozsmonostori konventet ama Kolozs és Doboka vármegyei nemesek megidőzésére, akik akadályozzák az egykor keresztények, most azonban románok által is lakott birtokaik után az erdélyi püspöknek és káptalanának járó tized beszédését.

Belefoglalva a kolozsmonostori konvent 1501. január 3-i jelentésébe (5. sz.), EK mlt, III/138. (DF 277662.) Regeszta: ErdKLT 777. sz. (tévesen szeptember 8-ra keltezve).

Amicis suis reverendis conventui ecclesie de Colosmonostra Petrus comes, comes de Sancto Georgio et de Bozyn, iudex curie serenissimi principis et domini, domini Wladislai regis Hungarie, Bohemie etc. wayvodaque Transsilvanus et comes Siculorum etc. amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in personis reverendi domini Ladislai Gereb de Wyngarth episcopi ac honorabilis capituli ecclesie Albensis Transsilvane, quod quamvis alias universe terre ac vinee possessionum Rewd, Bos, Patha, Ewr, Kalyan, Palothka et Korpad in de Colos, necnon Kalocha, Zenthkatholna et Fellak vocatarum in de Doboka comitatibus existentium habite per Christianos culte fuerint et possesse, decimeque frugum, bladurum et aliarum rerum decimari solitarum in patrimonium Christi dedicate extiterint, et per consequens eisdem domino episcopo et capitulo exponentibus provenire debuerint, tamen ex quo nunc easdem possessiones quodam modo Wolachi inhabitarent, terrasque ipsas colerent et uterent, nobiles Iohannes, Petrus, Gregorius, Marcus et alter Gregorius Cheh dicti de prefato Rewd ac alter Petrus Desew Cheh de eadem, necnon egregii Petrus Deesy de Themessel et Iohannes Erdeli de Somkerec ac similiter nobiles Matheus Jankaffy de Ews, Ladislaus et Petrus Jakabfy de Kwssal, Benedictus Ewrdeg de Eskelew, necnon Petrus, Philippus, Georgius et Michael de K[erezhw, domini scilicet terre]stres earundem possessionum hiis proximis annis retroactis prescriptas decimas prefatorum domini episcopi et capituli exponentium eisdem de universis frugibus, bladis et aliis rebus decimari solitis cunctorum populorum et incolarum possessionum prescriptarum tam Christianorum, quam Wolachorum, iobagionum videlicet annotati Iohannis Cheh et aliorum predictorum terris in prefatis nascentibus ad sepissimas requisitiones eorundem exponentium extradari et exsolvi facere difficultassent difficultarentque etiam in presentiarum in dispendium animarum suarum et dampnum preiudiciumque ipsorum domini episcopi et capituli exponentium valde magnum, in quibus eisdem domino episcopo et capitulo plusquam duorum milium florenorum auri dampna irrogassent potentia mediante. Super quo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Paulus sew Valentinus de Soma vel Ambrosius Sandorhazy de Zwchak aut Stephanus Hathzaky de Sard sive Michael de Zenthpal sew Laurentius de Zenthegyed sew alter Laurentius Jankafy de Ews sin Iohannes Theke de Kewblews nam Stephanus Porkolab de Gywla namque Petrus de Zylwas aliis absentibus homo noster scita prius premissorum mera veritate evocet prefatum Iohannem Cheh et alios predictos contra annotatos dominum episcopum et capitulum exponentes ad octavas festi Epiphaniarum Domini nunc venturi⁸⁵ nostram in presentiam rationem de premissis reddituros efficacem, litispendingia, si qua foret inter ipsos, non obstante, insinuando ibidem eisdem, ut sive ipsi octavis in predictis coram nobis

⁸⁵ 1501. január 13.

compareant, sive non, nos ad partis comparentis instantiam id faciemus in premissis, quod iuri videbitur expediri. Et post hec huiusmodi inquisitionis, evocationis et insinuationis seriem cum nominibus evocatorum, ut fuerit expediens, octavas ad predictas more solito nobis amicablem rescribatis. Datum in civitate Coloswar, in vigilia festi [Nativitatis Domini], anno eiusdem millesimo quingentesimo.

5. 1501. január 3., [Kolozsmonostor]

A kolozsmonostori konvent jelenti Szentgyörgyi Péter erdélyi vajdának, hogy korábbi parancsára (4. sz.) vizsgálatot tartott, és a megnevezett Kolozs, illetve Doboka vármegyei nemeseket színe elé megidézte.

Eredeti, papíron, zárópecsét nyomával, EK mlt, III/138. (DF 277662.) Regeszta: ErdKLT 780. sz. (tévésen december 29-re keltezte).

Magnifico Petro comiti, comiti de Sancto Georgio et de Bozyn, iudici curie serenissimi principis et domini, domini Wladislai regis Hungarie, Bohemie etc. wayvodeque Transsilvano et comiti Siculorum etc., domino eorum honorando conventus monasterii beate Marie virginis de Colosmonostra amicitiam paratam cum honore. Vestra noverit magnificentia, <quod>⁸⁶ nos litteras vestras inquisitorias, evocatorias et insinuatorias nobis directas, honore quo decuit, recepisse in hec verba: <Következik Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda 1500. december 24-i mandátuma (4. sz.)> Unde nos premissis amicabilibus petitionibus vestris annuentes, ut tenemur, unacum memorato Valentino de Soma homine vestro nostrum hominem, videlicet religiosum virum fratrem Blasium sacerdotem, socium nostrum conventualem ad premissas inquisitiones, evocationes et insinuationes faciendas nostro pro testimonio fidedignum duximus destinandum. Qui tandem exinde ad nos reversi nobis uniformiter retulerunt isto modo, quod ipsi in festo Iohannis apostoli et evangeliste noviter preterito⁸⁷ in dicto comitatu de Colos in simul processissent, ab omnibus, quibus decens et oportunum fuisset, nobiles videlicet et ignobilibus eiusdem comitatus hominibus palam et occulte diligenter de premissis inquirentes omnia premissa et quevis premissorum singula sic et suo modo acta, facta et perpetrata fore rescivissent, prout eidem vestre magnificentie dictum extitit, et quemadmodum tenor litterarum vestrarum per omnia contineret prescriptarum. Habitaque huiusmodi inquisitione idem homo vester dicto nostro testimonio presente die in eodem prefatos Gregorium Cheh et Petrum Desew Cheh de Rewd, quemlibet eorum de portione sua possessionaria in dicta possessione Patha vocata habita, ac Iohannem, Petrum, Gregorium et Marcum Cheh de eadem Rewd in eadem Rewd, quemlibet videlicet eorum de portione sua possessionaria in eadem habita, necnon Iohannem Erdeli de Somkerec de totali possessione sua Kalyan vocata predicta, tandem feria secunda immediate sequenti⁸⁸ Petrum Desy in Zopor de portione sua possessionaria in eadem habita ac Matheum Jankaffy in Palothka possessionibus de portione sua possessionaria in

⁸⁶ Tollban maradt.

⁸⁷ 1500. december 27.

⁸⁸ 1500. december 28.

eadem habita, demum feria tertia exinde proxime sequenti⁸⁹ Ladislaum et Petrum Jakabfy in possessione Korpad predicta, quemlibet scilicet eorum de portione sua possessionaria in eadem habita contra annotatos dominum episcopum et capitulum exponentes ad dictas octavas festi Epiphaniarum Domini nunc venturi⁹⁰ vestram evocasset in presentia, rationem de premissis reddituros efficacem, litispentia, si qua foret inter ipsos, non obstante, insinuassetque ibidem eisdem, ut sive ipsi octavis in predictis coram vobis compareant, sive non, vos ad partis comparentis instantiam id facietis in premissis, quod iuri videbitur expediri. Ulterius feria tertia in eadem⁹¹ iidem vester et noster homines in predicto comitatu de Doboka modo simili simul processissent, ab omnibus, quibus decens et oportunum fuisset, nobilebus puta et ignobilibus eiusdem comitatus hominibus palam et occulte diligenter de premissis inquirentes omnia premissa et quevis premissorum singula sic et suo modo acta, facta et perpetrata fore rescivissent, prout vobis dictum extitit, et quemadmodum tenor litterarum vestrarum per omnia contineret prescriptarum. Habitaque huiusmodi inquisitione ad possessionem Kerezthwr vocatam accessissent, ubi idem homo vester predicto nostro testimonio presente feria quarta de post immediate sequenti⁹² evocasset prenominatos Petrum de Kerezthwr ac Philippum, Georgium et Michaellem de eadem, quemlibet videlicet eorum de portione sua possessionaria in eadem Kerezthwr habita contra pretitulatos exponentes ad predictas octavas festi Epiphaniarum Domini noviter affuturi⁹³ vestram in presentiam rationem de premissis reddituros, litispentia, si qua foret inter ipsos, non obstante, insinuando ibidem eisdem, ut sive ipsi octavis in eisdem coram vobis compareant, sive non, vos ad partis comparentis instantiam id facietis in premissis, quod dictaverit ordo iuris. Datum quinto die diei ultimi termini executionis prenotate, anno Domini millesimo quingentesimo primo.

Hátlapján, azonos kéz írásával: Domino wayvode Transsilvano, pro reverendo domino Ladislao Gereb episcopo et honorabili capitulo ecclesie Albensis Transsilvane, contra nobilem Iohannem Cheh de Rewd et alios intrascriptos, ad octavas festi Epiphaniarum Domini nunc venturas, inquisitionis, evocationis, insinuationis.

Uo. egykorú kéz írásával: Pro actore Thomas de Bewnye cum eiusdem.

6. 1563. október 31., Gyulafehérvár

II. János király utasítja a kijelölt királyi embereket, hogy tartsanak vizsgálatot arra nézve, hogy Tompaházán laktak-e korábban tizedfizető keresztények vagy sem.

Átírva II. János király 1563. november 22-i oklevelében (9. sz.), MNL OL, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi lt, Protocolla (F 15), vol. XVI, fol. 6r–7r. Regeszta: KmFJkv I. 50. sz.

Joannes secundus, Dei gratia electus rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. fidelibus nostris nobilebus Sigismundo Horvath, Paulo Baki, Joanni Bekes, Emerico Versendi, Valentino

⁸⁹ 1500. december 29.

⁹⁰ 1501. január 13.

⁹¹ 1500. december 29.

⁹² 1500. december 30.

⁹³ 1501. január 13.

Pothok de Galtheo, Clementi Vezzeodi, Joanni Piski de G[al]theo, Gregorio Chabai, Francisco Bachmegyey, Ambrosio et Joanni Boltha, Jo[anni] Radichyth, alteri Joanni Kolchar de Ghaald, Francisco litterato Szegedi de Enyed, Andree Miske, Christophoro Miske, Joanni Chongway et Vincentio Somogy de Cheztwe salutem et gratiam! Noveritis, quod nobis sabato proximo post festum beate Luce evangeliste⁹⁴ unacum magistris nostris prothonotariis et iuratis sedis nostre iudicarie assessoribus pro faciendo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria pro tri[bunali] sedentibus Nicolaus⁹⁵ de Visselen director causarum nostrarum regiarum pro egregio Andrea Oláh, aule nostre familiari cum nostris litteris procuratoriis ut actore iuxta continentiam litterarum nostrarum ammonitoriarum, evocatoriarum, prohibitoriarum et certificatarum ac nobilium Joannis Piski et Emerici Versendi, hominum nostrorum regionum exinde relatoriarum in figura iudicii nostri comparens, dictus procurator annotati actoris allegavit eo modo, qualiter idem actor a nobilibus Valentino et Paulo Chekelaki, Blasio Elekessy, Blasio litterato, Simone Horvath, Francisco Rakossy et Thoma Saarpataki in causam attractis totalem decimam possessionis Thompaháza vocate in comitatu Albensi Transsilvanensi existentis habite prefato actori in sortem servicii sui per maiestatem nostram collatam rehabere vellet, quia eandem possessionem Tompahaza prius et antea Christiani inhabitassent, filialisque ecclesia fuisset, et ex post residui inhabitatores quoque eiusdem possessionis decimas solitas solvissent, nunc tamen Volachi decimas pendere nollent, a quibus iuxta statuta regni solutionem decimarum optaret. Quo audito Blasius litteratus de Sugod pro prefatis in causam attractis similiter cum nostris litteris procuratoriis nostram exurgendo in presentiam respondit ex adverso, quod ex illa possessione decimam solvere non tenerentur, quia templum Christianum in illa possessione nunquam fuisset, sed Volachale, nisi quia quodam tempore avus prefatorum Pauli et Valentini Chekelaki in eandem possessionem habitandi gratia se contulisset, et ibidem agendo unum mercenarium in illam possessionem condescendi fecisset, qui filios et filias progenisset, illi postea ad templum possessionis Ujfalw ambulassent, alii autem Christiani prefatam possessionem [...] Tompahaza non incoluissent unquam, neque modo inhabitaren[t, decimam] vero de illa possessione nunquam solvissent, ut premititur, sed qui[nqua]ges[imam]. Quod probaturi in causam attracti parati essent, dictus actor quoque premissam assertionem suam antiquis registris et humano testimonio se probaturum assumebat. Supplic[averunt] prefat[arum] partium procuratores per nos in premissis iuris aequitatem iusticieque [complement]um elargiri. Pro eo nos hiis perceptis iudicantes commisimus eo modo, ut prefatus actor registrum antiquum, si quod super facto premissis reperierit, coram nobis decimo quinto die a die datarum presentium computando producere, eodem etiam utraque partes humano testimonio quoque assertionem eorum comprobare debeant, ad quam quidem attestationem faciendam vos necessario transmitti debere videbimini. Proinde fidelitatibus vestris harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus acceptis presentibus simul vel duo vestrum sub oneribus alias in talibus observare solitis decimo quinto die a die datarum presentium numerando ad faciem prescripte possessionis Thompaháza accedendo ibique universos testes, quos partes prescripte coram vobis duxerint nominandos, sub onere singularum sedecim marcarum gravis ponderis per eos, quorum interest, immediate et irremisibiliter exigendarum vestri in presentiam convocare ab eisdemque ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque nobis observandam de eo, utrum prescriptam possessionem

⁹⁴ 1563. október 23.

⁹⁵ Tévesen: *Nicolaus*.

Thompaháza prius et antea Christiani inhabitaverint, et filialem ecclesiam ad Uyfalw pertinentem habuerint, et decimas solitas solverint, vel autem templum Christianorum in illa possessione nunquam inhabitaverint, neque decimas solitas solverint, sed quinquagesimam tantum, nec ne, sciatis, inquiratis et experiamini meram, plenam atque omnimodam premissorum certitudinis veritatem. Et post hec vos huiusmodi attestationis et communis inquisitionis resciteque veritatis premissorum seriem, ut fuerit expediens, cum propriis et possessionum attestantium nominibus maiestati nostre fide vestra mediante referre vel rescribere debeatis et teneamini, secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Albe Julie, nono die termini prenotati, anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo tertio.

7. 1563. november 22., Gyulafehérvár

II. János király ítéletlevele a tompaházi tized ügyében Oláh András udvari familiáris és a helyi földesurak közti perben.

Átírva a kolozsmonostori requisitorok 1607. május 5-i oklevelében, MNL OL, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi lt, Protocolla (F 15), vol. XVI, fol. 6r–7v. Regesztá: KmFJkv I. 52. sz.

Joannes secundus, Dei gratia electus rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. fidelibus nostris nobilibus Sigismundo Horwath, Paulo Baki, Joanni Bekes, Emerico litterato Wersendi, Valentino Pothok de Galtheo, Clementi Vesszeodi, Joanni Piski de Galtheo, Gregorio Chyabay, Francisco Bachmegyey, Ambrosio et Joanni Boltha, Joanni Radichith, Joanni Kolchar de Gaald, Francisco litterato Szegedi de Enyed, Andree Miske, Christophoro Miske, Joanni Chyongway et Vincentio Somogy de Chezthwe salutem et gratiam! Noveritis, quod nobis feria quinta in die festi beati Martini episcopi⁹⁶, instante videlicet termino celebrationis iudiciorum festi beati Luce evangeliste proxime preteriti⁹⁷, ad quem utputa terminum universe cause fidelium nostrorum regnicolarum Hungarie et partium regni Transsilvanie factum decimarum, trans[missionum], honoris et tutele ac alie continue adiudicari solite per maiestatem nostram generaliter fuerant prorogate, unacum magistris nostris protonotariis et iuratis sedis nostre iudicarie [assessoribus] pro faciendo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria pro tribunali sedentibus Nicolaus de Wisselen pro egregio Andrea Oláh⁹⁸ aule nostre familiari cum nostris litteris procuratoriis ut actore ab una ac Blasius litteratus Sugodi pro nobilibus Valentino et Paulo Chekelaki, Blasio Elekessi, Blasio litterato, Simone Horwath, Francisco Rako[ssy] et Thoma Saarpahaki in causam attractis similiter cum nostris litteris procuratoriis iuxta continentiam litterarum nostrarum adjudicatoriarum, attestathoriarum, communis inquisitionis ac hominum nostrorum regionum exinde relatoriarum in figura iudicii nostri comparentes easdem litteras nostras adjudicatorias, attestathorias cum litteris relatoriis hominum nostrorum regionum, videlicet Sigismundi Horwath de Szentkirali et Thome Verthy de Uyfalw, iidem procuratores utrarumque partium nobis in iudicio exhibendas et presentandas curaverunt. Quarum primarum videlicet nostrarum adjudicatoriarum

⁹⁶ 1563. november 11.

⁹⁷ 1563. október 18.

⁹⁸ Tévesen megismételve: *Andrea Oláh*.

attestathoriarum tenor talis est: <Következik II. János választott király 1563. október 31-i oklevele (8. sz.)> Secunda vero videlicet relatoria quamplurimorum hominum fassiones per prefatos homines nostros regio receptas in se continebant. Quibus exhibitis et presentatis supplicaverunt prefatarum partium procuratores per nos in premissis iuris equitatem iustitieque complementum elargiri. Verum quia, prout ex premissis informabamur, dictus actor assertionem suam premissam, eam videlicet, quod annotatam possessionem Thompaháza antea Christiani inhabitassent et decimas solitas solvissent, probaturum assumpsisse et in contrarium in causam attracti quoque responsionem eorum, eam utputa, quod preter progeniem unius cuiusdam mercenarii Christiani illam possessionem nunquam inhabitassent, neque decimas solvissent, sese verificare velle asseruisse, et licet pauci quidem testes actoris fateantur aliquos Hungaros decimas solventes illam possessionem inhabitasse, reliqui tamen testes etiam ipsius actoris ac prefatorum in causam attractorum quasi viginti quinque probi et idonei testes uno ore et concordi voce eandem possessionem Thompaháza Christianos non coluisse, Volachi autem ibidem residentes decimas nunquam solvisse fateri et affirmari comperiebantur manifeste, propter quod habito et assigno superinde prefatorum magistrorum nostrorum prothonotariorum et iuratorum sedis nostre iudicarie assessorum nobiscum in discussione et examine presentis cause constitutorum et existentium consilio prematuro et sana deliberatione iudicando commisimus eo modo, ut sicuti hactenus, ita etiam in posterum Volachi dictam possessionem Thompahaza inhabitantes decimas solvere nunquam teneantur, Hungari tamen ibidem residentes nunc et in futurum semper temporibus in successivis⁹⁹ solitas decimas pendere debeant, prefatus autem actor in expensis per in causam attractos erogatis et in prosecutione huius litis expositis florenos duos et denarios viginti facientibus eisdem solummodo in causam attractis proveniendis convictus et aggravatus sit et habeatur. Imo decernimus et comittimus per presentes, quocirca fidelitati vestre harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus acceptis presentibus sub oneribus alias in talibus observare solitis simul vel duo vestrum ad facies cunctorum bonorum et iurium possessionariorum dicti convicti ubilibet habitorum vicinis et commetaneis eorundem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, ibique primo de rebus mobilibus et immobilibus eiusdem convicti, si que¹⁰⁰ reperiri poterint, illis vero non reper[tis] vel non sufficientibus de eisdem bonis et iuribus suis possessionariis super prescriptis duobus florenis et denariis viginti dictis in causam attractis contradictione dicti actoris et aliorum quorumlibet previa ratione non obstante plenariam atque omnimodam satisfactionem impendere et post hec vos huiusmodi executionis vestre seriem, ut fuerit expediens, nobis ad decimum quintum diem ultime diei executionis premissorum legitime perdurandum fide vestra mediante referre vel rescribere debeatis et teneamini. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Albe Julie, feria secunda proxima post festum beate Elizabeth vidue, anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo tertio.

Az átíró oklevél szerint az szöveg alatt ezt állt: Lecta et extradata per me Ladislaum de Mechke, electe regie maiestatis protonotarium.

⁹⁹ Az eredetiben tévesen: *successibus*.

¹⁰⁰ Az eredetiben: *qui*.

The Tithe Paid by the Romanians Settled on “Terra Christianorum”: from Theory to Practice

Keywords: tithe, Transylvania, Romanians, fiftieth, ethnic changes

The Transylvanian Romanians, although they lived on the territory of the predominantly Catholic Hungarian Kingdom, were the followers of the Orthodox rite, and therefore did not pay the tithe during the 13–14th centuries. However, the voivodes of Transylvania decreed in 1408 on the request of the diocesan, that the Romanian communities which had moved to “Christian lands” (*terrae Christianorum*, i.e. settlements formerly inhabited by Catholics) should pay the tithe, for getting a compensation for the lost incomes of the Church. In this study, I examine the implementation of this regulation, introducing into the discussion several new sources. In the first decades, there are no data indicating any attempt to put into practice the decree from 1408. Out of those 36 former Catholic parishes, which got a Romanian population between 1337 and 1461, only three can be found on the list of tithe-paying settlements from 1589. Due to the often repeated royal decrees regarding this matter, the idea of the tithe payable by the Romanians settled on *terrae Christianorum* really became part of the Transylvanian legislature at the end of the 15th century, when its implementation can be considered more successful, too. Out of the 23 parishes which got depopulated and then repopulated between 1461–1599, 15 kept on paying the tithe even with a Romanian population. This success, however, was confined mainly to the territory of Fehér (Alba) county because as a result of the Ottoman attacks this territory became the typical scene of population change in formerly Catholic villages, and because the Catholic Church could effectively assert its power and implement the decree here, in the neighborhood of the episcopal center, primarily on its own estates. In other regions alternative solutions were found (e.g. by redirecting the fiftieth, i.e. the traditional tax paid by Romanians, to the Church), however in many cases the landlord and his Romanian serfs found a way together to sabotage the collection of the tithe.

Kovács Mihai

Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei

Bevezetés

Már közhelynek számít az, hogy a középkori püspökök számos pasztorációs, liturgikus, gazdasági, politikai és katonai funkcióval rendelkeztek. Ugyanakkor az sem volt ritkaság, hogy a püspökségeket kancelláriai vagy diplomáciai tevékenységük jutalmaként kapták olyan emberek, akik még pappá sem voltak szentelve. Azért, hogy sokféle kötelességüket teljesíteni tudják, a püspökök már a 13. és 14. század fordulójára óta rendszeresen neveztek ki helynököket, akik mintegy alteregójukként működtek. A helynökök kinevezése kettős célt szolgált: egyrészt biztosította a helyi egyházi intézmények hatékony működését, másrészt növelte a püspök regionális hatalmát és tekintélyét.¹

A középkori Magyarország helynökeinek és helynöki intézményeinek irodalma meglehetősen szegényes. Az elmúlt évtizedekben mindössze néhány esettanulmány született, különösen az esztergomi érsekek vikáriusairól és néhány püspöki uradalom kezeléséről, a hangsúly ezekben is inkább a működési kérdésekre helyeződött, mint a személyzet problematikájára.² Bár nem rendelkezünk még a püspöki funkciókat ellátó személyekről szóló összetett prozopográfiai tanulmánnyal, el kell mondani azt, hogy az utóbbi negyedszázad alatt ez a módszer igen fontos eredményeket mutatott fel a magyar egyháztörténeti irodalomban, különösen a székes- és társaskáptalanok kutatásában.³ A jelen kutatást jelentős mértékben könnyíti a C. Tóth Norbert által nemrég publikált főpapi archontológia.⁴ A számos új adat mellett C. Tóth munkájának

Kovács Mihai (1990) – dokumentarista, BBTE, TRANS.SCRIPT Diplomatakai és Középkori Latin Oklevél-
Paleográfiai Központ, Kolozsvár, kovm2005@gmail.com

¹ Aaron Hope: *Bishops' Deputies and Episcopal Power in Medieval Law c. 1150 to c. 1350. = Episcopal Power and Local Society in Medieval Europe, 900-1400.* Ed. Peter Coss – Chris Dennis – Melissa Julian-Jones – Angelo Silvestri. Turnhout 2017. 195–217.

² Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a Reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv.* Levéltári Közlemények XLIV–XLV(1973–1974). 89–101; Erdő Péter: *Az esztergomi vikáriusi bíróság legrégebbi protokolluma.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok VII(1995). 1–2 sz. 63–72; Uő: *A középkori официálisi bírásokodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon.* Magyar Könyvszemle CXIV(1994). 1–4. sz. 117–129; Kerezsy Jenő: *Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje.* Erzsébetváros 1910; Holub József: *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén.* Pécs 1943.

³ Lásd pl. Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* Bp. 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.); Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526).* Pécs 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.)

⁴ C. Tóth Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája (1458–1526).* Győr 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) (a továbbiakban: C. Tóth: *Főpapi archontológia*).

jelentősége abban is áll, hogy bevezetőjében tisztázza a különféle püspöki feladatot ellátó hivatalok hatáskörét. Az említett munkába a püspökök mellett bekerültek a liturgikus feladatokat ellátó segédpüspökök (*suffraganeus, vicarius in pontificalibus*), az egyházi bíróságokat vezető vikáriusok (*vicarius in spiritualibus*) és a püspöki uradalmak udvarbírái (*provisor curiae*), akik néhány esetben kormányzói (*gubernator proventuum*) vagy vikáriusi (*vicarius in temporalibus*) címmel is rendelkezhetek.⁵ Az egyházjog különbséget tett a püspök lelki (*spiritualia*) és világi (*temporalia*) hatalma között. A püspökök helyettesítésének megszervezése tulajdonképpen ennek a jogi elvnek az intézményi megtestesülése: a magyar főpapoknak nem volt egyetlen, minden feladatukat ellátni képes helynökük, mint jó néhány nyugat-európai társuknak,⁶ hanem a segédpüspök és a vikárius az egyházi hatalmat gyakorolták, az udvarbírók pedig a világot.⁷

Az alábbi esettanulmányban Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) helyetteseinek pályáját prozopográfiai megközelítésben szeretném bemutatni. A témaválasztást nagymértékben meghatározta, hogy Várdai bő egy évtizedes erdélyi működésének forrásadottságai szokatlanul kedvezőek, mivel családi levéltárának jelentős része fennmaradt a Zichy és Eszterházy családok iratai között. Az erdélyi káptalan magánlevéltárában és más levéltárakban és könyvtárakban fellelhető szórványos források további értékes adatokat kínálnak.

A vizsgált csoport kijelölésében nagyjából követtem C. Tóth Norbert eljárását, azzal a különbséggel, hogy kihagytam a vikáriatusi bírót (*iudex in officio vicariatus et causarum auditor generalis*), attól függetlenül, hogy a vikáriusi hivatal be volt-e töltve vagy sem, illetve belefoglaltam azokat a várnagyokat, akikről feltételezhető, hogy udvarbírói funkciókat is elláttak.

A vizsgált személyek pályájának rövid felvázolása a következő szempontok szerint történt: származás, tanulmányok, a csoporton belüli és a püspökkel való kapcsolatok, hivatalviselésre vonatkozó adatok. Ezt követi a prozopográfiai vizsgálat, amely a káptalani monográfiák kritériumai szerint határozza meg a kinevezés körülményeit, a lehetséges pályamodelleket és a kialakult kapcsolati hálózatokat.

Segédpüspökök

A más ügyekkel elfoglalt püspökök helyett látták el a főpapi funkció szentségi és liturgikus feladatait: bémáltak, templomokat és papokat szenteltek, stb. Feladatuk ellátásához szükséges volt, hogy felszentelt püspökök legyenek, ehhez valamely távoli, a hitetlenek földjén (*in partibus infidelium*) levő címzetes püspökséget szereztek meg a Szentszéktől.⁸

Várdai első ismert segédpüspöke Gyalui Dénes volt. Gyalui karrierje elején Gyalu (1498), majd Szászfenes püspöki birtokok plébánosa (1508) volt, 1508-tól kanonok, valószínűleg már Perényi Ferenc püspökségének vége fele címzetes argyasi püspök (1512–1526) és valószínűleg ugyanakkor erdélyi segédpüspök (biztos adatok: 1514–1520) is lett.⁹ Ezt a feltételezést megerősíti Várdai egyik 1513. évi levele, amely szerint a gyulafehérvári udvarbíró kívánságára nem

⁵ Uo. 10–13.

⁶ Édouard Fournier: *Les origines du vicaire général*. Paris 1922. 123.

⁷ Vö. Uo. 11.

⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 10–11.

⁹ Kovács Mihai: *Gyalui Dénes argyasi püspök, erdélyi segédpüspök és éneklőkanonok pályafutása*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. füzet. 40–42.

hajlandó leváltani a hivatalban levő segédpüspököt.¹⁰ Az új püspök idején Gyalui elnyerte az éneklőkanonokságot is (1517–1520).¹¹ Segédpüspöki működéséről kevés adat ismert. 1519-ben megerősített egy búcsúlevelet a beszerceiek kérésére.¹² A következő évben Várdai leváltotta a segédpüspökségből,¹³ 1521-ben pedig eltávozott Gyulafehérvárról, és belépett a pálos rendbe.¹⁴ Elképzelhető, hogy távozásában szerepet játszott a püspökkel való konfliktus, amely Jakab korábbi tordai főesperes végrendelete miatt alakulhatott ki.¹⁵

Utódja Szőgyéni *Jercinus* Damján kalcedoni címzetes püspök (1515–1535) volt. Az Esztergom megyei Szőgyénből származott, 1496 és 1502 között Krakkóban tanult, ahol megszerezte a szabad művészetek mestere címet. Lehetséges, hogy Itáliában szerezte meg kánonjogi doktorátusát valamikor 1513 előtt.¹⁶ Szőgyéni 1513-ig Várdai váci vikáriusa volt,¹⁷ később patrónusa hívására Gyulafehérvárra költözött. Gyaluit nemcsak a segédpüspökségben (1520–1521), hanem az éneklőkanonoki stallumban is követte (1521).¹⁸ Elképzelhető, hogy valamelyik főesperességet is betöltötte, eddigi kutatásaim során csak közvetett adatot találtam erre vonatkozóan.¹⁹ Segédpüspökként közreműködött Szécsi Bálint kanonok leváltásában.²⁰ 1522-ben Korotnai János bátmonostori udvarbíró közvetítette Várdainak Szőgyéni kérését, hogy tartsa meg tisztségeiben,²¹ azonban úgy tűnik, kérése nem teljesült, a következő évben már más segédpüspök volt Gyulafehérváron.²² Pelei Tamás kanonok feljegyzései rámutatnak arra, hogy elmozdításának hátterében a püspökkel való nézeteltérés lehetett,²³ ennek természete azonban egyelőre nem rekonstruálható. Szőgyéni visszatért Vácra, ahol gúti Ország János segédpüspöke lett (1525).²⁴

Várdai utolsó ismert segédpüspöke Felvinci János philippopolisi címzetes püspök (1524–1533). Korábbi karrierjéről nem ismerek biztos adatot, nem kizárt, hogy azonos lenne az 1514 és 1520 között említett Francus János nevű káplánnal,²⁵ annál is inkább, hogy 1524-ben, Felvinci

¹⁰ DL 82371.

¹¹ Kovács M.: *i.m.* 42.

¹² Albert Berger: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203-1570*. Aus dem Nachlass hrsg. von Ernst Wagner. 1. Bd. Köln–Wien 1986. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 11/1–II.) (a továbbiakban: Berger: *Regesten*), I. 664. sz.

¹³ Vö. DL 82554, DF 253778.

¹⁴ DL 29645, 29884; Gregorius Gyöngyössy: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremite*. Kiad. Hervay Ferenc Levente. Bp. 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, tom. XI.) 180.

¹⁵ Vö. Kovács M.: *i.m.* 44–45.

¹⁶ Haraszti-Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok prágai és krakkói egyetemeken a középkorban. 1348-1525*. II. Bp. 2017. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) (a továbbiakban: Haraszti–Kelényi: *Prága és Krakkó II.*) 309. (3061 sz.); Uők: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban. 1100–1526*. Bp. 2019. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) (Haraszti–Kelényi: *Nyugat-európai egyetemjárás*) 373. (1371 sz.)

¹⁷ DF 269733.

¹⁸ DL 47434.

¹⁹ DL 82608.

²⁰ DL 47434.

²¹ DL 82608.

²² DL 82670, 82671.

²³ Lakatos Bálint: *Tamás Pelei's Glosses About the Personalities of the Transylvanian Chapter and Episcopal Court (1515-c. 1535). Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Bárány Attila, Györkös Attila. Debrecen 2009. 355.

²⁴ DL 208851.

²⁵ DF 253764; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. XII. Kiad. Lukcsics Pál. Bp. 1931. (a továbbiakban: Zichy XII.) 393, 410, 417.

püspöki kinevezése után, már egy másik káplán állt Várdai szolgálatában.²⁶ Kétségtelen, hogy Felvinci már korábban rendelkezett kanonoki címmel,²⁷ és 1524 szeptemberében már segédpüspökként működött.²⁸ Tisztségét Várdai halála után is megtartotta.²⁹

Vikáriusok

A vikárius (*vicarius in spiritualibus et causarum auditor generalis*) fő feladata az egyházmegyei bíróság vezetése volt.³⁰ A 14. század óta Erdélyben két vikárius működött, az egyik Gyulafehérváron, a másik pedig Tasnádon. A *foraneus*, a püspöki székhelytől távoli vikárius intézménye nem volt szokatlan a korabeli Magyarországon.³¹ A gyulafehérvári és tasnádi vikáriátusok világosan elkülönített joghatósági területekkel rendelkeztek.³² A gyulafehérvári vikáriátus a tasnádi bíróság fellebbviteli fórumaként is működött.

Várdai hivatalba lépésekor Rákosi Menyhért volt a gyulafehérvári vikárius (1502–1517). Valószínűleg erdélyi származású, de ma már nem lehet megmondani, hogy melyik Rákos nevű faluban született. 1485 és 1490 között Krakkóban tanult, elképzelhető, hogy 1493 előtt valamely itáliai egyetemen szerezhette doktorátusát szabad művészetekből és jogból.³³ A 15. század végén tasnádi vikárius volt (1498–1500), Kálmáncsehi Domokos püspök helyezte Gyulafehérvárra 1502-ben, de kanonokságot csak 1504-ben kapott.³⁴ Az 1514 és 1517 közötti időszakból több oklevele ismert, amelyekben papok közötti viszályokban vagy tizedügyekben intézkedett.³⁵ Ugyancsak az ő feladata volt a székesegyházi oltárigazgatók, kanonokok és főesperesek beiktatása.³⁶ Rákosi 1517-ig maradt hivatalban, amikor valószínűleg meghalt.

Utódja Stieröchsel (latinosan: *Taurinus*) István, a morva származású híres humanista, a *Stauromachia* szerzője. Taurinus a bécsi egyetemen szerezte jogi doktorátusát. Korábban Bakóc Tamás esztergomi érsek szolgálatában állt. Erdélybe való érkezésekor a hunyadi főesperességet is megkapta. Hivatalát 1519-ben bekövetkezett haláláig viselte.³⁷

Taurinus halála után, közel két évig az említett Szögyéni Damján töltötte be mind a segédpüspöki, mind a vikáriusi hivatalt, ami meglehetősen ritka gyakorlat volt a korabeli

²⁶ Bunyitay Vince: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista emlékezete*. Bp. 1893. 29.

²⁷ Konrad Eubel: *Hierarchia catholica medii aevi*. III. Monasterii 1923. 273; C. Tóth: *Főpapi archontológia*. 65.

²⁸ DL 82670, DL 82671; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17.) (a továbbiakban: KmJkv) II.4047 sz.; DL 108294.

²⁹ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65.

³⁰ Uo. 10–12.

³¹ Uo. 12; Marius Diaconescu: *Biserica catolică din Maramureș*. Satu Mare. Studii și comunicări XV–XVI (1998–1999). 286.

³² Például a DL 65473-ban található ártirt oklevél címettjei: „honorabilibus et discretis de Samson et Sarmassagh aliisque universis ecclesiarum parochialium plebanis ubivis sub iurisdictione Thasnadiensi existentibus”; DF 253548: „universis et singulis ecclesiarum parochialium plebanis ac vicis eorum gerentibus in et sub iurisdictione nostri vicariatus Transsilvanensis[...] in comitatu Albensi et alias sub preacta iurisdictione”.

³³ Harasztí–Kelényi: *Prága és Krakkó 256–257*. (2455 sz.); Harasztí–Kelényi: *Nyugat-európai egyetemjárás 370*. (1352. sz.)

³⁴ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 64.

³⁵ DF 253764, DF 253548.

³⁶ DL 82477.

³⁷ Taurinus karrierjéhez lásd Kovács Mihai: *Un caz de numire a arhidianilor de Hunedoara în prima parte a secolului al XVI-lea*. Banatica XXIX(2019). 31–40.

Magyarországon.³⁸ Bár időtartama rövidebb, Szőgyéni vikáriusi működése több forrásból ismert, mint a segédpüspöki. Több tized- és házasságjogi perrel kapcsolatos oklevele maradt fenn.³⁹

1521 júliusában már utóda, Tordai Etele Pál volt hivatalban (1521–1530).⁴⁰ Korábban a krakkói egyetem hallgatója volt, úgy tűnik, hogy – elődeivel ellentétben – nem szerzett semmilyen fokozatot.⁴¹ Már kinevezése előtt a székeskáptalan kanonokja volt,⁴² és közjegyzőként a vikáriusi hivatalban is megfordult.⁴³ Valószínűleg már vikáriusként szerezte meg a hunyadi főesperességet. Számos, perekkel és főesperessége anyagi ügyeivel kapcsolatos irata maradt fenn.⁴⁴ Figyelemre méltóak a papság erkölcsének reformálásával kapcsolatos intézkedései: 1522-ben a gyulafehérvári udvarbíróan keresztül üzenté Várdainak, hogy egy vizitáció és a bűnös papok azonnali megbüntetése sokkal hatékonyabb volna, mint a két évvel azelőtt megtartott egyházmegyei zsinat.⁴⁵ Elképzelését valóra is váltotta, ugyanabban az évben adta ki Nenkei Gergely kanonoktársának a vizitációra vonatkozó részletes útmutatást.⁴⁶ Egyetlen ismert, Várdaihoz írt levelében egy kanonok beiktatásáról és egy másik leváltásáról tájékoztatta a főpapot.⁴⁷ Tordai Pál 1524 után is megtartotta tisztségeit.⁴⁸

Az első ismert tasnádi vikárius a kutatott időszakból Gáspár oltárigazgató (1516–1518). Származásáról nem sikerült adatot találnom, igen valószínű, hogy a tasnádi vikárius nem azonosítható Újhelyi Gáspárral, aki a későbbiekben tasnádi, majd várdai udvarbíróként fordul elő.⁴⁹ Úgy tűnik, hogy Gáspár Várdai püspökségének elején kapta kinevezését, Beregszászi Imre helyébe lépvé.⁵⁰ Az új vikárius tanulmányaival kapcsolatban sem rendelkezem biztos információval: valószínű, hogy nem szerzett doktorátust, bár elképzelhető, hogy a krakkói vagy bécsi egyetemen megforduló azonos keresztnévű diákok egyike lehetett. Vikáriusi tevékenysége házasságjogi perekben hozott intézkedései és a környékbeli plébánosok ezekkel kapcsolatos jelentései révén ismert.⁵¹

Sziléziai vagy Görlitzi *Pelch* Gergely első említése tasnádi vikáriusként 1519-ből való. Érkezésének időpontja és származása alapján feltételezni lehet, hogy Gergely Taurinus ajánlására kerülhetett Várdai szolgálatába. Pelch is kánonjogi doktor volt⁵², már korábban szerzett győri kanonoksága (1505–1526) mellé megkapta a tasnádi plébániát is (1520–1524).⁵³ Tasnádi vikáriusként számos perátvételi levele, kivizsgálási parancsa és ítéletlevele ismert.⁵⁴ Várdai halála után is hivatalban maradhatott.⁵⁵

³⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 10.

³⁹ DL 82565, 82569; DF 253778, 253778.

⁴⁰ DF 292014.

⁴¹ Haraszi–Kelényi: *Prága és Krakkó* 389. (3869. sz.)

⁴² DF 292014.

⁴³ DL 63006, 82554.

⁴⁴ DF 292014, 253781, 247721, 277791; DF 247717. (kivonata: Berger: *Regesten* I. 766. sz.); DL 47548.

⁴⁵ DL 82597.

⁴⁶ DL 32596.

⁴⁷ DL 82584.

⁴⁸ DF 247771, 244565, 277802. C. Tóth: *Főpapi archontológia* 67–68.

⁴⁹ Vö. DL 89073, 99268, DF 254522.

⁵⁰ DF 210847. Vö. C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65–66.

⁵¹ DL 99221, 99268, DF 254522.

⁵² DF 278538.

⁵³ DL 65473. Lásd Köblös: *i.m.* 428.

⁵⁴ DF 278538, DL 65210, 56416, 65473, DF 210873.

⁵⁵ DL 82683.

A fenti kijelentésnek látszólag ellentmond az, hogy II. Lajos király 1524. évi oklevele Kőrösi Lászlót tasnádi vikáriusnak és plébánosnak nevezi.⁵⁶ Valószínűleg egyszerűen tévedésről van szó, ugyanis ezeket a tisztségeket korábban is, később is Pelch Gergely viselte. A hiba annál is inkább érthető, hogy Kőrösi valóban viselt tisztséget Tasnádon, ő volt ugyanis az udvarbíró. 1513-ban nemesként a püspöki bandériumban szolgált, tehát amúgy sem valószínű, hogy a későbbiekben klerikális tisztséget viselt volna.⁵⁷

A vikáriusi bíróság a vikárius hiányában vagy távolléte alatt is működött.⁵⁸ Két vikáriatusi (*iudex in officio vicariatus et causarum auditor generalis*) bíró tevékenysége ismert a vizsgált időszakból Gyulafehérvárról, úgy tűnik, hogy mindketten olyankor működtek, amikor a vikáriusi tisztség betöltetlen lehetett. Váradi Mihály kanonok 1518 januárjában volt vikáriatusi bíró, ez az időpont Rákosi utolsó és Taurinus első említése közé esik.⁵⁹ Enyedi Wolphard Adorján kanonok 1520 májusában adott ki oklevelet ilyen minőségben,⁶⁰ tehát Taurinus halála után és Szogyéni első ismert vikáriusi ténykedése előtt. Tasnádon Pelch Gergely helyettesként (*surrogatus*) két oltárigazgató, egy bizonyos Balázs (1520) és a már említett Gáspár (1522) működött.⁶¹

A gyulafehérvári vikáriatus számos jegyzőt is foglalkoztatott, a vizsgált időszakból ismert Nyíresi Tamás (1514),⁶² az említett Tordai Pál (1515–1520),⁶³ Váradi Sulyok László (1520–1521),⁶⁴ Siri Imre (1521),⁶⁵ valamint Szászsebesi Krisztián (1521)⁶⁶ nótáriusi tevékenysége. Némely jegyző kanonokságot szerzett,⁶⁷ és mindannyian önálló közjegyzői tevékenységet is folytattak.⁶⁸ Míg a gyulafehérvári vikáriusi oklevelek jobb alsó sarkában általában megjelenik a jegyző neve, a tasnádiak esetében a jegyzői aláírással ellátott oklevelek kivételszámba mennek. Az egyetlen ismert tasnádi jegyző Várdai püspökségének idejéből Farna Mihály (1520),⁶⁹ aki közjegyzőként is tevékenykedett,⁷⁰ akárcsak gyulafehérvári társai.

A vikáriusok leginkább a helyi plébánosokat kérték arra, hogy tartsanak vizsgálatokat vagy hívják a bíróság elé a peres feleket.⁷¹ Az idézéseket a templom kapujára is kifüggesztették.⁷² Bizonyos perekben a helyi papok ügyvédeként, tanúkként vagy peres felekként is megjelenhettek.⁷³

⁵⁶ DL 82681.

⁵⁷ DL 82368.

⁵⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 11–12.

⁵⁹ DL 82489.

⁶⁰ DF 246283.

⁶¹ DL 65473, DF 210874., az adatot Hegyi Géának köszönöm!

⁶² DF 253764.

⁶³ DL 63006., DF 246283.

⁶⁴ DF 253778, DL 82565, 82569. Sulyok László és Váradi László azonosításához lásd DL 82280.

⁶⁵ DF 253780.

⁶⁶ DL 47434.

⁶⁷ Tordai Pál – lásd feljebb.

⁶⁸ Nyíresi Tamás: DF 277683, 277713, 277716; Tordai Pál: DL 63006, 82554; Tonk Sándor: *A középkori közjegyzőség Erdélyben. Instituția notariatului public în Transilvania medievală*. Bp. 2019. 64; Siri Imre: DL 108294. (kiadása: Bunyitay Vince: *i.m.* 32.), Tonk: *i.m.* 56; Váradi László: *uo.* 59; Szászsebesi Krisztián: *uo.* 56.

⁶⁹ DL 65473.

⁷⁰ Tonk: *i.m.* 60.

⁷¹ DL 99221, 99268, 65473.

⁷² DL 65473.

⁷³ DL 65473, DF 277791.

A *Stauromachia* ajánlásában Taurinus panaszkodik arra, hogy vikáriusi teendői nem engednek számára időt az irodalommal való foglalkozásra.⁷⁴ Az esztergomi vikáriátus analógiájának ismeretében,⁷⁵ látva ugyanakkor a vikáriusi jegyzők és oklevelek tekintélyes számát, úgy tűnik, hogy a morva humanista panaszja nem lehetett pusztán irodalmi közhely, annak ellenére, hogy amint láttuk, rövid idejű gyulaféhevári hivatalviselésének alig maradt fenn írásos emléke. Akárcsak más magyarországi egyházi bíróságok, az erdélyi vikáriusok is kénytelenek voltak világi bíróságok elé áttenni pereiket az egyik fél kérésére.⁷⁶

Udvarbírók

Az udvarbírók (*provisores curiae*) minden világi ügyben helyettesítették a püspököket. Fő feladataik az egyes uradalmak adminisztrálása, az egyházi jövedelmek (tized, rendkívüli adók, census, *subsidia caritativa* stb.), az udvartartás és a földesúri bíróság vezetése.

Hivatalba lépésekor az udvarbíró szerződést kötött patrónusával, amely rögzítette kötelességeit és jogait, ugyanakkor megkapta az általa irányított uradalom javainak leltárát és a beszedendő adósságok jegyzékét.⁷⁷ Az udvarbíró feladata volt az uradalom bevételeinek és költségeinek számadáskönyvbe való beírása. Ezek a meglehetősen bonyolult számadáskönyvek külön-külön leltározták az egyes ingósgáttípusokat, a pénzbeli tranzakciókat pedig egy részletes és egy összegző számadáskönyvbe is bevezették.⁷⁸ A patrónus bármikor ellenőrizhette a számadáskönyveket. Amennyiben a számadás elfogadhatónak tűnt, a regiszterek visszakérültek az udvarbíróhoz és legtöbbször megsemmisültek. Ha azonban a patrónus nem fogadta el a számadást, akkor megőrizte udvarbírájának feljegyzéseit.⁷⁹

Az erdélyi püspöki birtokok három, a gyulaféhevári, a gyalui és a tasnádi uradalomba szerveződtek. Mindeniknek saját udvarbírája volt.

a) Végedi Imre *gyulaféhevári* udvarbíró (1513–1515) valószínűleg Arad megyéből származott,⁸⁰ és már 1513 előtt is a Várdaiak szolgálatában állt.⁸¹ 1514-ben már kanonoki stallumhoz jutott,⁸² kanonokként is megőrizte udvarbírói állását. Patrónusával folytatott gazdag levelezése többnyire a püspökség – nem csak a fehérvári uradalom⁸³ – gazdasági ügyeire vonatkozott.⁸⁴ A püspök nevében irányíthatta a másik két püspöki provizor tevékenységét,⁸⁵ egy alkalommal a

⁷⁴ Taurinus István: *Paraszi háború*. Ford. Geréb László. <http://mek.niif.hu/02500/02570/02570.htm> (2020. január 27).

⁷⁵ Erdő: *i. m.* 69.

⁷⁶ Bónis: *i. m.* 96–97.; DF 278538., DL 65210., 56416., 65473.

⁷⁷ DL 82622., 82623.

⁷⁸ Zichy XII. 365–429.

⁷⁹ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. = *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Szerk. Benkő Loránd et alii. Kvár 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) (a továbbiakban: Jakó: *Püspökség birtokai*) 114–115.

⁸⁰ DL 37796.

⁸¹ DL 82360; Végedi Imre pályafutásához lásd Vekov Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete*. = *Emlékkönyv Kiss András születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. Kvár. 2003. 604–622.

⁸² DL 82391.

⁸³ DL 82371, 82409, 82411, 82412.

⁸⁴ DL 82371, 82374, 82385, 82386, 82389, 82394, 82411, 82412, 82413, 82415.

⁸⁵ DL 82371, 82368.

vikáriusnak is továbbította a püspök parancsát,⁸⁶ máskor az erdélyi nemesség Budára menesztett küldöttségével tárgyalhatott.⁸⁷ Végedi több nemest ajánlott Várdai szolgálatába, a végső döntést a püspök hozta meg.⁸⁸ Egy alkalommal javasolta a segédpüspök leváltását, a főpap azonban nem egyezett bele.⁸⁹ Az 1514. évi parasztháború idején ő vezette a püspöki bandériumot.⁹⁰ A következő évben már a tordai főesperességet is megkapta patrónusától (1515–1550). Mivel új állása elvileg összefüggött a lelkek gondozásával (*cura animarum*), le kellett mondania az udvarbírósról. Végedi Imre a továbbiakban is a püspök bizalmi embere volt, halála előtt Várdai kinevezte végrendelete egyik végrehajtójának.⁹¹

Utódja, Pusztaszentmihályi Tamás (1515–1524)⁹² szintén a püspök régebbi familiárisai közül került ki.⁹³ A királyság déli részéről származhatott, valószínűleg Bács megyéből. 1513-ban tasnádi udvarbíróként (1513–1515) kísérte el urát új egyházmegyéjébe.⁹⁴ Akárcsak elődje, Szentmihályi is intenzíven levelezett a püspökkel, a levelezés fő témái a püspöki jövedelmek adminisztrációja,⁹⁵ a bandérium fizetése vagy a vajdai kongregáción való részvétel.⁹⁶ 200 forintos fizetése⁹⁷ és egyéb jövedelemforrásai lehetővé tették a viszonylag magas életszínvonalat, ami például jelentős mennyiségű nemesfém tárgy birtoklásában nyilvánult meg.⁹⁸ 1524-ben Szentmihályinak el kellett hagynia Fehérvárt, hogy a királyi udvarban pereskedjen családi vagyonaért. Lukács nevű testvére helyettesítette, aki a *viceprovisor* címet viselte.⁹⁹ Tamás távolléte alatt a Szentmihályiak kegyvesztettek lettek a püspöknél, aki leváltotta és letartóztatta őket, mivel nem tudtak számot adni tevékenységükről. Hosszas per után¹⁰⁰ a Szentmihályiak szabadságukért cserébe 2500 forint fizetését vállalták¹⁰¹.

Szentmihályi udvarbírósa idején Kőrösi Mihály volt a gyulafehérvári várnagy. Munkájáért 25 forintnyi *sallariumot* kapott 1520 áprilisában.¹⁰² Utóbb gyalui várnagy lett.

1524-től a püspök öccse, Várdai Mihály vette át a püspöki jövedelmek adminisztrációját kormányzói (*gubernator proventuum episcopaliūm*) minőségben. Fizetése 400 forint és a plébánosok megerősítéséből származó bevétel. A püspöki jövedelmek kormányzója korábban a krakkói egyetem hallgatója volt, ahol valószínűleg nem szerzett fokozatot.¹⁰³ Rövid ideig

⁸⁶ DL 82396.

⁸⁷ DL 82371.

⁸⁸ DL 82368, 82371.

⁸⁹ DL 82371.

⁹⁰ DL 82405.

⁹¹ Vekov: *i.m.* 604–609; C. Tóth Norbert: *Várdai Ferenc végrendeletének utóélete. = Mezővárostól a rendezett tanácsú városig*. Szerk. Garda Dezső. Csikszereza 2011. (a továbbiakban: C. Tóth: *Várdai végrendelete*) 73–115.

⁹² A legtöbb oklevélben Szentmihályiként fordul elő, ezért a továbbiakban ezt a nevet használom.

⁹³ DF 235327.

⁹⁴ Lásd alább.

⁹⁵ DL 82597, 82599.

⁹⁶ DL 82599.

⁹⁷ Zichy XII.421.

⁹⁸ DL 82577.

⁹⁹ DL 82668.

¹⁰⁰ Lásd pl. DL 82638.

¹⁰¹ DL 82668.

¹⁰² Zichy XII.394. – Alvárnagya 1517-ben Ramocsa Imre (DL 31014.), 1520-ban pedig egy bizonyos Ambrus deák (Zichy XII. 403.) volt. Az alvárnagyokra vonatkozó adatokat Hegyi Gézának köszönöm!

¹⁰³ Haraszti–Kelényi: *Prága és Krakkó* 423.(4232. sz.)

kolozsi főesperes is volt (1517–1518),¹⁰⁴ majd bodrogi (1519–1526) és szabolcsi (1519) ispán.¹⁰⁵ Ferenc püspök halála után ő volt az egyik utódjelölt, II. Lajos király választása azonban végül Gosztonyi Jánosra esett.¹⁰⁶

Várdai Mihály kormányzósága alatt Farna Mihály volt a gyulafehérvári udvarbíró (1524–1525). Az eddig gyűjtött adatok alapján csak feltételezni lehet, hogy Farna irányította a gyulafehérvári uradalmat, felettese pedig minden püspöki jövedelmet kezelt. Eddig egyetlen közös tevékenységük nyomára bukkantam. A püspök halála után a káptalan perbe hívta őket azzal a váddal, hogy elfoglalták és Sárd birtokhoz csatolták az erdélyi káptalan egyik rétvét.¹⁰⁷ A kormányzóval ellentétben Farna Gosztonyi idején is folytathatta tevékenységét.¹⁰⁸

Szentmihálykő várának egyetlen várnagya ismert a vizsgált időszakból, név szerint Spácai István (1513–1520), Pozsony megyéből származó köznemes.¹⁰⁹ Nehéz megmondani, hogy a 16. század elején Szentmihálykő külön uradalommal rendelkezett-e, vagy Gyulafehérvárral együtt adminisztrálták, mint a század közepén.¹¹⁰ Egy 1513. évi levél szerint a vár jövedelmei nem voltak elégségesek annak fenntartásához, így a gyulafehérvári udvarbíró kellett kisegítse a várnagyot.¹¹¹ A vár jövedelmeinek természete és forrása egyelőre ismeretlen.

b) *A gyalui uradalom* első ismert adminisztrátora Dészázi Péter várnagy (1513),¹¹² Középszolnok megyei nemes. Családjá az erdélyi püspökkel pereskedett,¹¹³ valószínűleg ezért kellett távoznia valamikor 1514 májusa előtt. Utódja Derencsényi Miklós (1514) gömöri származású nemes volt. Derencsényinek két Várdai püspökhöz intézett levele ismert, mindkettő különböző pénzüsszegek küldésével kapcsolatos.¹¹⁴ Derencsényi korábban Szapolyai János erdélyi vajda szolgálatában állt,¹¹⁵ oda is tért vissza rövid gyalui tevékenysége után.¹¹⁶ Mind Dészázi, mind Derencsényi a várnagyi címet viselte, viszont tevékenységük, amely a gazdasági ügyek intézésére is kiterjedt, azt sugallja, hogy tulajdonképpen egyesítették a várnagy és udvarbíró funkcióit.

Derencsényi távozásának pontos ideje nem ismert. Mindenesetre 1517-ben már Szolnoki László volt a gyalui udvarbíró.¹¹⁷ Szolnoki a belsőszolnoki Kozárvárról származott,¹¹⁸ és – akár csak elődei – kevés időt töltött Várdai szolgálatában. Ugyanabban az évben már Szentmihályi Andrásnak adta át a vár adminisztrációját.¹¹⁹ A későbbiekben Szolnoki saját vagy felesége,

¹⁰⁴ DL 82477, 23075.

¹⁰⁵ C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. II. Megyék*. Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) (a továbbiakban: C. Tóth et al.: *Archontológia II.*) 79, 247.

¹⁰⁶ C. Tóth: *Várdai végrendelete* 81–83.

¹⁰⁷ DF 277788. Gálfi Emőkének köszönöm az adatot!

¹⁰⁸ C. Tóth et al.: *Archontológia II.* 68.

¹⁰⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai*. X. k. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/spaczay-csalad-korompai-9F7C/> (2019 december 30.).

¹¹⁰ Jakó: *Püspökség birtokai* 123–131.

¹¹¹ DL 82371.

¹¹² DL 82368.

¹¹³ DL 82505.

¹¹⁴ DL 82395, 82426.

¹¹⁵ DL 46980.

¹¹⁶ DF 271687.

¹¹⁷ KmJkvII.3619. sz.

¹¹⁸ Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Tomaj nem. 5. tábla: Losonci Bánfi (folyt.).

¹¹⁹ DL 82474. (kiadása: Zichy XII.379–380.)

Bánfi Katalin birtokperei kapcsán bukkan fel.¹²⁰ Az 1520-as években Szolnoki Szabolcs megyei szolgabíróként (1515–1521) pereskedett a Várdaiak ellen.¹²¹ Elképzelhető, hogy a konfliktus korábbi lehetett, és ez vezetett az udvarbíró elmozdításához.

Utódja, Szentmihályi András (1517–1524) a fent említett Tamás gyulafehérvári udvarbíró testvére volt. Már az 1510-es évek elejétől bizonyíthatóan Várdai szolgálatában állt András is, előbb munkácsi várnagyként (1514),¹²² majd tasnádi (1515–1517) és végül gyalui udvarbíróként. Egyszer a kolozsmonostori konvent előtt,¹²³ máskor a gyulafehérvári vikáriusi bíróságon képviselte patrónusa érdekeit.¹²⁴ 1520-ban a kolozsvári plébános értesítette a tizedek begyűjtéséről.¹²⁵ Egyetlen ismert, Várdainak írt levele olyan gazdasági ügyeket tárgyal, mint a bor ára vagy a vár javítása.¹²⁶

A fent leírt konfliktus következtében Szentmihályi András is a püspök börtönébe került. Várdai a 2500 forint kifizetése ellenére sem engedte szabadon, a volt gyalui udvarbíró fogságban fejezte be életét. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvében található egykorú bejegyzés röviden és nem túl hízogően jellemzi: *lator volt, meg holth*.¹²⁷

A Szentmihályi fivérek bebörtönzése után Dészázi Péter visszatért a gyalui uradalom élére (1524). Feladatát Kőrösi Mihály segítségével végezte. Mindketten szerepelnek várnagyi címmel Várdai végrendeletének végrehajtói között is.¹²⁸ Kőrösi családja valószínűleg a Középszolnok megyei Sámsonból származott.¹²⁹ Udvarbírói kinevezése előtt Kőrösi a püspöki bandériumban szolgált,¹³⁰ majd, amint említettem, az 1520-as évek elején fehérvári várnagy volt.

c) Várdai erdélyi püspökségének elején a két Szentmihályi testvér, Tamás, majd később András irányította a *tasnádi* uradalmat.¹³¹ Akárcsak a Szentmihályiak, utódjuk, Újhelyi Gáspár (1520–1521) is a Várdai család régebbi familiárisai közül került ki. Tasnádi szolgálata előtt is, azután is a család kisvárdai uradalmában tevékenykedett.¹³² Néhány éves tasnádi tevékenységéről kevés adat maradt fenn. Akárcsak a többi püspöki udvarbíró, ő sem kizárólag az uradalmi bevételek, hanem más egyházi jövedelmek kezelésével is foglalkozott.¹³³

Újhelyi 1523-ban tért vissza Kisvárdára. A következő évben Tasnádon már két udvarbíró működött, Tomori Zsigmond és Kőrösi László.¹³⁴ Kőrösi valószínűleg a korábban említett Mihály rokona, ő is már néhány éve volt a püspök szolgálatában.¹³⁵ A püspök bizalmi embere lehetett, ugyanis 1524-ben a Szentmihályi per kapcsán titkos információkat közvetített Várdai

¹²⁰ KmJKv II. 3637, 3762, 3922. sz.

¹²¹ DL 82509, 67201.

¹²² DL 82417.

¹²³ DL 89108.

¹²⁴ DL 82489.

¹²⁵ DL 82562.

¹²⁶ DL 82598.

¹²⁷ DL 36400.p. 269.

¹²⁸ DL 108294.

¹²⁹ KmJkv II. 3647, 4091 sz.

¹³⁰ Zichy XII. 397.

¹³¹ Uo. 493. keltezetlen számadáskönyv, amely tasnádi udvarbíróként említi. *Terminus ante quem*-je (1517 március 17.) Szentmihályi András első gyalui említésén alapszik.

¹³² Lásd DL 89073, 82622.

¹³³ DL 82549.

¹³⁴ DL 82681.

¹³⁵ DL 82368.

Mihálynak.¹³⁶ Ő is a végrendelet végrehajtói között szerepel.¹³⁷ Tomori Zsigmond rokona lehetett Pál kalocsai érseknek és István erdélyi alvajdának. Fennmaradt egyik jegyzete, amelyben összegezte a Szolnok, Ugocsa és Szatmár megyékből származó bevételeket.¹³⁸

Az udvarbírák magas társadalmi státusát mutatja az, hogy saját familiárisokkal is rendelkeztek.¹³⁹ Közülük kiemelkednek a gyulafehérváriak, akik püspökük megbízásából minden világi ügyet intéztek: irányították a többi udvarbíró tevékenységét, központosították a pénzt és információt, állandó kapcsolatban álltak a patrónussal, akinek jelentéseket tettek, és tanácsot adtak, ugyanakkor a főpap parancsait továbbították és végrehajtották, vezették a bandériumot, urukat képviselték az erdélyi kongregáción. Végediről és Szentmihályi Tamásról elmondható, hogy valóságos kormányzói voltak a püspökségnek, még akkor is, ha hivatalosan nem viselték ezt a címet. A három udvarbíró közötti hierarchiát szemlélteti az, hogy míg a gyulafehérváriak rendszeresen leveleztek a püspökkel, a többiek meglehetősen ritkán léphettek közvetlen kapcsolatba patrónusukkal.

A többi udvarbíró is kezelt egyházi jövedelmeket. A tized és egyéb egyházi jövedelmek adminisztrációja is a három udvarbíró között oszlott meg,¹⁴⁰ valószínűleg a korban jól ismert határok mentén.

Az eddig ismert adatok alapján úgy tűnik, hogy az erdélyi püspökség némely birtokán az udvarbírói és várnagyi tisztség nem volt elkülönítve.¹⁴¹ Gyulafehérváron valószínűleg egy időben működött udvarbíró és várnagy. A tasnádi adminisztrátorokat egy 1524. évi királyi oklevél *officiales et provisores*nek nevezi.¹⁴² A gyalui uradalom vezetőjét következtlenül hol várnagnak, hol udvarbíróknak hívják az oklevelek, azonban a két tisztség egyidejű betöltésére nincs adatom. A fogalmi következtelenséget jól példázza az, hogy a várnagnak titulált tisztségviselők is udvarbírói feladatot látnak el.¹⁴³ Szentmihályi András esete pozitív adatot is szolgáltat arra vonatkozóan, hogy Gyaluban egy személy volt a várnagy és az udvarbíró.¹⁴⁴ Egy 1525-ös bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy Gosztonyi püspök idején Gyaluban már két külön személy lett volna a várnagy és udvarbíró, az utólag javított szöveg azonban némi bizonytalanságot sejtet a püspöki adminisztráció tisztségeit illetően.¹⁴⁵ Ugyanakkor Farna Mihály gyalui udvarbíró két hónappal később már udvarbírói és várnagyi minőségben tűnik fel.¹⁴⁶

A Szentmihályi fivérek pere az udvarbíroság megreformálásához vezetett. 1524-től Várdai elkülönítette a kormányzóságot a gyulafehérvári udvarbíroságtól, a másik két uradalomba pedig két-két udvarbíró-t nevezett ki. A reform célja valószínűleg a sikkasztások megakadályozása volt azáltal, hogy az udvarbírák egymást ellenőrizték. Várdai Mihály kormányzói kinevezése pedig valószínűleg tervezett utódlásának előkészítésére volt hivatott.

¹³⁶ DL 82664.

¹³⁷ DL 108294.

¹³⁸ DL 82687. (kiadása Zichy XII. 425–426.)

¹³⁹ DL 82368, 82371, 82599; Zichy XII.409.

¹⁴⁰ Ld. Hegyi Géza: *Tizedszedés és a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2010. 292–293.

¹⁴¹ C. Tóth: *Főpapi archontológia*12–13.

¹⁴² DL 82681.

¹⁴³ DL 82368.

¹⁴⁴ DL 89108.

¹⁴⁵ DL 36405. p. 383–384.

¹⁴⁶ DL 36402, KmJkv II. 4138. sz.

Prozopográfiai vizsgálat

A vizsgált csoport tagjai, amint említettem, a püspöki feladatokat ténylegesen ellátó személyek, azaz a segédpüspökök, vikáriusok, udvarbírák, kormányzók és azon várnagyok, akikről feltételezhető, hogy uradalmat is igazgattak. Természetesen, az elemzésbe nem kerültek bele a fentiek során említett *surrogatusok*, bírók, jegyzők, *viceprovisorok*.

Első látásra a nemesi származás fontosnak tűnik a püspök helyetteseinek kiválasztásában, de korántsem kötelezőnek, ugyanis a csoport tagjainak 62%-a nemes, a maradék 38% megoszlik a jobbágyok (9,5%), idegenek (9,5%), városiak (4,75%), székelyek (4,75%) és ismeretlen származásúak (9,5%) között. A kép sokkal világosabbá válik, ha funkcióik szerint különítjük el őket. Az összes világi adminisztrátor (udvarbíró, várnagy) nemes volt, a segédpüspökök és vikáriusok többnyire más társadalmi csoportokból származtak. A nemesek iránti preferenciának legalább két oka lehetett: a nemesek maguk is földbirtokosok voltak, így egyrészt rendelkeztek már birtokigazgatási tapasztalattal, másrészt saját vagyonukkal felelhettek az esetleges gondtalan vagy hűtlen kezelésért, ami a Szentmihályi fivérek esetében meg is történt. A tipikusan klerikális funkciók esetén a káptalanokról szóló esettanulmányok már kimutatták, hogy a származás nem játszott különösebb szerepet a tagok kiválasztásának szempontjából.

A klerikális és laikus funkciók közötti különbségek a csoport tagjainak tanultságán is megmutatkoznak. A hat ismert vikárius közül nem kevesebb, mint négy (Rákosi, Szőgyéni, Taurinus, *Pelch*) rendelkezett kánonjogi doktorátussal, egy ötödik (Tordai) biztosan járt egyetemre bár doktori címet nem szerzett, Gáspár tasnádi vikárius tanultságáról pedig semmilyen biztos adatot nem ismerek. A képzettebb *Pelch* Gergely megérkezésekor Gáspár át is kellett adja tisztségét. Érdekes Wolphard Adorján esete, aki rövid vikáriusi bírósága (1520) után jogi doktorátust szerzett, majd visszatért Erdélybe, és vikárius lett (1531–1544). Úgy tűnik tehát, hogy az alapos jogi képzettség feltétele volt a vikáriusi funkció betöltésének, a doktorátus pedig számottevő előnyt jelentett.

Másrészt a három segédpüspök közül csak egy volt kánonjogi doktor (Szőgyéni), a másik kettő (Gyalui, Felvinci) egyetemjárásáról nem rendelkezem semmilyen adattal. A tizenhárom világi adminisztrátor közül csak Várdai Mihály járt biztosan egyetemre, nyilván azért, mert bátyja fényes egyházi karriert szánt neki. Az egyetemi tanulmányok hiánya nem jelentette egyben a műveltség hiányát. A maradék tizenkét világi adminisztrátor szinte mindegyikéről biztosan lehet állítani, hogy írástudó volt. A funkció természetéből adódóan nem is meglepő az írás és olvasás ismerete. Legalább néhányukról biztosan lehet állítani, hogy nem ragadtak le a számadáskönyvek és magánlevelek szerkesztésének szintjén. Farna Mihály közjegyzői mivolta, Végedi főesperesi kinevezése, a Szentmihályi fivérek védekezésének megszervezése az 1524. évi per során¹⁴⁷ mind bizonyítják a fenti állítást.

Tisztségeik természetéből adódóan mindannyiuk számára fontos volt a püspökkel való személyes kapcsolat. Öt személy (Újhelyi, a két Szentmihályi, Végedi, Szőgyéni), a csoport 23,75%-a már erdélyi püspökké való kinevezése előtt szolgálta Várdait, egy további (Várdai Mihály) a püspök családjának tagja volt, Taurinus pedig maga írta, hogy az erdélyi főpap hívására költözött Gyulafehérvárra. Spácai, Derencsényi és Farna szintén Erdélyen kívüli területekről érkezett, egyelőre nem sikerült információt találnom a püspökkel való korábbi kapcsolatokról.

¹⁴⁷ Lásd pl. DL 26689.

Akárcsak a káptalanok esetében, a területi kapcsolódás is előnyt jelenthetett a tisztségek elnyerése érdekében. A csoport tagjainak egyharmada (Tomori, a két Kőrösi, Szolnoki, Désházi, Tordai, Felvinci) származott a püspöki vagy káptalani birtokokról vagy azok vonzáskörzetéből. Egy további személy, *Pelch* Gergely valószínűleg a csoport másik tagjához (Taurinus) való kapcsolódása révén került a püspök szolgálatába. Ugyanez feltételezhető azokról a személyekről, akik azonos család tagjaiként kerültek a püspöki familiába, mint a Szentmihályiak vagy a Kőrösiek, azonban a kutatás jelenlegi fázisában nem lehet megállapítani, hogy egyikük a másik révén került-e a püspöki szolgálatba, vagy inkább régebbi, családi, esetleg intézményi kötődések tették lehetővé felvételüket. Két személy (Gyalui, Rákosi) már Várdai kinevezésekor hivatalban volt, egynek származásáról (Gáspár) semmit sem lehet tudni, így ők ebből a vizsgálatból kimaradtak.

A származási hely felől vizsgálva a szelekciót és természetesen kihagyva a három nem értékelhető esetet, azt lehet mondani, hogy heten (39%) származtak az erdélyi püspökség területéről, tizenegyen pedig máshonnan (61%), és Várdai püspökségének idején költöztek Erdélybe. Érdekes megfigyelni, hogy az összes erdélyi és a már korábban hivatalban levő Gyalui is területileg kapcsolódott a püspöki vagy káptalani birtokokhoz.

A csoport tagjainak mobilitását illetően érdemes megfigyelni azt, hogy 1513-ban a korábbi segédpüspök és a gyulafehérvári vikárius hivatalban maradt, 1524-ben pedig mind a segédpüspök, mind a két vikárius megőrizte tisztségét. Ugyanakkor, 1513-ban Várdai leváltotta elődje összes udvarbíráját, ugyanezt tette Gosztonyi 1524-ben, egyedül az említett Farna Mihályt tartotta meg szolgálatában. Ez a gyakorlat általános volt a késő középkori Magyarországon.¹⁴⁸ A segédpüspöki és vikáriusi funkciók konkrétan meghatározott szentségi fokozathoz és kompetenciaszinthez kötöttek, hivatali jellegük konzolidáltabb volt, míg a gazdasági ügyek igazgatása továbbra is erősebben függött a személyes kapcsolatoktól.

Más szempontból nézve azt is lehet mondani, hogy a püspökök számára elsődleges volt a gazdasági és adminisztratív funkciók ellátása, ezért legmegbízhatóbb embereiket ezekbe helyezték. A segédpüspökök és vikáriusok többnyire a gyulafehérvári udvarbírón keresztül kerültek kapcsolatba a püspökkel. Az udvarbírók fontosságát Várdai Ferenc végrendelete is kiemeli: a végrehajtók – a püspök testvérei mellett – három kanonok (köztük a volt udvarbíró Végedi) és négy udvarbíró vagy várnagy, a két Kőrösi, Désházi és Korotnai János bátmonostori provizor.¹⁴⁹ Désházi és a Kőrösiek 100-100 forintot örökölték, amihez további 30-30 járult a végrehajtói feladat teljesítéséért, a segédpüspök néhány ornátust kapott Várdaitól, a vikáriusok pedig semmit.

Mindamellet, hogy a gyulafehérvári udvarbíró volt kétségtelenül a püspöki udvar legbefolyásosabb tagja, a püspök valóságos alteregoja, nem rendelkezett semmilyen hatalommal a vikáriusok és a segédpüspök fölött. Feladataik elég jól el voltak különítve ahhoz, hogy elkerülhető legyen a túl gyakori összetűzés, az esetleges konfliktusok elbírálását pedig a püspök magának tartotta fenn.

A különféle tisztségek viselői együttműködtek feladataik elvégzésében. Így például, a püspökség anyagi ügyeiért felelős udvarbírók a vikáriusi bíróság elé hívhatták a főpappal konfliktusban álló nemeseket.¹⁵⁰ Néha az együttműködés barátságokat vagy legalábbis személyesebb

¹⁴⁸ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 11.

¹⁴⁹ Bunyitay: *i.m.* 32.

¹⁵⁰ DL 82489; a konfliktus lehetséges okának meghatározásához lásd DL 82598.

érdekközösséget szült, például a Szentmihályi fivérek pere során többek között Felvinci János segédpüspök és Végedi Imre tordai főesperes, volt gyulafehérvári udvarbíró, kezességet vállalt azért, hogy a Szentmihályiak ki fogják fizetni az ígért 2500 forintot.¹⁵¹ Amint feljebb láthattuk, a szolidaritást néha családi kötelékek is erősítették.

Egy 1521. évi oklevél rámutat arra, hogyan látták a püspökség vezető testületét a püspök ellen pereskedő megyesi papok. A megyesi dékánuság papjai egy pápai ügyhallgató előtt kérték, hogy a Szentszék akadályozza meg a püspököt, Udalrik örkanonokot, Végedit, Szentmihályi Tamást, Ambrust, a gyulafehérvári *viceprovisort*, Szőgyéni Damjánt és egy bizonyos Bálint deákat, aki az *officii procurator* címet viselte, az 1520-as egyházmegyei zsinat határozatainak végrehajtásában.¹⁵² Figyelemre méltó, hogy a gyulafehérvári udvarbíró, vikárius és segédpüspök mellett a felsorolás tartalmazza még két másodvonalbeli ember nevét is, egy *viceprovisorét* és egy ügyvédét, illetve a már ismert Végedi mellett Budai Udalrik örkanonokét. Ez a körülmény is felhívja a figyelmet a káptalan tagjainak hathatós közreműködésére a püspöki hatalom gyakorlásában, amely különálló vizsgálatot is érdemelne.

Egy másik kortárs forrás, Pelei Tamás kanonok feljegyzései a püspököt és néhány emberét, Szentmihályi Tamást,¹⁵³ Szőgyéni Damjánt¹⁵⁴ és Siri Imre titkárt,¹⁵⁵ egyformán harácsolónak, kapzsinak és megbízhatatlannak festi. A két forrást együttesen úgy is lehet értelmezni, hogy a püspöki udvaron kívüli klerikusok Várdait és embereit egységes testületként fogták fel. Azt is lehetne mondani, hogy a különböző tisztségviselők közötti együttműködést kitűnően sikerült kifelé is kimutatni.

Nyilvánvaló, a hivatali együttműködés és jó személyes kapcsolatok mellett konfliktusok is előfordultak. Korábban említettem már, hogy Végedi Imre gyulafehérvári udvarbíró javasolta Gyalui Dénes segédpüspök leváltását. Bornemissza Pál püspöki familiáris Várdai Mihály kormányzónak írt 1524. évi levele sejteti a püspöki udvaron belüli ellentéteket és intrikákat. Konkrétan Ferenc püspök arra gyanakodott, nyilván nem mindenféle rosszakaró sugallat híján, hogy testvére a Szentmihályi fivéreknek elárulná a perrel kapcsolatos titkait.¹⁵⁶

Az egyes püspöki helyettesek életpályájának részleges ismerete azt a következtetést teszi lehetővé, hogy egyikük sem jutott el a későbbiekben a püspöki méltóságig. Ugyanakkor megemlítendő az is, hogy a csoport kilenc tagja (Gyalui, Szőgyéni, Felvinci, Rákosi, Taurinus, Tordai, Végedi, Várdai Mihály, Tomori) erdélyi kanonok is volt, egy tizedik (*Pelch*) győri kanonoksággal rendelkezett, így a vizsgált csoport közel fele, pontosan 47%-a volt bizonyíthatóan valamely káptalan tagja. Nem meglepő, hogy majdnem mindegyik vikárius és segédpüspök kanonok is volt, egyedül a nagyon kevésbé ismert Gáspár tasnádi vikárius lehetett kivétel. Annál érdekesebb az, hogy néhány gyulafehérvári és tasnádi udvarbíró világi ember létére szintén szerzett kanonokságot. A legtöbb esetben a püspök emberei nem egyszerű mesterkanonoki álláshoz jutottak, hanem inkább a jobban jövedelmező éneklőkanonoki, örkanonoki vagy főesperesi címeket kapták. A két jelenség magyarázata egyrészt a késő középkorban különösen elhalványuló

¹⁵¹ DL 82670.

¹⁵² Rudolf Theil – Karl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Mediascher Kapitelsbis zur Reformation*. Hermannstadt 1870. 73–74.

¹⁵³ Lakatos: *i.m.* 354.

¹⁵⁴ Uo. 355.

¹⁵⁵ Uo. 358–359.

¹⁵⁶ DL 82665.

választóvonal a klerikus és laikus társadalom között, másrészt az a szinte abszolút hatalom, amit a magyarországi püspökök gyakoroltak a székeskáptalanok fölött.¹⁵⁷ Pelei említett feljegyzései rámutatnak arra, hogy a püspök embereinek kinevezései némi feszültséget okoztak a káptalanon belül, ez azonban sohasem nyilvánult meg nyílt ellenállásban.¹⁵⁸

A pályamodellek statisztikai értékeléséhez nincs elegendő adat, azonban a részletesebben ismert életrajzok lehetővé tesznek néhány megfigyelést. A klerikusok a püspöki vagy káptalani birtokok plébániáiról, illetve más egyházmegyék alacsonyabb hivatalaiból kerülhettek Gyulafehérvárra. A laikusok egyszerű familiárisokként kezdték pályájukat, a legtehetségesebbekre várnagságot, majd kisebb uradalmak kormányzását bízták, ezek közül néhányan nagyobb jövedelmek adminisztrálásához jutottak, vagy egyenesen a püspökség minden világi ügyének irányítását bízták rájuk, sőt még káptalani javadalmat is szerezhettek. A jegyzői pályát választók előtt mind a klerikális, mind a laikus hivatalok nyitva álltak. Mindenestre a Szentmihályiak példája jól mutatja, hogy a vertikális mobilitásban nem csak felfelé volt út, a Várdai udvarában folytatott szolgálat komoly kockázatokkal járhatott. Mindenféle magyarázat nélkül elveszthették hivatalukat, sőt hűtlen kezelés gyanúja miatt még személyes szabadságukat is, jóllehet a Magyar Királyság törvényei védték a nemesi szabadságot.¹⁵⁹

A horizontális mobilitás aránya a vizsgált csoportban meglehetősen magas, hét személy (Gyalui, Szögyéni, a két Szentmihályi, Désházi, Derencsényi, Szolnoki) hagyta el Várdait erdélyi püspökségének bő évtizede alatt. Hogy ennek oka Várdai hírhedt jellege volt vagy egyszerűen korjelenségről volt-e szó? E kérdés megválaszolásához további kutatások szükségesek.

Összegzés

Az erdélyi püspökség egyházi és világi kormányzati struktúrája a 16. század elején nem mutat lényeges különbséget más egykorú magyarországi egyházmegyékhez képest. A vizsgált rövid időszak rámutatott arra, hogy ez a struktúra stabil volt, de nem merev, lehetővé tette a püspök által tudatosan meghozott vagy szükség diktálta reformokat, például a segédpüspökség és a vikáriusi hivatal ideiglenes egyesítését vagy két-két személy kinevezését bizonyos udvarbírói funkciókba.

A püspökkel vagy környezetével való kapcsolat igen fontos szerepet játszott egy-egy személy kiválasztásában, elegendő azonban nem volt. Úgy tűnik, hogy mindegyik tisztség betöltéséhez szükséges volt bizonyos szentségi fokozat vagy kompetenciaszint elérése. Az udvarbírák kiválasztásánál a nemesi származás is a kritériumok közé tartozott. A kiemelkedő személyek további egyházi javadalmakat is szerezhettek, függetlenül attól, hogy klerikális vagy laikus tisztséget töltöttek be a püspök szolgálatában. Tisztségeik természetéből adódóan viszonylag magas társadalmi státusuk teljes egészében a patrónus kezétől függött.

A vizsgált csoport tagjai között összetett kapcsolati háló alakult ki, amelynek körvonalazását csak részben teszik lehetővé a fennmaradt források. A gyulafehérvári udvarbíró állt legközelebb a püspökhöz, a többi udvarbíró fölött is, de nem volt a segédpüspök és vikáriusok felettese.

¹⁵⁷ Koszta László: *A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között = Dixit et salvavit animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére.* Szerk. Jantsák Csaba et al. Szeged 2007. 99–119.

¹⁵⁸ Lakatos Bálint: *i.m.* 355.

¹⁵⁹ Kubinyi András: *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlatja.* Századok CXXVIII(1994). 293.

A különböző hivatalok közötti együttműködést baráti és rokoni kötelek könnyítették, kívülről a püspök helyetteseinek csoportja egységes és összetartó testületnek mutatkozott.

A már létező és más egyházmegyékben alkalmazott szervezeti struktúra és annak apró reformjai, a helyettesek személyének kiválasztása és a fölöttük gyakorolt ellenőrzés fontos tényezői voltak Várdai Ferenc püspöki hatalma konszolidációjának. A kutatás tér- és időbeli határainak kiterjesztése némiképp talán árnyalhatja a fenti következtetéseket.

Függelék

Várdai Ferenc püspök egyházi és világi helyettesei

I. Segédpüspökök

1. Gyalui Dénes, argyasi címzetes püspök 1512. X. 29.¹⁶⁰ – 1526¹⁶¹, erdélyi segédpüspök 1514. VI. 2¹⁶² – 1520. V. 31¹⁶³
2. Szőgyéni *Jercinus* Damján 1520. XI. 24.¹⁶⁴ – 1523. VI. 28.¹⁶⁵
3. Felvinci János 1524. IX. 2.¹⁶⁶ – 1533. II. 19.¹⁶⁷

II. Vikáriusok

A) Gyulafehérvári

1. Rákosi Menyhért 1502. VII. 24.¹⁶⁸ – 1517. VI. 15.¹⁶⁹
2. Stieröchsel (Taurinus) István 1518. III.¹⁷⁰ – 1519. VI. 11.¹⁷¹
3. Szőgyéni Damján 1520. XI. 24¹⁷² – 1521. IV. 10.¹⁷³
4. Tordai Etele Pál 1521. IV. 26.¹⁷⁴ – 1530. VII. 1.¹⁷⁵

¹⁶⁰ Eubel: *i.m.* III. 116.

¹⁶¹ Gyöngyössi: *i.m.* 180.

¹⁶² DF 277740.

¹⁶³ DL 82554.

¹⁶⁴ DF 253778.

¹⁶⁵ DL 82608.

¹⁶⁶ DL 82670, 82671.

¹⁶⁷ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 65.

¹⁶⁸ Uo. 63.

¹⁶⁹ DL 82477.

¹⁷⁰ Taurinus: *i.m.* Előszó

¹⁷¹ V. Kovács Sándor: *A Dózsa-háború humanista eposza*. Irodalomtörténeti Közlemények LXIII(1959). 453–454.

¹⁷² DF 253778.

¹⁷³ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66.

¹⁷⁴ DL 82569v.

¹⁷⁵ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66.

B) Tasnádi

1. Gáspár oltárigazgató 1513. IX. 1.¹⁷⁶ – 1518. V. 10¹⁷⁷
2. Sziléziai/Görlitz-i *Pelch* Gergely 1519. III. 18.¹⁷⁸ – 1524. XII. 31.¹⁷⁹

III. A püspöki uradalmak udvarbírái, várnagyai és a püspökség kormányzói

A) Gyulafehérvár

1. Végedi Imre udvarbíró 1513. VI. 29. – 1515. IX. 1.¹⁸⁰
2. Szentmihályi Tamás udvarbíró 1515. IX. 2.¹⁸¹ – 1523. IX. 8.¹⁸²
3. Várdai Mihály kormányzó 1524. III. 17.¹⁸³ – 1524. XII. 31.¹⁸⁴
Farna Mihály udvarbíró 1524. XI. 25.¹⁸⁵ – 1525. II. 7.¹⁸⁶

B) Gyalu

1. Désházi Péter várnagy: 1513. VIII. 04.¹⁸⁷
2. Derencsényi Miklós várnagy 1514. V. 9.¹⁸⁸ – 1515. II. 22.¹⁸⁹
3. Szolnoki László 1517. I. 22.¹⁹⁰ – 1517. III. 17.¹⁹¹
4. Szentmihályi András udvarbíró és várnagy: 1517. III. 17.¹⁹² – 1523. 09. 08.¹⁹³
5. Péter Deshazi, Mihály Körösi várnagyok: 1524. 10. 22.¹⁹⁴

C) Tasnád

1. Szentmihályi Tamás: 1513. VIII. 17.¹⁹⁵ – 1515. IX. 1.e¹⁹⁶
2. Szentmihályi András: 1515. IX. 1. – 1517. 03. 17.¹⁹⁷
3. Újhelyi Gáspár: 1520. 04. 15.¹⁹⁸ – 1523. XI. 21.¹⁹⁹

¹⁷⁶ DL 99221, lásd C. Tóth: *Főpapi archontológia* 66. (67. jegyz.)

¹⁷⁷ Uo. 66.

¹⁷⁸ DF 278538

¹⁷⁹ DL 82683, 82684.

¹⁸⁰ DL 82452.

¹⁸¹ Zichy XII. 375.

¹⁸² DL 82612.

¹⁸³ DL 82641.

¹⁸⁴ DL 82683, 82684.

¹⁸⁵ DF 277787.

¹⁸⁶ C. Tóth: *Főpapi archontológia* 68.

¹⁸⁷ DL 82368.

¹⁸⁸ DL 82395.

¹⁸⁹ DL 89048., 82426.

¹⁹⁰ KmJkv. II. 3619. sz.

¹⁹¹ DL 82474.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ DL 82612. Testvére, Szentmihályi Tamás, még gyulafehérvári udvarbíró.

¹⁹⁴ DL 108294.

¹⁹⁵ DL 82371.

¹⁹⁶ Zichy XII. 375.

¹⁹⁷ Zichy XII. 423; DL 82474.

¹⁹⁸ DL 82549.

¹⁹⁹ DL 82623.

4. Tomori Zsigmond és Körösi László: 1523. XI. 21.²⁰⁰ – 1524. 12. 10²⁰¹

D) Szentmihálykői várnagy

Spácai István: 1513. VIII. 17.²⁰² – 1520. V. 27.²⁰³

Clerical and Secular Placeholders of Ferenc Várdai Bishop of Transylvania

Keywords: suffragan, vicar, provisor, episcopal placeholder, episcopal authority

The paper is a prosopographical analysis regarding the placeholders of Ferenc Várdai, bishop of Transylvania between 1513 and 1524. As well as in other bishoprics of late-Medieval Hungary, the exercise of episcopal authority was divided between three categories of personnel: the suffragan, the vicars *in spiritualibus* and the provisors of episcopal estates and revenues. Brief biographies of each member of the group are followed by the proper analysis. This shows that noble origin was necessary only for being a provisor, personal relationship with the bishop was important, albeit not sufficient, for the recruitment, a certain level of education and competence being also required for each office. The inquiry also partially reveals the complex relationship network between the members of the group. There is some evidence regarding the fact that the bishop and his entourage were perceived by other clerics as a united group, which allows the conclusion that the selection of placeholders was efficiently used in order to enhance the power of the bishop in local society.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ DL 82687, 82681.

²⁰² DL 82371.

²⁰³ Zichy XII. 399.

Pakó László

Gondos férj vagy feleséggyilkos?

Mérgezésről, vérbajról és egy prókatori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron

Kolozsvár 16. századi történetének, igazságszolgáltatásának, igazságszító intézményeinek és a város (bűnöző) társadalmának a vizsgálata során ismételen felmerült Igyártó György neve. Személye kapcsán az eddigiekben rávilágítottunk több olyan lehetőségre, kihívásra vagy buktatóra, melyek meghatározták egy kora újkori prókatori életpálya alakulását, és arra is rámutattunk, hogy egy rátermett prókator tevékenysége miként befolyásolhatta egy egész város bírászkodási tevékenységének az alakulását.¹ Korábban már futólag említettük, hogy egyik perében feleséggyilkossággal vádolták. Ezúttal közelebbről megvizsgáljuk az esetet, mert részletei új adatokkal bővítik Igyártó tevékenységének a megismerését, és érdekes adalékokkal szolgálnak nemcsak a városi bűnözés, hanem a korabeli gyógyítás vizsgálatához is.

Igyártó György pályafutása

Mivel előbb idézett írásaink tartalmazzák a részleteket, most csupán dióhéjban foglaljuk össze Igyártó pályafutását. 1576-tól már biztosan ügyvédkedett, megbízói a kolozsvári polgárok közül kerültek ki.² Közismert, környezetéből szakmai rátermettsége folytán kiemelkedő személyiség lehetett. Ebből az okból is fakadóan különösen figyelemre méltó az az 1579. január közepéről, a város közgyűlési jegyzőkönyvéből származó adat, mely szerint az esküdt polgárok a főbíró által egybehívott száztágú tanács előtt Igyártó kapcsán bizonyos „rút és iszonyú hírek”-ről számoltak be. A hír hallatán ez utóbbiak, hogy „az Úristen őfelsége az ő rettenetes és iszonyú erős ostorát reánk ne bocsássa”, három prókátort bíztak meg Igyártó és felesége perbe

Pakó László (1980) – történész, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár, pako.laszlo@eme.ro

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

¹ Elsősorban prókatori tevékenységének bemutatását lásd Pakó László: *A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről*. Erdélyi Múzeum LXXIII(2011). 3–4. sz. 93–103. A kolozsvári 16. századi boszorkányüldözés alakulásában kifejtett szerepének kiemelt hangsúlyozásával lásd Uő: *Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában. Igyártó György prókatori tevékenysége és az 1580-as évek kolozsvári boszorkányperei*. = *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Szerk. Klaniczay Gábor – Pócs Éva. Bp. 2014 (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1 – a továbbiakban: Pakó: *Boszorkányvadás*). 155–170. Tevékenységéről angolul lásd Uő: *Witchcraft, Greed and Revenge. The Prosecutor Activity of György Igyártó and the Witch Trials of Kolozsvár in the 1580s*. = *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Eds. Klaniczay Gábor – Pócs Éva. Basingstoke 2017. 91–109.

² Pakó: *Boszorkányvadás* 158.

fogásával.³ A közgyűlési jegyzőkönyv szerint Igyártó kezesek által megmenekült a fogságtól, de pere folytatódott,⁴ az időszak törvénykezési jegyzőkönyveinek hiányában azonban az ügy további részleteit nem ismerjük.

Hogy Igyártó „rút és iszonyú híre” miért keltett akkora visszhangot a városi eljárások körében, hogy azért mind a tizenkét tagú esküdttanácsot, mind a száztagú külső tanácsot egybegyűjtötték, egy nemrég közzétett adat nyújthat választ. 1581. április közepén ugyanis két hadadnásdi jobbágy nyugtatta a kolozsvári esküdt polgárokat, hogy átvették a városban örökös nélkül elhunyt rokonuknak az általuk visszakövetelt vagyonát, melyet Igyártó György és Máglás Tamás, a város fogadott prókátorai korábban jogtalanul foglaltak le a város számára.⁵ Igyártó György eszerint már 1581 áprilisa előtt a városvezetés által is foglalkoztatott, tehát szakmailag elismert prókátor volt.⁶

1582. október végén neve újra felbukkant a város törvénykezési jegyzőkönyveiben, és személye hosszabb ideig a figyelem középpontjában is maradt. Rengő Anna indított ellene eljárást testi sértés miatt. A per fennmaradt vallomásait Kiss András tette közzé,⁷ és be is mutatta az esetet, melynek során Igyártó György lefogatta a város utcáin más asszonyokkal együtt farsangos öltözetben mutatkozó Rengő Annát. Az eset alapján ugyanő világított rá a kora újkori Kolozsvár egyházi és világi elöljáróinak az utcai nyilvános és hangos vigadózásokkal szembeni elutasító magatartására. Ez a magatartás összhangban volt az egyháznak a kora újkori európai népi kultúra megreformálása szándékával indított hadjáratával, és egyik fő vonulatát éppen a szórakozás népi formái, köztük a farsang elleni támadás jelentette.⁸

Habár a fenti eset 1582-es farsangolásként vált ismertté, a forrás egyes részletei alapján azt gondoljuk, hogy az eseményre egy évvel korábban, 1581-ben került sor. Több tanú szerint ugyanis a lefogott asszonyt és egyik társát a város őrzői Wolphard István főbíró elé vitték. Wolphard viszont csak 1581-ben és 1583-ban töltötte be a tisztséget, 1582-ben nem.⁹ Így vélhetően 1581. „húshagyó vasárnap előtt való vasárnap”, azaz január 29-én találkozott Székely Illés háza előtt Igyártó György Rengő Annával és társaival, és vitette őt és egy társát a városi főbíró elé. A bíró Rengőt a városi tömlöcbe küldte, de társa kezességét vállalt érte, így szabad maradt.¹⁰ Minden

³ A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban: RNLtKol), Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban: Kvlt), Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: KvTanJk) I/3. 184^a. A határozat közölve: Pakó: *Boszorkányvadás* 159. (17. jegyz.)

⁴ KvTanJk I/3. 186^a.

⁵ *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Mutató, jegyz., reg. Bogdándi Zsolt. Kvár 2018 (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1). 294. reg. – A város fogadott prókátorainak majd később a jogügyigazgatóinak az örökös nélkül elhunyt városlakók vagyonának a város számára való megszerzése érdekében kifejtett tevékenységéről lásd Pakó László: *A kolozsvári jogügyigazgatók és a városi vagyon védelme (1584–1660)*. = *Cluj-Kolozsvár-Klausenburg 700. Várostitörténeti tanulmányok*. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Szerk. Ionuț Costea – Ovidiu Ghitta – Sipos Gábor – Rűsz-Fogarasi Enikő. Kvár, 2018. 379–387.

⁶ Azt nem pontosítja az adat, hogy állandó jelleggel vagy csak időszakos megbízással tevékenykedett a város szolgálatában, de mivel ilyen jellegű tevékenységét eddig csak 1584-től ismertük (Pakó: *Boszorkányvadás* 160.), ez az adat fontos adalék Igyártó szakmai pályafutásának az értékeléséhez.

⁷ RNLtKol, Kvlt, Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: KvTJk) II/7. 32–33, 52–54; Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben*. = Uő: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 103–109.

⁸ Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp. 1991. 245–262.

⁹ KvTanJk I/3. 233^a; I/4. 2; KvTJk II/1. 179, 191.

¹⁰ A város egyik öre szerint, az olyan személyeket kellett lefogniuk, akik nem rendelkeztek városi vagyonnal: „Mondá Jgiarto György: Meg vagyon az várostól hagyva, hog az őrízök megfogják az farsangosokat. Mondék én, hog úg vagyon, bíró uram azt hatta, hog megfogjuk az olyant, kinek ez városon öröksége nincsen. Mutatá ez Rengeo Annát

valószínűség szerint tiltott utcai farsangos felvonulás miatt eljárás indult ellene, a periratok viszont nem maradtak ránk. A korábban már említett, 1582 októberéből megőrződött vallomások ugyanis nem ezt, hanem kettejük vizzályának következő szakaszát dokumentálják. Rengő Anna tanúi szerint ugyanis az 1581-es farsangi incidens alkalmával Igyártó – még mielőtt lefogatta, és a bíró elé vitette az asszonyt – kontyát letépve a földre taszította, és hevesen ütlegette őt, amit az asszony számon kért támadóján a törvény előtt. A felek közötti feszült viszony nem volt új keletű, több vallomás hangsúlyozta, hogy Igyártó régóta készült Rengő Anna megbüntetésére.¹¹ De Igyártó támadásakor Rengő Anna is az hajtogatta, hogy: „Te, György, tudom miért míveled ezt, az régi bosszúságért míveled, de egy tromfon vagyon, és leütöm előtted.” Hozzátette, hogy amennyiben Igyártó miatt másodsor is el kell hagynia a várost, bosszút fog állni a férfin.

E pernek a vallomásai nem árulják el, hogy mi lehetett Rengő Anna tromfja, de következő perükből erre is fény derül. Az 1582. októberi vallomásokat ugyanis alig néhány hét múlva újabbak követték.¹² Ezúttal Igyártó hívta perbe az asszonyt, akit azzal vádolt, hogy megsértette becsületét és jó hírnevét. A vallomások szerint ugyanis Rengő Anna (egyebek mellett) nyilvánosan házasságtöréssel és feleséggylkossággal vádolta Igyártót. A vádak súlyosak voltak, de határozott volt a válasz is. A prókátor boszorkánysággal, paráznasággal, lopással, kerítéssel, rágalmozással és hamis tanúzással vádolt és állított törvény elé több olyan személyt, akik a Rengő Anna elleni perekben ellenfele álláspontját támogatták.¹³

A perek végkifejletét nem ismerjük ugyan, de a két ellenlábás további sorsa Igyártó sikerét sejteti: Rengő Anna eltűnt a forrásokból, Igyártó György pályája pedig felívelt. 1584–1586-ból fennmaradt adatok szerint magánszemélyek ügyvédjeként tevékenykedett, és ezzel párhuzamosan a városi hatóság is foglalkoztatta prókátorként. Számos eljárást indított a városi közjót, biztonságot, a városiak vagyont és a közerkölcsöt veszélyeztető gonosztevők – gyújtogatók, paráznak, kerítők, csalók, tolvajok, rablók, hatósági személy megsértői – ellen.¹⁴ Miatta vált az 1584-es év a kolozsvári boszorkányüldözés legvéresebb esztendejévé: hét embert juttatott rácsok mögé boszorkányság vádjával, ami hatnak közülük az életébe került.¹⁵

Felívelő pályája azonban 1586-ban megtört. A százférfiak március elején újra őt választották a város prókátorának, „mert láttják szorgalmatosb voltát inkább a többinél”, de hatásköreit korlátozták, kijelentve, hogy „semmit bíró uram híre nélkül ne cselekegyék az procurator, se fogtasson, se ágálhasson”.¹⁶ Megtiltották neki tehát a saját kezdeményezésből végrehajtott letartóztatás és keresetindítás jogát. Amellett, mikor 1586 áprilisában lopási vádakkal a város nevében pert kezdeményezett Beregszászi Lukács szolgálója ellen,¹⁷ a vádlott nemcsak a

Jgiarto György, hog az volna eggik farsangos, és nem volna öröksége. Mondék én az asszonnak, ez Rengeo Annának: Jere, tehát, bíró uramhoz!” KvTJk II/7. 52; Kiss András: *i. m.* 107.

¹¹ „Ugyanis te kellesz vala, sok ideje szándékom volt read.” – „Jöszte, neste kurva, ugyanis kellesz vala, sok üdötől fentem fogat read.” – „Ugyan is kellesz vala bestye kurva.” KvTJk II/7. 52–53; Kiss András: *i. m.* 107–108.

¹² KvTJk II/7. 58e-j, 59a-n, 69–75, 187.

¹³ A perekről részletesebben lásd Pakó: *Boszorkányvadak* 159–160.

¹⁴ Uo. 160–161.

¹⁵ *Kolozsvári boszorkánypererek, 1564–1743*. Kiss András kéziratának felhasználásával szerk. Pakó László – Tóth G. Péter. Bp. 2014 (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostarténeti források 4). 110–162. (19–24. perek).

¹⁶ KvTanJk I/5. 15.

¹⁷ KvTJk II/7. 569–570, 571–573, 574.

vadásokat utasította vissza, hanem a prókátor sorozatos túlkapásairól számolt be a bírák előtt.¹⁸ A konfliktus hátterében a felek közötti régi feszültségek húzódhattak, a szolgáló ugyanis korábban Igyártót is szolgálta, és első feleségének támasza volt a férjével folytatott mindennapos vitáik során. A lány tanú Igyártó kétszínű prókatori tetteiről számoltak be: volt, mikor egyazon per mindkét peres felének elvállalta ügyét, vagy ügyfele tudtán kívül megegyezett az ellenféllel, esetleg annak ügyvédjével, máskor per közben akár többször is átpártolt az ellenfél oldalára, esetleg megvesztegette ellenfele prókátorát. A város szolgálatában álló prókátorként pénz fejében szabadlára helyezett vádlottakat, és ejtette az ellenük szóló vádakat is. Ha szép szóval nem ment, a fenyegetéstől sem riadt vissza.¹⁹ A felek vitája Igyártó 1589 elején feltételezett halálakor még folyt, de a városvezetés intézkedései azt sejtetik, hogy még halála előtt elvesztette a városi előljárók bizalmát, és egyúttal városi ügyvédi beosztását is.²⁰

Igyártó, a feleséggyilkos

Pályafutásának rövid áttekintése után lássuk az Igyártó György elleni mérgezési vádakat. Miután 1581 elején farsangolásért bíró elé állította Rengő Annát, az asszony nyilvánosan kemény rágalmakkal – kurvás, fattyas, eretnek, parázna, bestye kurvafia – illetve vádlóját.²¹ Az asszony szerint Igyártó első felesége idejében szeretőt tartott, akinek rendszeresen tűzifát vásárolt, akivel paráznaságon kapták, és akit terhesen az aranyosszéki Kercsedre vitt, ott világra jött törvénytelen gyermeküket pedig másnak a gondjára bízta. Azt is a fejéhez vágta, hogy miután szeretőjét feleségül vette, az asszony megcsalta Igyártó első házasságából származó lányának a férjével is.²² Ezekhez társult a vád, hogy a prókátor első feleségét méreggel tette el újabb házasságának az útjából. Minthogy az írás elején említett 1579 eleji letartóztatása második feleségével kötendő házassága napján történt, vélhetően ezek a tettei lehettek azok a „rút és iszonyú hírek”, amiért a város előljárói eljárást indítottak ellene. A feltételezett mérgezésre tehát 1579 előtt került sor. Ekkor Igyártó vélhetően már ismert prókátornak számított Kolozsváron, ügyfelei között előkelő polgárokat is találunk már.

Igyártó tanú szerint az asszony merkúriumos kurvafiának nevezte a férfit, aki higannyal tört felesége életére.²³ A mérgezés részleteiről Rengő Anna tanú vallottak. Többük szerint az

¹⁸ Uo. 583–594, 584c-j, 597a-b, 615–621. – Igyártó eljárást kezdeményezett Beregszászi, illetve annak anyósa, Teremi Zsófia ellen is, akiket azzal vádolt, hogy ők írták meg a lány által ellene benyújtott hamis vádiratot, és ők kényszerítették a lányt az ellene való fellépésre is. Uo. 595–599, 611–612.

¹⁹ Túlkapásainak részleteiről lásd Pakó: *Boszorkányvadás* 162–165.

²⁰ Uo. 165–166.

²¹ Egy vallomás azt sejteti, hogy nem ez volt az első ügy közöttük: „kérdem Rengő Annát: ki szabadulál-e az fogásból? Mondá Rengő Anna: kiszabadulék az kurvás lator bestye kurvafiának még egyszer markából.” KvTJk II/7. 70.

²² „hallottam Rengő Anna szájából, hogy monta Igyártó György felől, hogy ő az veji kurvajával tudva lakik”. Uo. – „hallottam Rengő Annától, hogy ez mostani feleségét Igyártó Györgynek úgy élte volna Kalotaszegi, mint törvényi feleségét.” Uo. 71. – „hallottam azt is, hogy Igyártó Györgynek ez mostani feleségét élte volna az az Igyártó György veji”. Uo. 73.

²³ Asztalos Imréné Anna: „azt is mondta, hogy az előbbi feleségének mercuriomot adott, és úgy holt meg.” – Csiszár Bálintné Dorottya: „mercuriomos neste lélek kurvafiának is szitta, hogy azzal étette meg az feleségét.” – Igyártó Ferencné Margit: „Ezen kívül is erőssen szitta Igyártó Györgyöt bestie kurvafiának és mercuriomosnak, hogy mercuriommal kenette volna be az felesége száját, és abba holt volna meg.” Uo. 70.

asszony gyanakodott, hogy az ura meg akarja őt mérgezni,²⁴ egy vacsoránál hangoztatta is, hogy itala mérgezett.²⁵ Voltak, akik Igyártó és első felesége gyerekeitől értesültek a történekről. Egyik lányuk szerint apjuk, egy borbély ajánlására, háromnapos kezelést, tudniillik kerek kövel való pároltatást és fürdőt csináltatott feleségének, pedig az asszony állapota már javulóban volt. A kezelés alatt italt is adott feleségének, és kenőccsel is kente a száját, amibe a nő – tartva a mérgezéstől – csak férje haragja láttán egyezett bele. A lány szerint, miután a kezelést szerdán elkezdték, az anyja szombaton már el is hunyt, és állította, hogy ha kihantolnák, anyja teste a méregtől ketté lenne hasadva.²⁶ A másik lány szerint Gyurkó, a harmadik gyerek tudott apja tetteiről, de anyagi előnyök ígérete miatt szemet hunyt felettük.²⁷ A legkisebb gyerekek apja tetteibe való beavatásáról Rengő Anna más tanúi is állították, hogy az asszony egy vacsoránál valóban átkot szórt fia fejére, amiért mérgezett vizet adott innia.²⁸

1583 folyamán Igyártó több pert indított olyan személyek ellen, akik a Rengő Annával folytatott vitájában az asszonyt támogatták. Két ilyen perben szóba jött ismét a mérgezés vádja. Egyik esetben egy tanú egy mákói gyógyítót említett, akihez a prókátor gyógyulni küldte volna feleségét, de titokban higanyt vagy „oly olaj”-ra való pénzt is küldött neki, amivel a gyógyító megmérgezhette volna az asszonyt.²⁹ Egy másik perben egy tanú az asszony mellett látott, szénhez hasonló fekete anyaggal, vélhetően méreggel megkent szeletelt retket említett.³⁰ Igyártó Györgynek a Beregszászi Lukács szolgálója elleni 1586-os perében is találunk idevágó részle-

²⁴ Igyártó János: „Hallottam az előbbi feleségétől, mondván: Nám, im látom, hogy az én uram veszedelmemre ügyekezik.” Uo. 73.

²⁵ Nyilas Antalné Márta: „Igyártó Györgynek első felesége egy vocsorakor kiáltt vala, kérdém az asszont: Mi dolog? Mondá az asszony: Megadák énnekem azt innom, amivel meg kell halnom!” Uo. 72.

²⁶ Igyártó János: „Hallottam Szöcs Mártonnének, Igyártó György leányának szájából, hog monta volna az anynya, hog ne kennék be az száját, de én nem tudom, mivel kenték. Monta azt is, hog: Ha most úgymond felásnák az anyámat, tehát ugyan tudom, hog kettő hasadva találnák.” Uo. 73. – Igyártó Jánosné Katalin: „Ezt is hallottam az hajadon leányától, ki most Szücs Mártonné: Im, Úristen, az én anyám megg[y]ógultt vala szépen, az én attyám mégis fördőt csináltt neki, egy kerek küvel pároltatá, harmad napig főzötték. Az én attyám italt adat vala anyámnak. Szerelmes uram, ne ag[gj] innom, mert nem kell innom! – ezt mondá anyám. Mondá az attyám ezen: Lád-e, lád-e, az beste kurva mégis gyanjakodik! Esmét mondá az anyám: Szerelmes, ides uram, ne kenesd be az számat! Az ferdőtül az attyám adott az borbélynak tizenhat forintot. Ezt is hallottam asszony leányától, hogy azt mondotta, hogy ha az anyámat felásnák, ugyan nyilván tudom, hogy ketté hasodott. Az fördőt, azt mondá, hogy szerdán csinálták, és osztán szombaton megholt.” Uo. 58i–j.

²⁷ Igyártó Jánosné Katalin: „Az második leányától ezt hallottam, Kalotazegi Benedeknél [!], hogy: Az öcsém, az beste, jól tutta az én anyám halálát, aztirt ígérték neki az gránit szaknyát [!].” Uo. 58j.

²⁸ Tasnádi Gáspár deákné Erzsébet: „hallottam az Igyártó György előbbi feleségétől egy vocsorakor kiáltván: Jaj, megadatok innom, átkozott gyermek, elvesztel! De én azután is láttam, hog élt az asszony es néhány ideig.” – Medvés Pálné Rózsa: „az előbbi felesége felől azt tudom, amit Tasnádi Gáspár deákné vall, az vocsorakor való kiáltást, kit az ő maga gyermeke adott volna inni is egy övegből, de az asszony az után fél esztendeig is egésséges volt”. – Nyilas Antalné Márta: „Igyártó Györgynek első felesége egy vocsorakor kiáltt vala, kérdém az asszont: Mi dolog? Mondá az asszony: Megadák énnekem azt innom, amivel meg kell halnom! És igen sziggya vala fiát, Gyurkót, hogy ő atta vóna innia.” Uo. 72–73.

²⁹ Kúti Antalné Anna: „soha ingyen sem említette Igyártó György, nem hogy küldött volna mi töllünk mercuriomot az makai orvosnak, kivel megétetné Igyártó Györgynek feleségét. Maga én mentem el Igyártó György feleségével Mákóba, soha csak eg pénzt sem küldött Igyártó György az orvosnak az fejébe, hogy feleségét valami oly olajjal megölné.” Uo. 142.

³⁰ Kúti Antalné Anna: „Nem láttam én az retket metélve, kit ollyannal kentek volna meg, mint egy fekete szén, mikor Igyártó Györgyné halva fekütt, sőt, az jámborságnál egyebet ott az háznál nem látott.” Uo. 142. – A „retket” szó a forrásban előforduló alakja alapján „retkét”-nek, azaz halnak is értelmezhető, mivel azonban a retket mint zöldség egy 17. század eleji kéziratban, illetve Bethlen Gábor környezetében is felbukkan mint orvosság, ezen értelme mellett döntöttünk. Vö. Kovács András: *Fejedelmek gyógyítói. Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében*. Bp. 2018. 44.

tet. Német Menyhárt, szintén kolozsvári prókátor azt vallotta, hogy a Rengő Annával folyó per idején Igyártó arra kérte őt, hogy akadályozza meg, hogy Német feleségét tanúként hallgassák ki, mert az asszonyt arról akarták faggatni, hogy tudott-e Igyártónak első felesége iránti gyilkos szándékáról, és látta-e a mérgezésre szánt „merkoriomos retket”.³¹

A fenti vallomások alapján tehát Rengő Anna álláspontját így összegezhethetjük: Igyártó György egy, a gyógyítás fortélyáiban jártas borbély és egy népi gyógyító segítségével, többszöri próbálkozás után végzett a boldogságának útjában álló első feleségével. Az eset kapcsán alkalmunk nyílik néhány kolozsvári adalékkal bővíteni a kora újkori mérgezéses emberölésekről meglévő ismereteinket.

A kutatás megállapítása szerint a kora újkori mérgezési ügyek esetében általában a halál okának a pontos kiderítése, a mérgeg azonosítása, általa pedig a mérgezésnek a bizonyítása számos akadályba ütközött. Minthogy a testen ritkán jelentkeztek szemmel is érzékelhető elváltozások, továbbá mivel a mai modern toxikológiai és más orvosi vizsgálatok sem segítették a nyomozást, a mérgezésre az áldozatoknak a mérgezés előtti és utáni állapotának az összevetéséből, a halál gyanús körülményeiből vagy a holttest külső vizsgálatából következtethettek. Emiatt a bizonyítékgyűjtés folyamatába a bíróság az orvosi szakértők mellett kívülállókat is bevont. A nők tudtak általában több hasznos részlettel szolgálni, mert a ház körüli munkájuk során szerzett gasztronómiai ismereteikre támaszkodva könnyebben azonosították az ételek szokatlan összetevőit. Továbbá a betegápolásban szerzett nagyobb tapasztalataiknak köszönhetően jobban ismerték az emberi testet is, így annak szokatlan elszíneződéseire, zúzódásaira is könnyebben felfigyeltek.³² Esetünkben is főként nők szolgáltak adatokkal a mérgezésről, de legtöbbjük csupán hallomásból szerzett és nem személyesen tapasztalt megfigyelésekkel állt elő. Szavaik alapján homályos a kép a feltételezett mérgezésről. A vád szerint Igyártó higanyal mérgezte meg feleségét, a vallomásokban azonban alig találunk utalást a higanyra. Kúti Antalné cáfolta, hogy tőle Igyártó higanyt küldött volna a mákói gyógyítónak, Német Menyhárt pedig azt ecsevelte, amint Igyártó el akarta érni, hogy Német feleségét ne kérdezhesse ki a bíróság arról, hogy látta-e a higanyos retket, amivel Igyártó megmérgezte volna feleségét. Mérgezett retekéről Kúti Antalné is kérdezték, de a válasza – miszerint nem látott szénre emlékeztető fekete anyaggal megkent metélt retket – azt sejteti, hogy a mérget nem tudta azonosítani. Ugyanerre gondolhatunk azon kijelentéséből is, miszerint a higanyról mint „valami oly olaj”-ról beszélt, ami Igyártó feleségének életét kiolthatta volna.

³¹ Német Menyhárt: „Mondá Igyártó György: [...] az mint értem, azt akarja tőle kérdezni hüt szerént, ha tuggya, hogy én az én megholt feleségemet megétettem, és ha látta az merkoriomos retket, az kívül megétettem volna feleségemet.” KvTJK II/7. 615.

³² Vanessa McMahon: *Gyilkosság Shakespeare Angliájában*. Bp. 2005. 206–208. (Eredeti cím: *Murder in Shakespeare's England*. Hambeldon és London 2004.) – A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a férj bántalmazása miatt életét veszített asszony „csendes, szótlan teste” nagyobb fenyegetés volt a tettes számára, mint ha az áldozat túlélte volna a bántalmazást. A holttest ugyanis a testet a temetésre előkészítő személy(ek) számára számos olyan bizonyítékkal szolgálhatott az elszenvedett bántalmakról, melyeket az életben lévő feleség aligha fedett volna fel. Továbbá ezen ápolók gyakran korábban is kapcsolatban voltak az áldozattal és családjával, így a házastársak viszonyáról, korábbi nézeteltéréseiről is tudtak. Sokszor éppen a bántalmazott feleség mutatta meg nekik sérüléseit, hogy férje ellene tanúsított bánásmódját igazolja. Jennine Hurl-Eamon: *“I Will Forgive You if the World Will”. Wife Murder and Limits on Patriarchal Violence in London, 1690–1750*. = *Violence, Politics, and Gender in Early Modern England*. Ed. Joseph P. Ward. Basingstoke 2008. 224–225, 230–232.

A tanúk a mérgezés módjáról is eltérően nyilatkoztak. Egyesek szerint Igyártó mérgezett zöldséggel végzett feleségével, mások szerint gyógyítót vesztegetett meg felesége életének kioltása érdekében, és voltak, akik italmérgezésre gyanakodtak. Azok, akik a házaspár lányaitól értesültek a részletekről is, csak annyit tudtak, hogy Igyártó italt adott feleségének, kente a száját, és fűrosztotta, illetve gőzöltette az asszonyt. Egy sem azonosított semmit pontosan, és nem szóltak olyan mérgezésre utaló jelekről sem, melyek a halott testén jelentkeztek volna. Egy ilyen utalást Igyártó János és felesége vallomása ugyan tartalmazott, akik szerint Igyártó lánya meg volt győződve, hogy a sok mérgezés miatt anyja elhantolt teste kettéhasadt, de ez is csak feltételezésen és nem közvetlen tapasztalaton alapult. Vélhetően a tanúk azért emelték érveik közé, mert a meghökkenetés erejével próbálták hatni az ítélezőkre, és kevés bizonyosságot tartalmazó vallomásaik meggyőző erejét próbálták így növelni.

A korszak köztudatában a mérgezés az elkövető gyilkos akaratának volt a bizonyítéka. A tettet ugyanis csupán hidegvérrel és gonosz szándékkal elkövetett gyilkosságnak lehetett értelmezni, a hirtelen harag, a véletlen vagy az önvédelem mint enyhítő körülmények nem merülhettek fel. Az erőszak e formája nem követelt nagy fizikai erőt vagy közvetlen összecsapást, hanem titokban sújtott le a támadásra felkészületlen áldozatra. Gyakran hatását sem azonnal, hanem hosszabb idő alatt fejtette ki. Alattomos és sportszerűtlen büntetnek tartották, mivel az áldozattól megvonta a védekezés lehetőségét. A társadalom minden tagja számára a bizonytalanságból eredő félelem volt a mérgezéssel szembeni ellenérzés alapja. E tett felforgatta a rendet, és elárulta azokat a bensőséges kapcsolatokat – házastársi bizalom, hűség, felelősség –, melyek a háztartásokat, általuk pedig az egész közösséget egybentartották. Alastair Bellany megfogalmazásában „a méregről való gondolkodás” a kortársakban tudatosította, hogy mennyire törekény és milyen könnyen sebezhető a fennálló társadalmi, nemek közötti vagy politikai rend. A mérget részint a gyengék alattomos fegyverének tartották, mely az elkövető fizikai gyengeségét volt hivatott ellensúlyozni, részint a társadalmi hatalommal nem rendelkező, feljebbvalóik hatalmára törő személyeket gyanúsították leginkább e tettel.³³ A családtagok közül a hatalommal nem vagy csak korlátozott mértékben rendelkező feleségeket vagy szobalányokat gyanították legtöbbször e bűncselekmény elkövetésével, akik dacolva a kor társadalmi elvárásaival, felrúgták a családi rangsort, és a férj, a családfelelő hatalma lázadtak.³⁴

Mivel a társadalom a mérgezés használatát általában a társadalmi ranglétrán lennebb elhelyezkedő nő alakjával kapcsolta össze, a férfiakra ritkábban esett a mérgezés elkövetésének gyanúja. Pedig a források szerint valójában egy férfi nagyobb eséllyel vált házastársi gyilkosság gyanúsítottjává, mint egy nő, és méreggel is ugyanolyan gyakran törhetett házastársa életére, mint fordítva.³⁵ A férfiak részéről a köztudat mindig férfiasabb ölési módokra, az erőszak és a

³³ Alastair Bellany: *Thinking with Poison. = The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*. Ed. Malcolm Smuts. Oxford 2016. 559–561.

³⁴ David M. Turner: *Fashioning Adultery. Gender, Sex and Civility in England, 1660–1740*. Cambridge 2002. 124; Elizabeth Foyster: *Marital Violence. An English Family History, 1660–1857*. Cambridge 2005. 106; Vanessa McMahon: *i. m.* 190–192.

³⁵ Elizabeth Foyster például azt hangsúlyozza, hogy a kora újkori Angliában a férjének mint élettársának és támaszának életét méreggel kioltó asszonynak a képe olyan zavaróan hatott, hogy a társadalom tagjaiban azt a torz képzetet keltette, miszerint a nők követtek el gyakrabban gyilkosságot házastársaik ellen, illetve hogy csupán ők alkalmazták a mérget házastársaik életének kioltása érdekében. Elizabeth Foyster: *i. m.* 106. – A feleségek által elkövetett mérgezések alacsony száma mellett mások is érvelnek. Joanne Bailey: *Unquiet Lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660–1800*. Cambridge 2003. 82. – Bologna és Ferrara itáliai városok példája alapján is vitatott az a nézet,

durvaság nyilvános kifejezésére, haragból, hirtelen felindulásból véghezvitt tettekre és nem előre, alaposan és titokban kigondolt cselekedetekre számított. A hidegvérű szándékosság helyett úgy gondolták, hogy egy férfi nem rejtőzködve és ravaszul, hanem haragját kimutatva, fegyverrel – késsel, baltával – csap le feleségére, és oltja ki annak életét. Hirtelen haragból elkövetett tetteiket ugyan gyakran elítélték és helytelenítették, de nemük tulajdonságaival összeilleszthetőnek tekintették, a hidegvérű gonoszságot pedig inkább kapcsolták a természetük miatt is arra fogékonyabbnak gondolt nőkhöz.³⁶

Ennek ellenére számos olyan eset volt, amikor férfiak méreggel végeztek házastársaikkal.³⁷ Tetteiknek ugyan volt elítélő közösségi visszhangja, de jóval kisebb, mint a férjük életére támadó feleségek esetében, ugyanis e tetteket a közvélekedés kevésbé ítélte veszélyesnek a fennálló társadalmi rend szempontjából.³⁸ A férfiak másként, nyilvánosabban, „kreatívabban” használták a mérget: fenyegették feleségüket a tettel, jelen voltak annak elkövetésénél, megvárták, hogy a méreg kifejthesse hatását, lényegében tehát megrendezték, és irányították tetteiket. Nem a gyenge és elkeseredett feleség titkolt tétével állunk tehát szemben, hanem a feleség vagy a család előtt hatalmát bizonygató férjjel.³⁹ Ha a férjüket meggyilkoló asszonyok esetében a férj iránti hűség hiánya vezetett el legtöbbször a tetthez, a feleségüket meggyilkoló férfiek esetében sokszor éppen az asszonynak a férje iránti táplált hűsége és bizalma könnyítette meg a tett végrehajtását azzal, hogy férjük biztatására olyasmire is ráadták a fejüket – például ismeretlen orvosságok bevétele, szokatlan orvosi kezelések felvállalása –, amire e bizalom hiányában nem lettek volna hajlandók.⁴⁰ A férfiak azonban általában vigyáztak, hogy tettekre családi környezetben, idegenek tekintetétől távol kerüljön sor, mert így a törvény előtt saját, tisztességes férfiú és családfő hírében álló személyként tett vallomásaikat csak olyan tanúk (gyakran nők) vallomásai kérdőjelezheték meg, akik másodkézből, a halott áldozattól szereztek értesüléseiket a tett előzményeiről vagy annak körülményeiről. Ilyen helyzetben pedig nem volt nehéz értesüléseik igazságát megkérdőjelezni.⁴¹

Még ha nem is tudjuk, hogy Igyártó valóban elkövette-e tettetét, de esetének számos részlete illeszkedik a fenti képbe, ti. a mérgezéssel gyilkosságok azon esetébe, amikor a férj előre kitértelt tett során szabadult meg a számára terhes házastárstól. A gyilkosság módjának és időpontjának kiválasztása tudatos tervezésre utal, ugyanis az asszony betegsége tökéletes alkalmat szolgáltat ahhoz, hogy Igyártó a kezelés ürügye alatt fokozatosan az asszony szervezetébe juttassa a megfelelő mennyiségű mérget, a halál beálltával pedig annak okát a kezelés sikertelenségével indokolhassa. Családfői státusát kihasználva ő hozta meg az asszony kezelésével kapcsolatos

hogy a nők gyakrabban fordultak volna a mérgehez, mint a férfiak. Alessandro Pastore: *Poison and Poisoning in Renaissance Italy*. = *Murder in Renaissance Italy*. Eds. Trevor Dean – K. J. P. Lowe. Cambridge 2017. 228, 235–236, 242. – McMahon szerint a kora újkori Angliában a feleség a férjgyilkosságok negyedében használt mérget, de az ilyen gyilkosságok száma alacsony volt. A férfiek viszont sokkal többször mérgezték meg feleségeiket, mint fordítva. Vanessa McMahon: *i. m.* 203. – Frances E. Dolan is amellett érvel, hogy a 17. század folyamán a gyilkos férfiek száma kétszer, akár háromszor is akkora volt, mint a gyilkos feleségeké, habár a népi/populáris irodalomban ez csak a század közepétől tükröződik. Frances E. Dolan: *Dangerous Familiars. Representations of Domestic Crime in England, 1550-1700*. Ithaca 1994. 89.

³⁶ Vanessa McMahon: *i. m.* 196–197, 202–203.

³⁷ Az Igyártóéhoz hasonlítható angliai 17. századi eseteket lásd David M. Turner: *i. m.* 124.

³⁸ Frances E. Dolan: *i. m.* 90.

³⁹ Uo. 100; Vanessa McMahon: *i. m.* 205.

⁴⁰ Frances E. Dolan: *i. m.* 102.

⁴¹ Vanessa McMahon: *i. m.* 205–206.

döntéseket, és ellenségesen viselkedett, ha döntéseit megkérdőjelezte az asszony. Családtagjai előtt nem titkolta tettét, a jelek szerint fiát be is avatta tervébe, és a lányai is sejtettek részleteket. Arra is figyelt, hogy idegen ne szerezhessen közvetlen tudomást tetteről, és ne juthasson semmilyen bizonyíték birtokába. Így pedig a bíróság előtt tisztességes családfői és a városban széles körben elismert prókatori hírnevére, illetve a szakmai tevékenysége során a tanúk és a bírák nézeteinek formálásában szerzett tapasztalataira támaszkodva jó eséllyel tudott saját igazának érvényt szerezni. Meglátásunk szerint ez azért is működhetett, mert a döntés során a bírák egyfelől egy szakmailag elismert városi tiszttségviselő, másfelől az igazságszolgáltatással többször szembekerülő, laza erkölcsű asszony tanúinak vallomásai között kellett mérlegelniük. Egy olyan világban pedig, ahol a nemek közötti egyenlőség elve nem érvényesült, nem meglepő, ha az ítélezők Igyártó álláspontját részesítették előnyben a Rengő Annáéval szemben. De ez csak az érem egyik oldala.

Igyártó, a gondos férj

A két főszereplő konfliktusára visszakanyarodva, születtek olyan vallomások is, melyek Rengő Anna álláspontját cáfolva Igyártó György tetteit homlokegyenest más megvilágításban láttatták.

Az elhunyt feleség egyik gondozója szerint az asszony kólikában, azaz görcsös hasfájásban szenvedett. Mások szerint a betegsége súlyosabb volt: szemérem teste „rakva volt süllyel és gonosz kelevénnyel”, tehát fekélyes sebekkel, és a torkában is fojtogatást érzett, amit egy kialakuló sebnek vélt.⁴² Azt is hangsúlyozták, hogy Igyártó költséget nem kímélve gondozta feleségét: nagy összegeket fordított orvosságra és különféle gyógymódokra, saját maga is ápolta ágyban fekvő feleségét, és gondozókat is fogadott mellé, gyengédsége jeléül pedig időnként ölében a tűz mellett melengette őt. Az asszony többször megjegyezte, hogy férje gondoskodását akkor sem viszonyozhatná, ha még ötven évet élne.⁴³ Egy másik tanú is – az előbbihez nagyon hasonló vallomásban – feleségével jámborul bánó, gondos férjként ábrázolta Igyártót, akinek jóságáért sokat hálálkodott felesége.⁴⁴ Egy leány is kiemelte, hogy az asszony Isten áldását kérte férjére,

⁴² Lónai Balázné: „akkor az mondá énnem: Édes Márta asszon, nem tudom micsoda az torkomba vala(?) micsoda, de megfojt, mert ugyan seb fog lenni. Azt is láttom, hogy még az ágyékka is mindt rakva volt süllyel. Az éttetés felől nem hallottam vele, sem nem láttom, mert ketten voltung akkor ott az Kapas (?) Antalnéval, de egyebet nem láttung, hanem hogy rokva volt sillyel, abba holt meg is, annál tebe [ti. többet] nem tudok.” K v T J k II/7. 59c-d.

⁴³ Kúti Antalné Anna: „Először egy Kupás Benedeknével bántata velle, az után esmég egy zilahi asszont fogada az felesége mellé Igyártó György. Láttam, hogy számtalan pénzt költött minden orvosságra, és aki jól tehetett volna feleségével, költséget nem szánta volna. Ezt is szememmel láttam, hogy ez Igyártó György felvötte feleségét az rútságból az ágyból, és szárazt tött alaja. Hallottam az asszontól ezt az szót is, hogy: Szerelmes uram, ha ötven esztendőd élnék ennek utána veled is, meg nem szolgálhatnám velem való dajkázkodásodat és ennyi sok költségedet. Azt is láttam, hogy Igyártó György ölében vötte az nagy beteg feleségét, és az tűzhöz vitte, ott melengette. Ez efféle jónál egyebet semmit nem láttam Igyártó Györgyhöz, de az asszony rakva vala, szegény, süllyel, és abba hala meg.” Uo. 75.

⁴⁴ „Én, Filep Jánosné Magdalna asszony hittöm szerént vallom, hogy én az Igyártó György első feleségével eleget bántam, mikor az kólikában fekvék, de jámborb férfiat nem láttam egyet Igyártó Györgynél, amint feleségével bánt. Mert szememmel láttam, hogy feleségét ölében vötte az ember, és úgy vitte ki. Azt is szememmel láttam, hogy az asszony megrútolta magát, az ember szárazt hajtogatott alaja az asszonnak. Fizetését sem szánta Igyártó György az feleségének meggyógyításáért, valami orvosságot hallott feleségének javára, mindent behozott. De senki lelkét avval ne vezesse, hogy Igyártó György éttete volna meg feleségét, mert az felesége rakva vala süllyel, még az szemérem teste is, kit szememmel láttam, ugyan abban hala meg az asszony. Hallottam Igyártó György feleségének szájából,

amiért az, a több mint három éve húzódó betegsége ellenére, soha bántó szóval nem illette őt, és gyógyítására is sokat költött. Azt is hangsúlyozta, hogy az asszony már nagyon várta a magát a szenvedésektől, férjét pedig a fölösleges kiadásoktól megkímélő halál eljöttét.⁴⁵ Egy másik gondozó is a férfi gondoskodását dicsérte, és beszélt a mákói gyógyítóról is, de hangsúlyozta, hogy Igyártó a gyógyulás reményében szállította hozzá beteg feleségét, télen, szánon, nagy nehézségek árán.⁴⁶

E vallomások alapján tehát Igyártó mind a népi, mind a „hivatásos” gyógyítók között megpróbált találni olyat, aki meggyógyíthatná feleségét. Az egyik, vélhetően népi gyógyító, aki az asszonyt megvizsgálta, Magyarai Gáspárné Angalit volt. Ő úgy ítélte, hogy az a kenet, amit Igyártó tőle kért, nem fog segíteni az asszony állapotán, helyette viszont egy saját magán kipróbált orvosságot ajánlott: „szilvaszembe vöttem volt be eg kis kénésöt, [azaz higanyt,] és azzal gyógyultam meg”. Igyártó felesége is bevette, de rajta nem segített.⁴⁷ Borbély Miklós is azt vallotta, hogy Igyártó éjnek idején lámpással a kezében kereste őt fel és hívta feleségének gyógyítására. Ő is kiemelte, hogy Igyártó mindenkit, aki felesége gyógyításán fáradozott, jól megfizetett, és „felette szíve szerént bánt” feleségével.⁴⁸

Igyártó koronatanúja egy borbély, Linczig (a forrásban *Linczinger*) Borbély János volt, aki részletesen beszélt az asszony állapotáról és az általa ajánlott, veszélyektől nem mentes gyógymódról. Szavai szerint, amikor Igyártó házában járt, kérte őt az asszony, hogy vizsgálja meg szeméremtestét, mert úgy érezte, „mintha az tűzben égne [...] mintha az ebek rágnák odabé az testemet”. Ő megállapította, hogy „rakva vala süllyel és gonosz kelevénnyel belől az szeméremtestibe, mint egy-egy babszem és nagyobb”. Azt is kifejtette, hogy baját csak a kochlás orvosolhatja. Figyelmeztette ugyanakkor az asszonyt, hogy aki arra adja magát „fél lába az koporsóba, fél lába az földén”. A házastársak beleegyeztek, a borbély elvégezte a kúrát, melynek során „olyan rútság ott jött ki belőlle, mint egy éves vér [...] soha rúttabb dolgot nem láttam”. Az asszony elhunyt, de a borbély a haláleset ellenére sem kételkedett a gyógymód

hogy azt monta az ura felől: Az hatalmas Isten fizesse meg az én uramnak velem való bánását, mert én soha meg nem szolgálhatom! Azt is hallottam az asszontól, hogy azt monta ura felől: Oly férfiú lehetett volna, illen nagy nyavalyámban elhagyott volna, de az én uram utálatlanol bánt én velem, kiért álgya meg az Isten!” Uo. 58e-f.

⁴⁵ „az hattalmas Isten éltesse és álgya meg az én uramat, mertt bizon nem mon[d]hatom, hogy eleget nem költ reám. Bizony sokat is költtet orvasságra és egvéb velem való bánással. Oly férfiú lött volna, az eb is megött volna, de az jámbor csjak egy kemény beszéddel sem illet. Immár mint több az én bedegségemnek kezdetti 3 (?) esztendejénél, mégis nem esmertem, hogy megunt volna, hogy velem nem bántattad volna, az nagy kölcségéd esmertem volna, hogy tölem szánta volna, de immár én is akarnám, az Isten venne ki az világból, mint teljességgel elunttam az én hosszú bede[g]ségemet, mer én magam is szánom az szegén uramnak nagy heába való kölcsjégéd. Ennél többed nem tudog.” Uo. 59a-b.

⁴⁶ Lónai Balázné: „mikor odajártom volna az György uram házához, semmit nem láttam, sem nem hallottam jámborságnál egyebet, de ezt láttom, hogy ereszen bánt vele, feleségével, és elébe kivitte szikszégére, és behoza mindt egy jermeket, és akkor az monta, hogy szolgálhassom [...] azt, és ezt is láttom, hogy valahon ez világon orvosságot találhattot volna, behoza volna gyógyítására, a pinzt meg nem kéméllette volna telle. Etcer, mikor megnehezedett volna, fogada egy számost, és vitette Makoba, akkor négyen tettig vala az szánrá, de miket megteve, egyedül le szála az szánról”. Uo. 59c.

⁴⁷ „Amikoron ez Jgiarto Györgynek az első felesége beteg vala, híva oda engem ez Jgiarto György, és kére erőssen, hog ha mit tudnék az felesége nyavalyájának segíteni, megfizetnék. Én menék hozzá, kére, hogy megkennyem. Én nem bírom vala az asszont, hanem őmaga György uram emelé fel, de én azt mondam neki, hog ártana a kenés neki. Kére esmeg Jgiarto György, mivel gyógyultam volna én meg? Mondám, hogy szilvaszembe vöttem volt be eg kis kénésöt, és azzal gyógyultam meg. Kére erőssen, hog gyógyíccsam, s megfizeti. De erőssen kért az felesége György uramat, hog ne kölcsjön ol[y] sokat reá, mert ugyan jól érzi, hog meghal. De az asszony rakva vala süllyel, és ugyan abban hala meg, jöllehet én az szilvaszemet beattam vala nekj. Fizetést nem kéméllett tőlle.” Uo. 71.

⁴⁸ Uo. 75.

kiválasztásának és végrehajtásának hatékonyságában („mennél jobban tuttam, úgy igyekeztem meggyógyítani”),⁴⁹ és Igyártó ármánykodását sem okolta a tragédiáért („férfiat is nem láttam, ki feleségével jámborbul bánhatott”). Szerinte az asszony halála a betegség előrehaladott állapota miatt következett be, és a beteget is okolta, mert a kezelés után „magát meg nem szenvedette”, hanem, a borbély tiltásai ellenére, hideg vizet ivott, és kiment az utcai hideg levegőre.⁵⁰

Egy másik perben a borbély ismét vallomást tett, további részletekkel szolgálva a beteg kezeléséről. Hangsúlyozta, hogy sem ő, sem Igyártó György nem fürdött, hanem párlást rendelt az asszonynak,⁵¹ „melyet az magyarok kohlásnak mondanak”. Kiemelte továbbá, hogy bére

⁴⁹ Már csak azért sem, mert a sikeres gyógyítás 40 forintot hozott volna számára. Lásd a következő jegyzetet.

⁵⁰ „Fassio Joannis Linczinger alias Borbelj pro parte Georgii Igiartha contra Annam Rengeo. Mikor Fejerdj János Backos Anderjásné asszonyommal perel vala, Jgyarto György viseli asszonyomnak gongyát. Engemet asszonyom küldé Jgiarto Györgyhez, hogy kérmén, hogy szorgalmason és jó móddal viselné gongyát. Tehát Jgiarto György hon nincsen, az felesége az ádgyon fekszik valla, és nagy erősen jajgat vala. Megállék előtte, és kérdém: Mi nyavalyád vagyon, jó komámasszony? Mondá: Jaj, mintha az ebeg rágnág oda be az testemed. Végezetre sűgának eszve az vén Kúpas István úrral, mely akkor ott állottgál vala, és mondá az asszony: Jaj, édes komám, bizony szemérem, hogy mondom, de nincs mitt tennem, mert az nagy kín mondattya vellem. Nem tudom, micsoda vagyon az szeméremtestembe oly, mindha az tűzbe [ti. tűzben] égne. Ha nem szég[y]elli kegyelmed, ládnátt [ti. látnád] meg az én nagy kínomat. Mikor megláttam volna, tehát rakva sülyel és gonosz kelevénnyel belől az szemérem testibe mind [ti. mint] egy-egy babszem és nagyobb. Mondám neki: Rakva vagy sülyel, és abba kinlódól. Kenyeregni kezdé, hogy mind gyóditthatnág meg. Én megmondám: Jó komámasszony, ezt egyébbel nem, hanem kochlással. És erősen kezdé reménkedni, ne hadnám. Úgy mondá: Szóljon kegyelmed György uramnak, ha akarja. Egykor úgy hívatta oda hosszája Jgyarto György, és úgy mondá: Szerető komauram, énnekem az én feleségem nem monta énnekem ennek előtte, hogy süly légyen az az szemérem testében, hanem hogy kegyelmed megláta. Úgy kérdé Jgiarto György, mind gyóditthatnág meg. Megmondám, egyébbel nem lehett, hanem cochlással, mint sem irrál, sem egyéb módon, hanem cochlással, hogy mind bellől ez az nagy nyavalya. Az asszony reménkedni kezdé az urának, ne hadná, és ne száanna fizetését érette, talám Isten uttán meggyóditthatnág. Az urának szeméből kie jő valla az könnyű, hogy felesége oly erősen reménkidig valla, úgy mondá az ura: Szerelmes atty[af]iam, gazdámasszony, még marhámba tartt, nem szánom érette az fizetést, mert énnekem fő szolgám voltál, de jól meglásatt [ti. meglássad] és meggondoljatt, mertt jó attyafia nem kic[fs]in dolog ez. Én es megmondám, hogy fél lába az koporsóba, fél lába az földen, mely arra adja magát. Én az asszonynak engedelmből és kívánságára úgy foktam hozzá, és mennél jobban tuttam, úgy igyekeztem meggyóditítani. Olyan rúttáság ott jött ki bellőle, mintt egy éves vér a k[yl]ys[?]bol (?). Az asszony peng magátt meg nem szenvedette magád, hanem hidegett ivutt, és uttvarra [ti. udvarra] is hidegre vittte magátt, melyet annak előtte megmontam vala, és minden nap erősen tiltattam. Aszértt hittem szeréntt vallom azt, nem Jgyarto György átka felesége halállának, hanem feleségének az ő maga nyavalyája, mertt én soha rúttjabb dógatt nem láttam, mintt az asszonyból kie jött, mertt rakva volt sülyel. Férfiat is nem láttam, ki feleségével jámborból bánhattott, mintt Igyarto György, az még én oda járttam. Énnekem peng nedgyven forintod [ti. forintot] ígért vala Jgyarto György, ha meggyódithattam vala az aszontt. De ha az Isten elvitte az ő nyavalyája miatt, nem ura oka halállának, sem más, én is bizony akartam volna, ha meg gyódygultt volna, mertt az fl. 40 énnekem is használtt volt, de úgy üres vagiot tőle.” Uo. 59g-j.

⁵¹ Rengő Anna tanúi azzal vádolták Igyártót, hogy a kerek kövel való pároltatás után (vagy azzal egy időben) háromnapos fürdőt is rendelt az asszonynak. A borbély viszont határozottan elutasította e vádat. A korabeli orvosi szakirodalom a két gyógymódot pontosan elkülönítette egymástól. A brassói származású, Bécsben, Páduában tanult, és Ferrara egyetemén orvosdoktorrá avatott, majd szülővárosában orvosként, patikusként és tanárként tevékenykedő, továbbá az erdélyi fejedelmi udvarban és a szomszédos Moldva és Havasalföld uralkodói udvaraiban is gyakran foglalkoztatott Paulus Kyr 1551-ben Brassóban kiadott, a reneszánsz kori orvostudomány erdélyi recepcióját tükröző, az egészséges táplálkozással és életmóddal kapcsolatos ismereteket a helyi ifjúság felé közvetítő egészségügyi útmutatójának az „*V. Az ürülésről és a telítődésről*” című részében külön szól e két gyógymódról. Az ürülés hatodik módjaként a szárító hatású fürdőt említi, leírva annak formáit és a különféle betegségekre tett hatásait. Ezt követően tér rá a test kiürítésének hetedik módjára, a verejtékezésre, amelynek hasznátát járványos lázak esetén járallja, illetve bizonyos káros nedveknek a testben való keringése esetében. Leírása szerint az izzadást „felhevített és izzó kövek száraz hevével” (e leírás nagyon hasonlít a forrásainkban előforduló „kerek kövel való pároltatásra”), hevítő borogatással, meleg vízzel és más eljárásokkal lehetett elérni. Paulus Kyr: *Die Gesundheit ist ein köstliches Ding*. Hrsg. Robert Offner. Hermannstadt–Bonn 2010. 283–285; Robert Offner: *A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészségtankönyve (Brassó*

nem 16, hanem 8 forint volt, amit nem fürdőcsinálásért, hanem gyógyításért kapott, továbbá hangsúlyozta, hogy 40 forint csak sikeres gyógyulás esetén ütötte volna a markát. A kezelés kapcsán kifejtette, hogy a párlást nem szerdán, hanem pénteken kezdték, és hogy az asszony nem három, hanem kilenc nap múltán hunyt el. Majd hozzátette: „mert valaki az kohlásra aggya magát, de 7, 8, 9, 10 napig mind kétség az ő életi, de azután nem félti az orvos ennyire, mert egy holnapra meggyógyul, akármely tisztátalan ember volna is”. Elmondta azt is, hogy a kochlás előtt közel egy hónapon keresztül próbálta kenőcsökkel gyógyítani az asszony keléseit, de nem járt sikerrel, és csak ezután döntött a párlás mellett. Újra hangsúlyozta, hogy a borbély utasításainak be nem tartása okozhatta a beteg végzetét, ti. hogy a kinti hűvös levegőre ment, és hideg folyadékot fogyasztott.⁵² A kochlás veszélyeiről másnak is úgy vélekedett a borbély, hogy „valaki az kochlásra adgya magát, nagy szerencsét próbál, Ötves Orbán⁵³ is megholt abba, és az Epel Anderájásné”.⁵⁴

Igyártó György tanúinak álláspontja szerint tehát az asszonyt nem férje mérgezte meg, hanem súlyos betegségben szenvedett, s ez a kór, illetve a javallott gyógykezelési előírások megszegése okozta halálát. Tüneteinek leírása alapján bátran feltételezhetjük, hogy franciakórban (*morbis gallicus*, *morbis Veneris*), azaz vérbajban – a 19. századtól általánosan elterjedt megnevezése szerint szifiliszben⁵⁵ – szenvedett. Európában a 15. század utolsó évtizedétől terjedő kór egyik jellegzetes ismertető jegye volt ugyanis a beteg szeméremtestén, égő hasi fájdalommal

1551). Magyar Orvosi Nyelv 2014. 2. sz. 103–105; Huttman Arnold: *Kyr Paulus Sanitatis Studium (Brassó, 1551) című könyvéről*. = Antall József et alii: *A gyógyítás múltjából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára*. Marosvásárhely 2008. 84–90. [Eredeti megjelenés: Orvosi Szemle XVIII(1972). 1. sz. 111–115.]

⁵² „Német Borbély János hűti után vallását írva atta be, ki így következik: Ahol Igyártó Jánosné ezt vallotta, hogy Igyártó György feredőt csinált volna feleségének, mikor én az feleségével bántam, nem jól, gonoszul vallotta, mert nem csinált. Másodszor, ahol azt is vallotta, hogy én feredőt csináltam volna Igyártó György feleségének, mikor velle bántam, azt is nem jól, gonoszul vallotta, mert feredőt nem csináltam, hanem párlattam, melyet az magyarok kohlásnak mondanak. Mert az asszonynak akarattjából miveltem, mert rakva vala sülyvel az szeméremteste, azért párlattam. Harmadszor, ahol azt is vallotta, hogy Igyártó György énnekem 16 forintot adott volna feredő csinálásért, egy pénzt sem adott, hanem gyógyításért adott fl. 8, és az szegőttőség vala fl. 40, ha meggyógyíthattam volna. Negyedszer, ahol Igyártó Jánosné azt is vallotta, hogy szeredán csináltam az feredőt, szombaton megholt, azt is nem jól, gonoszul vallotta, mert pénteken keztem az párlást is, és úgy holt meg kilenced napra. Mert valaki az kohlásra aggya magát, de 7, 8, 9, 10 napig mind kétség az ő életi, de az után nem félti az orvos ennyire, mert egy holnapra meggyógyul akármely tisztátalan ember volna is. De ennek előtte az kohláshoz keztem, két hétnél többig kentem, orvosoltam, az hogy nem sok héján, hogy nem egy holnapig bántam velle. Hogy semmiképpen az szemérem testéből az süly el nem akara veszni, úgy keztem az párláshoz az szemérem testét, de ő magát én soha nem feresztettem. De az kohlást is az asszonynak akarattjából és kívánságából miveltem, mert én annak előtte megmondom, hogy igen félő, mely ember az kohlásra aggya magát, de az asszony ugyanazt kívánnja, hogy szerencsjét késéreljek az ő nagy káni [mi]att. Tudom, hogy az kohláskor kijött az udvarra, kit igen bántam, mert soha nagyobb ellensége nincs az kohlásnak, mint kívől az hűvössön járni, vagy hideget iszik [!]. De az asszony meg nem túrhette, és ugyan inkább reminlem, hogy ez ártott felettébb neki.” KvTJK II/7. 139.

⁵³ Személyét nem tudtuk azonosítani. Ugyan akkortájt volt a városban egy prókátorként is tevékenykedő hasonló nevű személy, de az meg 1586-ban is életben volt.

⁵⁴ Uo. 59e-f. – Eppel András a városi előkelő családok egyikének volt tagja, 1568-ban került be a százszok közül a százférfiak tanácsába, 1581 elején pedig malombírónak is megválasztották. Feleségéről nincs adatunk. KvTanJK I/1. 100*; I/3. 235*.

⁵⁵ A szifilisz megnevezést ugyan Girolamo Fracastoro olasz orvos, költő és tudós használta először 1530-as, *Syphilis sive morbus gallicus* című költeményében, de a kifejezés használata csak a 19. században vált általánossá. Kevin Siena: *The Venereal Disease, 1500-1800*. = *The Routledge History of Sex and the Body. 1500 to the Present*. Eds. Sarah Toulalan – Kate Fisher. London and New York 2013. 464; Laura J. McGough: *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice. The Disease that Came to Stay*. Basingstoke 2011. 10.

együtt járó, babszem vagy annál nagyobb duzzadások, elfekélyesedő kelések megjelenése. Hasonlóképpen, a torkában érzett fojtogató fájdalma is – melyeket ő maga is sebnek vélt – a betegek torkában is gyakran jelentkező fekélyesedésre, esetleg a megdagadt nyirokcsomókra utalhatnak.

Váradi Lencsés György 1570-es években összeállított, kéziratot, a korabeli nemzetközi orvostudomány eredményeire támaszkodó, a teljes emberi testre kiterjedő gyógyászati ismereteket közvetítő, magyar nyelvű – tehát a latin nyelvben kevésbé jártas borbélyok/kirurgusok számára is elérhető – orvosi könyve, az *Ars Medica*⁵⁶ a *Franczuról* cím alatt részletesen foglalkozik a betegséggel.⁵⁷ A kutatás szerint a vérbajt tárgyaló, Jean Fernel francia orvos munkája alapján megírt fejezet Lencsés művének egyik legkorszerűbb része, mely kora orvostudományának a betegséggel kapcsolatos számos felismerését tartalmazza.⁵⁸ Szerzője szerint a kór „az Vénus művétől való megveszés, kifakadozással és gyötrelemmel külömb-külobmb helyeken nagy kegyetlenül magát kiüti, és mint egy pöfeteg, feldagaszta”. Véleménye szerint ragályos betegség, melyet leginkább „az Venussal való közösüléstül” lehet elkapni, és amely már az egész világon elterjedt. A szerző a kórt a paráznak Istentől származó nyavalyás ostorának tartja, mely leggyakrabban a szeméremtesten jelenik meg. A tünetek alapján elkülöníti a betegség korai, illetve későbbi fázisait. A betegnek mértéktartó, változatos és könnyen emészthető falatokból álló étrendet, kevés alkoholt, sok pihenést és a szexuális kapcsolatok mellőzését javallja. A jelentkező tüneteknek függvényében a különféle gyógymódok közül az érvágást, a purgációt (hashajtást), a köpölyözést és a guajakfa kivonatának fogyasztását (melynek elkészítését is részletesen tárgyalja⁵⁹) tartja hatékonynak, továbbá gyógynövény, ásványok vagy fémek keverékéből készített purgáló, toroköblítő és seblemosó szereket, kenőcsöket és italokat ír elő.⁶⁰ Végül részletezi a száraz gőzfürdő jótékony hatását, állítva, hogy a gőz miatti verejtékezés által „egyéb sok vétkes nedvességek” is távoznak a szervezetből. Azt is hangsúlyozza, hogy a kezelést többször meg kell ismételni, és a gőzölés reggelén a betegnek gyógynövényekből és gyógyszerekből előállított italt kell adni.

A kornak a galénoszi hagyományokra épülő, a testnedvek egyensúlyának elméletén alapuló orvoslása e gyógymódot előszeretettel használta. A gyógyításnak egy korán alkalmazott, érdekes eszköze volt az a száraz kályha (*stufa sicca*), amit VI. Sándor pápa (1492–1503) spanyol orvosa, Gaspar Torella (1452 k.–1520 k.) is alkalmazott. Az orvos betegeit éhgyomorra egy hordószerű, homokágyra helyezett forró kövekkel felhevített szerkezetbe zárva egy-két órán

⁵⁶ Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Buk. 1977. 48–82; Lázár Szini Karola: *Adalékok a XVI. századi Ars Medica vizsgálatához*. Orvostörténeti Közlemények XXVI(1980). 4. sz. 135.

⁵⁷ *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bev., közléteszi Varjas Béla. Kvár 1943 (Monumenta Transsilvanica – a továbbiakban: *Orvosi könyv*). 422–427.

⁵⁸ Spielmann József: *i. m.* 77.

⁵⁹ Lencsés leírására nagyon hasonlít Melius Péter Kolozsváron 1578-ban megjelent *Herbáriumának* a guajakum-kivonat elkészítéséről szóló leírása. Melius Péter: *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetéről és hasznairól*. Bev., jegyz., s. a. r. Szabó Attila. Buk. 1978 (a továbbiakban: *Herbárium*). 163–164. – A guajakfának az augsburgi 16. századi kórházakban való felhasználását részletesen leírja Claudia Stein: *Negotiating the French Pox in Early Modern Germany*. Ashgate 2009. 147–152.

⁶⁰ A „francú”, azaz a vérbaj kezelésére alkalmasnak hitt szerekről Melius *Herbárium* és más 16. század végi és 17. századi orvosságos könyv is számos, gyakran hasonló leírást tartalmaz. *Herbárium* 164, 173, 207, 240, 296, 326; *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szerk. Hoffmann Gizella. Bp., 1989 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9 – a továbbiakban: *Medicusai és orvosi mesterség*). Lásd a mutató ‘francu’, ‘francus’ címszavait.

keresztül, naponta több alkalommal izzasztotta. A kezelés általában háromtól hét napig, de hosszabb ideig is eltarthatott.⁶¹ Habár másfél századdal későbből, de a latinos műveltségű Becskereki Váradi Szabó György baconi borbély-kirurgus, fő forrásként Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* adataira támaszkodó orvosi könyvében a módszer helyi alkalmazásáról is élethű képet kapunk: „Keress egy feneketlen hordót, butasd bele az franczús embert, és egy új fazakat tölts meg eleven szénnel, azt tegye az lába közé, hadd izzadjon meg tőle, hadd üssön jól ki rajta [...], de az hordót felyül takard be jól.”⁶²

A vérbaj ellen egy másik, a 20. század elejéig hatékonynak hitt orvosság a higany alkalmazása volt, melyet italok, labdacsszerű pasztillák, kenetek formájában⁶³ vagy higanygőz belégzése által juttattak a beteg szervezetébe.⁶⁴ A korabeli leírások szerint a higanygőzzel való kezelés során gyakran a beteg testét alaposan bedörzsölték higanyval, majd ezt követően izzasztották a fentiekhez hasonló szerkezetekben. Ez esetben is a gyógyulást néhány naptól egészen egy hónapig tartó, naponta megismételt kezelésekkel próbálták elérni.⁶⁵ A kezelés fájdalmas volt, de mivel a kor felfogása a betegséget a szexuális bűnökben vétkes személyek Isten általi büntetésének értelmezte, a kezelés kínjait – mai szemmel a higanymérgezés következményeit – a bűntől való szabadulás szükséges velejárójának tekintette.⁶⁶

A bemutatott korabeli gyógymódok közül több is hasonlóságot mutat az esetünkben alkalmazottakkal. Rengő Anna több tanúja szerint Igyártó mérgező italt adott feleségének, és ajkait is kenőccsel kente. A tanúk természetesen mérgezést kiáltottak, de mind az ital, mind a kenőcsök a Lencsés, Melius vagy más orvosi könyvek által előírtak lehettek. A szilvaszembe foglalt kénese említése azt igazolja, hogy az asszony kezelése során a higanyt is bevetették. Az alkalmazott gyógymódok szempontjából érdekesebb adalékokat a fűrésztésről és gőzöléséről szóló részletek képezik. A halott lányai szerint ugyanis Igyártó kerek kövel pároltatta és három napon keresztül fűrésztötte feleségét, miközben folyadékot adott neki, és ajkát is kente. Linczig

⁶¹ Jon Arrizabalaga – John Henderson – Roger French: *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe*. New Haven and London 1997. 30, 137–138.

⁶² *Medicusi és orvosi mesterség* 405.

⁶³ Mind Lencsés kézírata, mind az említett receptskönyvek számos olyan készítményt említenek, melynek alapanyagai között a higany is szerepelt. Továbbá éppen az általunk tárgyalt időszakban több olyan munka jelent meg – köztük 1579-ben id. William Clowes londoni sebész angol nyelvű traktátusa a francia kórról –, melyek előszeretettel hangsúlyozták a higanyt tartalmazó kenőcsök hasznát a franciakór gyógyításában. Bruce Thomas Boerer: *Early Modern Syphilis*. *Journal of the History of Sexuality* 1(1990). 2. 201.

⁶⁴ Minthogy a higanynak a bőrbetegségek gyógyításában mutatott jótékony hatását az arab orvosi szakértők nyomán az európai orvosdoktorok és sebészek már a 12. századtól ismerték, és mivel a vérbaj is külsőre először bőrkiütések formájában jelentkezett, a betegség elterjedése után rövidesen annak gyógyítására is használni kezdték. Roger French – Jon Arrizabalaga: *Coping with the French Disease: University Practicioners' Strategies and Tactics in the Transition from the Fifteenth to the Sixteenth Century*. = *Medicine from the Black Death to the French Disease*. Eds. Roger French – Jon Arrizabalaga – Andrew Cunningham – Luis Garcia-Ballester. Ashgate 1998. 255, 282. (21. jegyzet). A higanynak az augsburgi kórházakban való használatáról lásd Claudia Stein: *i. m.* 152–154.

⁶⁵ Jon Arrizabalaga – John Henderson – Roger French: *i. m.* 32, 139. – Robert Jütte: *Syphilis and Confinement. Hospitals in Early Modern Germany*. = *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500–1950*. Eds. Norbert Finzsch – Robert Jütte. Cambridge 1996. 112–113; Stephen V. Beck: *Syphilis: The Great Pox*. = *Plague, Pox & Pestilence*. Ed. Kenneth F. Kiple. London 1997. 112; John Parascandola: *From Mercury to Miracle Drugs: Syphilis Therapy over the Centuries*. *Pharmacy in History* 51(2009). 1. 14–15; Helen M. Dingwall: *Illness, Disease and Pain*. = *A History of Everyday Life in Scotland, 1600 to 1800*. Eds. Elizabeth Foyster – Christopher A. Whatley. Edinburgh, 2010. 113. – John Frith: *Syphilis – Its Early History and Treatment until Penicillin and the Debate on its Origins*. *Journal of Military and Veterans' Health* 20(2012). 4. 49–53.

⁶⁶ Kevin Siena: *i. m.* 468.

Borbély János azonban mindkét vallomásában világosabban fogalmaz, hangsúlyozva, hogy fürdőt nem, hanem többnapos párlást, azaz száraz izzasztást rendelt a betegeknek, s a kezelésnek részét képezte a különféle gyógyitalok fogyasztása is. A korabeli orvosi munkákhoz hasonlóan tehát ő is szigorúan elhatárolta a két gyógymódot egymástól. Mivel a forró, esetenként higanygőzös levegőjű helyiségben való tartózkodás igencsak próbára tette a betegek tűrőképességét, a kezelés sikertelensége láttán a borbély sem véletlenül hangsúlyozhatta, hogy az asszony a kezelést követően „nem szenvedtette magát”, hanem hűsölni próbált.⁶⁷

A borbély vallomásából említésre érdemesnek tartjuk még a gőzfürdőnek kochlasként való említését, melyet a tanú a kezelésnek a magyarok által használt megnevezéseként említ. A kifejezésre a korszak más forrásaiban egyelőre nem sikerült ráakadnunk.

A fenti adatok alapján a betegség 16. század végi kolozsvári jelenlétéről tehetünk néhány megjegyzést. Noha a 15–16. század fordulójától az európai uralkodói udvarokban és nagyobb városokban már elismert orvosdoktorok küzdöttek a kór ellen,⁶⁸ eredményeiket pedig orvosi munkák tucatjaiban tették közzé, az 1570-es évekbeli Kolozsváron egy linzi származású borbély volt az a szaktektély, aki a betegség azonosítását és a beteg ellátását végezte.⁶⁹ Márpedig a korban az egyetemet végzett, főként a gyógyítás elméleti oldalával foglalkozó orvosok, illetve a kézműves felkészültségű, a kezelés gyakorlati részét – törések, sebek, kelések ellátása, érvágás, köpölyözés, foghúzás – végző borbélyok között jelentős különbség volt mind felkészültségben, mind a társadalmi megbecsülés terén.⁷⁰ Egy 1588. szeptember 21-i kolozsvári határozat, melyben a város vezetői a tudatlan borbélyok ártalmas tevékenységének és a betegségek terjedésének megakadályozása érdekében tanult városi orvos alkalmazását sürgették, azt mutatja, hogy e különbséget ők is érzékelték.⁷¹ A Lencsés György orvosi könyvében a vérbajosok számára előírt

⁶⁷ A kezelést követően a hideg levegőnek vagy a szélnek az elkerülését és az ágyban takaró alatti gyógyulást szintén számos korabeli orvosi könyv hangsúlyozta. Melius Herbárium a guajakfa kérgéből készült főzet és az orvosi füstike kivonatának italként való fogyasztása kapcsán említette. *Herbárium* 164, 326. Két 17. századi orvosságos kézirat közel egyforma leírása szerint is egy higanyt is tartalmazó ír hatékony felhasználása érdekében: „Mikor franczus beteged vagon, akár télben, akár nyárban, azzal így ély: egy kis házacskában tarcsad, az házacskát pedig befütvén, semmi szél ne érje tizenötöd napig, az tizenötöd nap alatt háromszor kend meg harmadnaponként.” *Medicusi és orvosi mesterség* 133, 448, 470.

⁶⁸ Az itáliai Ferrara városa már 1505-ig két szakértőt alkalmazott a franciakorban szenvedők gyógyítására. Roger Frech – Jon Arrizabalaga: *i. m.* 281. (12. jegyzet)

⁶⁹ Kevés adatunk van a 16. század második felében Kolozsváron működő orvosdoktorok tevékenységéről. Balásfi Ferenc, Bernhard Jacobinus (Jeckel) és Johannes Hertelius esetében egyes kutatók ugyan azt feltételezik, hogy orvosdoktorokként is működhettek a városban, mások azonban – legalábbis az első kettő esetében – még felsőfokú orvosdoktori képzettségüket is kérdésesnek tartják. Mátyás Pál: *Kolozsvári orvosdoktorok a XVI–XVII. század fordulóján*. Orvostörténeti Közlemények 100(1982). 61–68. – Bogdándi Zsolt: *A kolozsvári Balásfiak. Egy deákcsalád felemelkedése a 16. században*. Református Szemle XCVI(2003). 6. sz. 808–809. – Robert Offner: *Erdélyi orvostanhallgatók Európa egyetemlein (1401–1850). Helyszínek, személyek és hiányosságok a forrásokban.* = *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt–Lupescu Makó Mária. Kvár 2020. 350–352.

⁷⁰ Kovács András: *i. m.* 35.

⁷¹ „Az medicus felől, kit Bornemiza János commendál a városnak, végeztenek ökegyelmek, hogy méltó volna lenni ez városban egy fő tudós doctornak, holott a sok betegség felette igen kezdett grassálni, az borbélyok pedig úgymint gyakorlatlanok, nem hogy az emberek életét ótalmazhatnák, és a betegséget könnyebbíthetnék, sőt gyakortabb ártalmas gondvisel[se]jk, munkájok az látatlanság és tudatlanság miatt.” KvTanJk 1/5. 45”; Egy 1582. márciusi döntés is – melyben a százférfiak egy idegen orvos városba hozása érdekében hajlandónak mutatkoztak tevékenysége folytatásához szükséges helyiséget bocsátani rendelkezésére, átvállalni házbérét és elengedni mindenféle adóját – azt bizonyítja, hogy képzett orvosdoktor szerződtetése ugyan nem volt egyszerű feladat, de a város lépéseket tett annak érdekében, hogy

gyógymódok és az Igyártó feleségén alkalmazott kezelés közötti számos hasonlóság azt sugallja azonban, hogy Linczig Borbély János a felkészült borbélyok közül való lehetett, aki felismerte a kórt, és korszerű gyógymódot ajánlott kezelésére.

A városi lakosságnak a betegségről alkotott képét illetően egy 1584-ben lejegyzett, a „franczus kurvák”-at emlegető szitkozódás⁷² azt igazolja, hogy a betegségről a köznép is hallott, de az azonosítása már nem volt egyértelmű mindenki számára: a beteg gondozója Igyártóné kínjait aligha tulajdonította volna kólikának.

Érdeemes arra is felfigyelni, hogy a higany alkalmazása a kiütéses betegségek gyógyításában annyira elterjedt, hogy a vélhetően tapasztalataira támaszkodó népi gyógyító, aki a szilvaszembe foglalt kenesőt ajánlotta, szintén tudott a higany jótékonynak vélt hatásáról.

Továbbá azt is megemlítjük, hogy Igyártó hosszabb ideje betegeskedő, mozgásképtelen felesége saját házában, férje és családja gondozása mellett várta a kínjaitól felmentő halált. Ennek kapcsán megemlítjük, hogy a betegség 15. század végi megjelenését követően Európaszerte nemsokára a vérbajosok intézményes és „tömeges” kezelésére szakosodott kórházakat létesítettek (Augsburg 1495, Genova 1499).⁷³ A 16. század közepéről származó adatok szerint a kiütéses betegek gondozásáról Kolozsváron is külön intézmény, a Szent Jób tiszteletére szentelt ispotály gondoskodott, melyet egy 1557-es adománylevelél éppen a franciabetegségben szenvedők ispotályának nevez (*morbo Gallico laborantium*), és melynek a kutatás az 1565 körüli megszüntetését feltételezi.⁷⁴ Forrásainkban sem találunk említést hasonló létesítményről.⁷⁵

Továbbá még arra, a szakirodalom által is gyakran hangsúlyozott részletre hívnánk fel a figyelmet, hogy a vérbaj kezelésének és korai felismerésének nagy akadályát valójában a betegek szégyenérzete és kiközösítéstől való féltelme jelentette. Linczig Borbély János vallomása azt igazolja, hogy ez esetünkben sem volt másképp. A beteg asszony ugyanis csak fájdalomai erősödését követően fordult a borbélyhoz segítségért: „végezetre sugának eszve az vén Kupás István úrral, mely akkor ott áll vala, és mondá az asszony: Jaj, édes komám, bizony szemérem, hogy mondom, de nincs mit tennem, mert az nagy kín mondattya velem, nem tudom micsoda vagon az szeméremtestemben oly, mindha [!] az tűzben égne, ha nem szégyelli kegyelmed, ládnád meg az én nagy kínomat.”⁷⁶

a városi betegek egy orvosdoktor szolgálatait vehessék igénybe: „Az mi az Doctor dolgát illeti, miérthogy a szegény kösségnek egyebekre vagon mostan sok külemb-külemb féle szükséges költsége, a szegénységre semmi terhet nem akarnak rakni, hanem az Doctornak, miérthogy idegen, hogy az idegenekhez keménséget ne jelencsjünk, végezték, hogy az boltot megaggyák neki, és az házbért fizessék meg érte, azon kívől adótúl és egyéb szedő-vedőtül szabadságba tarcsják. Emellet ökegyelme doctor uram serénkegyvék, gyógyicsjon, és nem vall kárt munkájába. Ha ezzel meglegedik, jó, ha hun nem, az is az ő ítéletin marad.” KvTanJk I/3. 251°.

⁷² „Bestye híres kurvák, hogy nem hoztok vizet franczus kurvák.” KvTJK II/7. 206a; *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. IV. Szerk. Szabó T. Attila. Buk. 1984. 407. (*francos, francus)

⁷³ Kevin Siena: *i. m.* 471–472; Claudia Stein: *i. m.* 84.

⁷⁴ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Buda 1870. 389. (CCXLVII. sz.); Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kvár 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 248). 49–50; Rüs-Fogarasi Enikő: *A kora újkorai erdélyi ispotályok*. = Uő: *Erdélyi ispotálytörténeti tanulmányok*. Kvár 2008. 93–94.

⁷⁵ Az 1565 után is fennálló Szentlélek és Szent Erzsébet ispotályok számadásai a szegények, árvák, félszegek mellett említenek ugyan betegeket is az intézmények gondozottjai között, de nem részletezik a betegségek fajtáit, és annak sem találjuk a nyomát, hogy a vérbajban szenvedők ápolásával külön foglalkoztak volna. Márton Tünde: *A kolozsvári ispotályok lakói a 17. század első felében*. = Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában. Szerk. Gábor Csilla – Knecht Tamás – Tar Gabriella-Nóra. Kvár 2009. 214–225; Rüs-Fogarasi Enikő: *Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkorai története*. Bp. 2012. 125–131.

⁷⁶ KvTJK II/7. 59g.

A bemutatottak alapján tehát a két fél tanúi homlokegyenest ellentétes álláspontot képviseltek. Rengő Anna tanúi a mérgezés mellett kardoskodtak, de sem a mérgezés módjáról, sem a használt méregről vagy a tetemen jelentkező mérgezésre utaló jelekről nem tudtak pontos, személyesen tapasztalt bizonyítékokkal előállni. Igyártó azon tanúi azonban, akik az asszony halálát súlyos betegségének tulajdonítva cáfolták a mérgezési vádakot, szinte valamennyien személyes tapasztalat alapján nyilatkoztak. Egyesek mint a beteg ápolói, mások mint népi gyógyítók vagy borbélyok szerezték közvetlen ismereteiket az áldozat betegségéről. Ebből kifolyólag vélhetően vallomásaik is nagyobb súlyt kaptak a bizonyságok mérlegelése során.⁷⁷ Ezen túlmenően, az ítélethozatal során az ítélkezők döntését az is nehezíthette, hogy léteztek olyan körülmények, melyek kikezdték az egyes tanúk pártatlanságát. Igyártó legfontosabb tanúja Linczig Borbély János volt, aki a városban nagy tekintélynek örvendő és sokat foglalkoztatott borbély volt. Vallomásai annak az Igyártó Jánosnának gyengítették szavait, aki a leghevesebben vádolta Igyártót. Amint azonban a borbély vallomásaiban többször is szóba hozta, komasági viszonyt ápolt Igyártóval, ez pedig sokat ronthatott vallomásainak hitelességén. Igyártó másik tanúja, akit szintén több perében bevetett, és aki szintén a mérgezési vádakot igyekezett cáfolni, Kúti Antalné Anna volt. Az asszonynak a férje azonban 1570-ben éppen Rengő Anna miatt került bíróság elé,⁷⁸ így őt az eset emléke is készthette arra, hogy Igyártót támogatva bosszút álljon férje korábbi ellenlásában. Ugyanakkor Igyártó több fontos tanúja nem személyesen, a városi esküdtek előtt tett vallomást, hanem írásban adta be véleményét. Mivel e vallomásoknak mind a felépítése és tartalma, mind érvelési rendszere számos ponton feltűnően egyezik, létrehozásukban Igyártó közvetlen sugallata sejthető. Prókátori pályájának botlásait ismerve nem alaptalanul feltételezzük, hogy azokat a prókátor fogalmazta. De azt is meg kell azonban említenünk, hogy Rengő Anna tanúival kapcsolatban is merülhetnek fel kételyek a bírákban. Az Igyártó ellen felmerült legerhelőbb vádakot megfogalmazó Igyártó János és felesége állításainak a hitelességét például az gyengíthette, hogy – amint későbbi perükből kiderült – Igyártó Györggyel és második feleségével is halálos ellenségek voltak.⁷⁹

A végítéletet nem ismerjük, de mivel Igyártó pályája folytatódott, Rengő Anna pedig eltűnt a forrásokból, a bírák vélhetően Igyártó álláspontjának adtak hitelt. Hangsúlyozzuk azonban, hogy nem állott szándékunkban az ítélkezés Rengő Anna és Igyártó György viszályában, hanem a felek ellentétes álláspontjának alaposabb vizsgálata révén újabb adatokkal igyekeztünk bővíteni ismereteinket a kora újkori kolozsvári bűnözés, illetve a betegségek és gyógyítás kérdésköreiben. A felek egymásnak élesen ellentmondó álláspontjai azt, a kutatás által is osztott véleményt támasztják alá, hogy a kor orvosi ismereteinek a mainál jóval korlátozottabb színvonalra a nehezebben diagnosztizálható betegségek esetén kérdésessé tette a halál okának pontos azonosítását, ez pedig lehetőséget adott a perekben egymásnak feszülő feleknek arra, hogy lehetőségeik, képességeik és tapasztalataik függvényében saját nézőpontjaikat igyekezzenek az ellenfél érvei elé helyezni. Az eset továbbá azt is példázza, hogy a kora újkori gyógyítási körülmények között milyen keskeny határ választotta el a szemben álló értelmezéseket – esetünkben, hogy egy cselekmény az emberélet kioltását vagy megmentését célozta –, és hogy az ítélet mennyire befolyásolhatta az elkövető vagy az áldozat iránt érzett rokon- illetve ellenszenv.

⁷⁷ A reneszánsz Itália városai mérgezési pereinek vizsgálata is azt mutatja, hogy az ítélkezők a bizonyítás során egyre fogékonyabbá váltak az orvosi szakértők véleményére, és felismerték az orvosi ismeretek büntetőperekbe való bevonásának a szükségességét és előnyeit. Alessandro Pastore: *i. m.* 228.

⁷⁸ KvTJK II/5. 100–107, 102a-b.

⁷⁹ Uo. II/7. 137–140.

Caring Husband or Wife Killer?**Poisoning, French Disease, and Details of a Procurator's Career in Early Modern Cluj**

Keywords: poison, French disease, uxoricide, procurator, judicial corruption, mercury-treatment

The study focuses on certain unclarified aspects of the life of George Igyártó, a procurator in the early modern town of Cluj. Based on his career, we have shown earlier how the prosperous activity and – due to acts of judicial corruption – the downfall of a person, at first in the service of the citizens, then also as official procurator of the town, marked the whole judicial system of Cluj. This time we shall concentrate on a case of a woman, around 1581, whom he accused of wearing carnival costumes on the streets of the town, accused him with adultery and uxoricide. Some witnesses stated that he poisoned his first wife with food containing mercury, being helped by a traditional healer and a surgeon. According to others, the wife was suffering most probably of the French disease, which together with her ignoring the strict medical prescriptions of a surgeon caused her death. As other studies have also shown, the contradictory standpoints of the litigants demonstrate that in times when limited medical knowledge made the diagnosis of the cause of death more problematic than today, the litigants had more chance to influence the decisions of the judges on behalf of their causes. The case also shows how thin and fragile the borderline was between contrasting opinions under the circumstances of the early modern medical system, in our case between an action being interpreted as a murder or as a life-saving effort.

László Andor

Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején

A román–magyar közös múlt egy fejezete

„Szükség továbbá, hogy történeteinket nem elszigetelten, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan írjuk meg; különben egyoldalúságba esünk.”

(Gróf Mikó Imre, 1867)

A 16–17. században az Erdélyi Fejedelemség, Havasalföld és Moldva szoros összeköttetéseket építettek ki a térség nagyhatalmai érdekszféráinak ütközőpontjában. Az alábbiakban a kapcsolatrendszer egy rövid, de mozgalmas időszakát igyekszem áttekinteni.

Erdély számára a Királyi Magyarországtól való fokozatos függetlenedéssel egyre fontosabbakká váltak a román vajdaságok. A fejedelmek kezdettől igyekeztek szívélyes viszonyt kiépíteni déli és keleti szomszédaikkal: a három államot közel azonos mérete, stratégiai helyzete és a Portától való függése hasonló helyzetbe hozta. Erdély számára döntő lehetett Moldva és Havasalföld magatartása a császár vagy a szultán támadása esetén, míg az utóbbiak számára a fejedelemség jelentette a kapcsolatot a nyugati kereszténység, a Portával szembeni esetleges támasz irányába. A román államok élén lengyel vagy török segítséggel egymást sűrűn váltó vajdák mindig számíthattak rá, hogy menedéket találnak Erdélyben, amennyiben elvesztik trónjukat.¹

Összeköttetések különösen szorossá váltak a tizenöt éves háború kezdetén, amikor Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem csatlakozott a keresztény erőkhöz, és kísérletet tett az Oszmán Birodalom érdekszférájába tartozó három kis ország összefogására. Báthory 1595-ben felvette az Erdély, Moldva és Havasalföld fejedelme címet, ám próbálkozása kérészerű. Az elhúzódozó és egyre kilátástalanabbá váló háború során mindhárom államban több alkalommal tettek kísérletet a törökök hűségére való visszatérésre. Moldvában már 1595-től Ieremia Movilă uralkodott (1600-ban csupán néhány hónapra tudta őt eltávolítani Vitéz Mihály), akit a lengyelek juttattak hatalomba, ám a törökök bizalmát is élvezte. Erdélyben Báthory András, Báthory Zsigmond, majd Székely Mózes is oszmán támogatással akarta megszerezni a hatalmat, ám rövid időn belül valamennyien kudarcot vallottak.

1600 őszén Havasalföldön lengyel segítséggel Ieremia öccsét, Simion Movilă-t tették meg vajdának,² aki szintén törökbarát politikát folytatott. Őt annak a Radu Șerbannak sikerült

László Andor (1974) – tanár, Szárliget, laszlo.andor1@gmail.com

¹ Minderről lásd pl. Benda Kálmán: *Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században*. = *Magyarok és románok*. II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1944. 54–55.

² Erről lásd pl. Hafiz-Ahmed nagyvezír levelét III. Zsigmond lengyel királynak. *Documente turcești privind istoria României*. I. 1455-1774. Întocmit de Mustafa A. Mehmed. Buc. 1976. 145–146.

kiszorítania, aki korábban Erdélybe menekült,³ majd Vitéz Mihály nyomdokaiba lépett: hűségesküt tett Rudolfnak, és szorosán együttműködött Bastával, 1603 nyarán legyőzte a török pártfogásával erdélyi fejedelemségre törő Székely Mózeset. A közép-európai országok szoros kapcsolatát jól példázza a havasalföldi vajda prágai követségének egyik kérése: Rudolf vegye rá a lengyel királyt, hogy tiltsa meg pártfogoltjának, Ieremiának a Havasalföld elleni támadást. Azt is kérte, hogy küldjenek számára székely haderőt Havasalföldre.⁴ Radu kétkulacos politikát űzött, egy Tárговиšťéből kelt jelentés szerint egyszerre kívánt a szultán és a császár alattvalója lenni.⁵ 1604 tavaszán Brassóban Basta és Radu Şerban személyesen találkoztak,⁶ a vajda több alkalommal folyamodott segítségért a császár erdélyi biztosaihoz, hiszen Havasalföld folyton ki volt téve a törökök és tatárok támadásainak.⁷

Változó sikerrel folyt a harc a három államban a hatalom megragadásáért, miközben a két világbirodalom a térség fölötti ellenőrzésért vívott hosszú és kimerítő háborút, Lengyelország pedig sűrűn beavatkozott Moldvában. Ebben a küzdelemben 1604 őszén történt fordulat. Boeckai Istvánnak fontos szerep jutott Erdély Rudolf pártjára való térítésében. Báthory Zsigmond jobbkezeként segédkezett a Porta hűségén kitartó főurakkal való leszámolásban, a sikeres havasalföldi hadjáratban, a székelyek felkelésének leverésében csakúgy, mint a császárral való alkudozásokban. Egy évtizedig tartott ki Rudolf hűségén, amiért az erdélyi rendek száműzték, és ottani birtokait elkobozták. Felismerve az elhúzódó háború reménytelenségét, belátta, hogy Erdélynek vissza kell térnie a szultán pártfogása alá. Miután a török kapcsolatairól értesülő Concini váradi kapitány és Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány rátámadtak, maga mellé állította a hajdúkat és a felső-magyarországi nemesség és városok jelentős részét, majd 1604 októberétől a menekülő generális nyomában betört Felső-Magyarországra.

³ Székely Mihály 1602. febr. 28-i jelentése II. Rudolf számára. *Documente privitoare la istoria românilor*. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. IV/1. Buc. 1882. (a továbbiakban: Hurmuzaki: *Documente*) 290.; vagy Kakas István 1602. márc. 19-i levele Zacharias Geizkofler császári tanácsosnak. Uo. 294.

⁴ Szilágyi Sándor közli Rudolf 1603. ápr. 26-i válaszának fogalmazványát Radu Şerban követsége számára. Ennek egyik pontja szerint kérni fogja a lengyel uralkodót, hogy tiltsa meg a lengyelek és a moldvaiak havasalföldi hadjárait. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. V. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. (a továbbiakban: *EOE*) 50. Radu Şerban prágai követségének Rudolfnak címzett 1603. szeptemberi beadványa. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. VII. *Acte și scrisori (1602-1606)*. Publicate de Andrei Veress. Buc. 1934. (a továbbiakban: Veress: *Documente*) 163.

⁵ A Rudolf által kiadott 1603. dec. 10-i diploma, amellyel kinevezi Şerbant. Hurmuzaki: *Documente* IV/1. 350–351. A császár nagyvonalú pénzügyi támogatásáról lásd Szamosközy István: *Történeti maradványai 1542–1608*. IV. *Vegyes följegyzések*. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1880 (Magyar történelmi emlékek. Második osztály: Írók 30). 233; Attilio Vimercato 1603. dec. 23-i jelentése Bastának. Hurmuzaki: *Documente* IV/1. 354. Erről lásd még pl. Papp Sándor: *Bethlen Gábor hatalomra kerülése. = Nemzetmentők vagy megalkuvók? Kollaboránsok a magyar történelemben*. Szerk. Hermann Róbert. Kvár 2015. 65.

⁶ Michael Weiss: *Liber annalium raptim*. = Eugen von Trauschenfels: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*. Kronstadt 1860. 169–170; Nicolae Iorga: *Socotilele Braşovului și scrisori românești către șfat în secolul al XVII-lea*. Buc. 1899. 7–8; *Gyulaffi Lestár történeti maradványai*. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1893. 136. Lásd még Basta 1604. márc. 19-i levele Miksa főhercegnek. Nicolae Iorga: *Legăturile principatelor romane cu Ardealul de la 1601 la 1699. Povestire și izvoare*. Buc. 1902. (Studii și documente cu privire la istoria românilor IV - a továbbiakban Iorga: *Legăturile*). 150–151; Victor Motogna: *Războaiele lui Radu Şerban (1602-1611)*. Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tom VI. Mem. 11. Buc. 1927. 280. Lásd még Constantin Rezachevici: *Radu Şerban și Branul*. Cumidava XII(1979-1980). 1. 90.

⁷ Radu 1604. szept. 25-i és okt. 2-i levele az erdélyi biztosoknak. Veress: *Documente* 227–229.

Szembenállás és szövetség

A bihari főúr fellépése gyökeres változást hozott a térségben. Ieremia Movilă Sztambullal korábban is jó viszonyt ápolt, abban volt érdekelt, hogy Erdélynek ismét a Portához hű vezetése legyen, hogy országa ne legyen kiteve nyugati irányból jövő támadásnak. Már korábban a török pártfogását élvező Báthory Zsigmond,⁸ majd Székely Mózes támogatására kívánta rávenni a székelyeket, és figyelmeztette őket, hogy a térség elsősorban az oszmánok érdekszférájába tartozik: „mind töröknek, mind tatárnak is csak kapuja előtt ez három ország, késő az német segítség.”⁹ Bízott benne, hogy a császári erők kiszorulása Erdélyből hozzásegítheti öccsét a havasalföldi vajdai székhez.¹⁰ Radu Șerban nehéz helyzetbe került: Rudolf szövetségeseként, ha Erdély visszatér a Porta pártfogása alá, ő elszigetelődik – igyekezett tehát megakadályozni Bocskai erdélyi hatalmának kiépülését. A magyar uralkodó számára felértékelődött Havasalföld támogatása, már november elején segítséget kért onnan. Basta ugyancsak szorgalmazta Radu hűségének biztosítását, uralkodása idején Havasalföld Erdélyt védi (*antemuro alla Transilvania*), az ütközőállam szerepét töltheti be az Oszmán Birodalom irányába. Az erdélyi biztosok éppen a havasalföldi beavatkozással fenyegetve próbálták a császár hűségén való kitarásra bírni.¹¹ Az oszmánok szintén gyorsan reagáltak, novemberben beiktatólevelet állítottak ki Bocskai számára, kinevezték erdélyi fejedelemnek és magyar királynak. Együttal kísérletet tettek a havasalföldi vajda hűségének megerősítésére: 1604 decemberében ismét hatalmi jelvényt, zászlót küldtek neki. A vajda, miközben elfogadta a zászlót, a szokásokkal ellentétben nem küldött tűszokat Sztambulba,¹² úgy tűnik, ekkor még bízott abban, hogy sikerül, mint másfél évvel korábban, Erdélyt megtartani Rudolf hűségén.

Bocskai már régóta tisztában lehetett a román vajdaságokkal való kapcsolat fontosságával, Báthory Zsigmond egyik legfontosabb tanácsadójaként tíz évvel korábban, amikor a fejedelem a törökkel szembeszállva maga mellé állította a két román államot, ő vezette azt a küldöttséget, amely Prágában nagy eredményként mutatta be Rudolfnak a három ország összefogását.¹³ A bihari nagyúr számára kulcsfontosságú volt keleti háterszága, magyarországi sikerei akkor

⁸ Kolozsvárra azon gyűlésbe követet küldött a moldvai vajda (1601-ben), hogy „az ország az törökhöz hajoljon, inkább hiszem, hogy Zsigmond kisztetésiből”. Szamosközy István: *i. m.* 131.

⁹ „bizony nagy haragja leszen az pogánnak Erdélyre, hogy ha újobban el szakadnak az hatalmas Császárnak hűségétől.” Nápolyi Péter, ill. Damian kincstárnok 1602. aug. 26-i levele Tholdi István székely főkapitányhoz. Veress: *Documente* 71. Talán erre a levélre utal Basta 1602. szept. 3-i levele. Iorga: *Legăturile* 134. A levelet idéző Constantin Rezachevici szerint Ieremia a székelyeket császárelenes lázadásra buzdítja Székely Mózes oldalán, aminek célja „Erdélyt felszabadítani a német szolgaságból”. Constantin Rezachevici: *A székelyek és Havasalföld kapcsolata a Mihály vajda utáni időkből. = Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei.* Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Buk. 1979. 134.

¹⁰ Ezért kérte például a szultánt Székely Mózes halála után arra, hogy a törökbarát Szilvássy Boldizsárt nevezze ki erdélyi fejedelemnek. Ieremia levele a szultánnak, 1603. július vége. Veress: *Documente* 146.

¹¹ „Ráduly vajda is ajánlja magát, hogy minden népével és tehetségével ő felségének és az országnak szolgáljni akar.” A császári biztosok 1604. nov. 2-i levele Petki Jánosnak. EOE. V. 358. Basta 1604. nov. 6-i levele Mátyás főhercegnek. Hurmuzaki: *Documente* IV/I. 401–402. Rudolf 1604. nov. 7-i levele Radunak. EOE. V. 359–360. Basta emlékirata Mátyás főherceg számára, 1604. nov. 7. *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607)* II. Kiad. Veress Endre. Bp. 1913 (Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 37). 519.

¹² Velencei portai követének, Bon Octaviánnak 1604. dec. 13-i, 1605. jan. 20-i és 30-i jelentését lásd Hurmuzaki: *Documente* IV/II. 279–281; Victor Motogna: *i. m.* 286.

¹³ Báthory Zsigmond titkos utasítása a Rudolffhoz küldött Bocskai számára 1594 végén. Történelmi Tár 1874. 9–10.

lehetek tartósak, ha biztosítja magát a román vajdaságok felől, nem kell a támadásuktól tartania, miközben elszigetelheti az Erdélyben levő császári erőket. Úgy tűnik, hogy még mielőtt felvette volna a kapcsolatot az erdélyi rendekkel, már sikerült elérnie, hogy Moldvából katonai segítséget ígérjenek. Követet küldött hozzájuk, kérésének a nagyvezír pátense adott nyomatékot, később a nagy befolyású lengyel kancellárnak, a moldvai vajdát hatalomra juttató Jan Zamoyskinak szintén a segítségét kérte.¹⁴ Amikor két hónappal fellépését követően Bocskai első ízben szólította fel csatlakozásra az erdélyieket, azzal fenyegette őket, hogy „engedetlenségük” esetén többek között I. Ieremia hadaival számolhatnak, akinek „erős parancsolatja vagyok” a szultántól az ő segítségére.¹⁵ Az erdélyi rendek egyelőre kívártak, Bocskai magyarországi sikerei nem voltak még elég meggyőzőek, minden bizonnyal hallottak a felkelők két novemberi vereségéről, Basta eperjesi táborozásáról. A levelet a kolozsváriak a Szebenbe visszahúzódo császári biztosoknak küldték,¹⁶ akik abban reménykedtek, hogy Basta és Radu harapófogóba foghatják majd Bocskai Felső-Magyarországon tartózkodó csapatait.¹⁷

A moldvai és az erdélyi fejedelem egymásrautaltsága nyilvánvaló, Radu eltávolítása közös érdekük, a Magyarországon tartózkodó Bocskai pedig szükség esetén moldvai csapatokra is támaszkodhat Erdély megszerzésében. A Movilă testvérek hamar felismerték, micsoda tekintéllyel rendelkezik a fejedelem a Portán, ahol minden bizonnyal hálások lesznek a neki nyújtott segítségért, Ieremia így megszilárdíthatja hatalmát, Simion pedig újra megszerezheti a havasalföldi vajdaságot. 1605 elejétől szoros moldvai–erdélyi együttműködés bontakozott ki: „valamire elégségesek leszünk az három országnak békés megmaradásának nyeréséért, mindenre készek vagyunk”, írta Simion Bocskainak. Ieremia állítja, mindig jószomszédi kapcsolatokra törekedett Erdéllyel és annak fejedelmével: „valami az három országnak javára és békességes megmaradására való dolgát illeti, semmibe nem akarunk megfogyatkozni, valami dolog mi hozzánk illendő és lehetséges. Mert mi annak az országnak csendes és békességes állapotának szintin úgy örülünk, mint szintén az mi országunkénak.” A moldvai követ sűrűn megfordult a fejedelem udvarában.¹⁸

Ugyanebben az időben az erdélyi biztosok és Basta egyaránt a havasalföldi vajdához folyamodtak, a császár eddigénél is nagyobb „kegyével” kecsegtették.¹⁹ Radu azonban nehéz

¹⁴ Bocskai 1605. jan. 19-i levele Jan Zamoyskinak. Bocskai István: *Levelek*. Bp.–Buk. 1992 (Téka). 105.

¹⁵ „Hogyha penég [...] engedetlenségnek ismerjük kegyelmeteket hozzánk lenni, egyfelől az moldvai vajda minden erejével, kinek erős parancsolatja vagyok a császártól arra [...] minden időváltozás nélkül, sem télnek, sem tavasznak ideit nem nézvén, mindjárt menten-megyünk kegyelmetekre.” Bocskai 1604. dec. 12-i levele az erdélyi rendekhez. *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Szerk. Mikó Imre. Kvár 1855. 214. A levél beszerceieknek írt változatát lásd Hurmuzaki: *Documente XV. Acte și scrisori din arhivele orașelor Bistrița, Brașov, Sibiu*. Publicate după copiii Academiei Române de N. Iorga. Partea II. 1601–1825. Buc. 1913. 817–819.

¹⁶ A biztosok 1605. jan. 4-i köszönőlevele a kolozsváriaknak. EOE V. 367–368.

¹⁷ Julius Caesar Muraltus 1604. decemberi havasalföldi követségéről Szamosközy István: *i. m.* 267–268. A sűrű követjárásokra lásd még Iorga: *Socotelile*. 120.

¹⁸ Simeon Movilă 1605. febr. 2-i levele Bocskainak. *Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből*. Közli Nagy László. *Hadtörténelmi Közlemények* III(1956). (a továbbiakban: *Okmányok*) 318–319; Ieremia Movilă 1605. febr. 5-i levele Bocskainak. Uo. 320–321.

¹⁹ *Gyulafy Lestár följegyzései 1565–1605*. Kiadta Szabó Károly. Bp. 1881. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály: Írók. 31.) 45; Basta 1605. febr. 8-i levele Radu Șerbanak. *Iratok Bocskai István és kora történetéhez*. Összeáll. Nagy László. Debrecen 2005. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI. - a továbbiakban: *Iratok*). 139–141; Az erdélyi császári biztosok 1605. február 11-i és 18-i levelei Bastának. Hurmuzaki: *Documente IV/I*. 408–411. Prágában Johan Kepler udvari csillagász úgy tudta, hogy Radu Șerban elfoglalta Bocskai Várad melletti „fellelővárát” (valószínűleg Solyomköt), és kiszabadította az álmosdi csatában foglyul esett Pezzen ezredest. Kepler 1605. febr. 13-i levele Szenci Molnár Albertnek. *Régi magyar levelestár XVI–XVII. század*. I. Vál. Hargittay Emil. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó). 327.

helyzetbe került: a Porta egyértelműen a magyar felkelők mellé állt, Erdélyből nem számíthat segítségre, február 21-én Nyárádszeredán a vármegyék és a székelyek Bocskait választották fejedelemmé, aki állítólag Szerencsről azt üzentte Ieremiának, „hogy mingyarást Raduly vajdára menjen.”²⁰

A fejedelem politikájában fontos szerep jutott a román fejedelemségeknek; leveleskönyvének fennmaradt töredéke ékesen vall erről. Bocskai közbenjárt szövetségesei érdekében a nagyvezírnél: Ieremia hűségét hangoztatta, együtt szeretnék Simiont „bevinni” Havasalföldre: „azon leszünk, miképpen az három ország együtt levén, az hatalmas császár szolgálatjára elérkezhesünk.” Radu megbízhatatlan: „tanítványa levén Mihály vajdának, nem különben cselekeszik”, az oszmánok ellen szervezkedett, a Bocskai mellett kiálló székelyekre kíván támadni, török ruhába öltözött követet küldött Rudolffhoz. Tapasztalva „cigányságát és állhatatlanságát”, szeretné eltávolítani a vajdai székből. Simion vajdaságba segítségével a Porta egyszerre biztosíthatná Havasalföld hűségét, és jelentősen megkönnyítené Erdélynek az oszmán érdekszférába való visszatérését.²¹ A fejedelem minden követ megmozgat a havasalföldi hatalomváltás érdekében, a nándorfehérvári pasának így ír: „ebben látom az hatalmas császár jóvát, hogy Moldovában s Havasalföldében oly vajdák legyenek, kik az hatalmas császárnak ne színnel, hanem szívvel legyenek igazak és hívek: ezekben pedig az két vajdákban megtapasztalt dolog, hogy hívek és igazak az hatalmas császárnak.”²²

Bocskainak a Movilă testvérekhez írt leveleiből szoros együttműködésükről értesülünk; nagyszabású tervet vázolt, hosszú távú szövetséget tervezett: „nagyságoddal oly köteles atyafiúságot és barátságot akarok vetni, és az nagyságod atyjafiával Simeon vajdával és az három országgal oly kötelességet, hogy nemcsak az mi időnkben, hanem az maradékink idejében is állhatatos és megmaradó legyen.” Hálás Ieremiának, aki kezdetől egyértelműen mellé állt, sokat tett a székelységnek a fejedelem oldalára vonásában, amit „Isten után csak nagyságodnak egyedül tulajdoníthatok”.²³

A vajda szerepe valóban fontos lehetett, hiszen a székelyeknek Rudolf mellett kitarva egyszerre kellett volna harcolniuk a keletről fenyegető moldvaiak, a nyugatról várható Bocskai-párti csapatok és a segítségükre érkező oszmánok ellen – ezt nem vállalták.²⁴ A fejedelem tudósítja a vajdát és öccsét, hogy Gyulaffy Lászlót küldte főkapitányként Erdélybe, a székelyek élére pedig Petki Jánost²⁵ nevezte ki. A Movilă fivérek hamarosan írtak Petkinek, és bizalmasukat küldték hozzá.²⁶ Minden bizonnyal szintén gyorsan felvették a kapcsolatot Gyulaffyval, aki románul is tudott,²⁷ ismerhette a vajdaságok viszonyait.

²⁰ Gyulaffi Lestár: *i. m.* 196.

²¹ Bocskai 1605. márc. 25-i levele Lalla Mehmed nagyvezírnék. Történelmi Tár 1874. 70–71.

²² Bocskai 1605. márc. 25-i levele Murátnak. Uo, 71–72.

²³ Bocskai 1605. márc. 25-i levele Ieremia Movilă számára. Uo 73.

²⁴ *Újabb póttelek Szamosközy történeti följegyzéseihez*. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1892. (a továbbiakban: *Újabb póttelek*) 578–580. Bocskai fejedelemmé választásáról lásd Gyulaffi Lestár: *i. m.* 197–198.; és *Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával*. Pest 1863. (Magyar történelmi emlékek Második osztály: Írók. 7). 171.

²⁵ Petki már 1601 elején segített a lengyel és török támogatással újra fejedelemmé tett Báthory Zsigmond Moldvából való behozatalában, majd kulcsszerepet játszott a székelyek Bocskai pártjára térítésében. Szamosközy István: *i. m.* 131.

²⁶ Ieremia Movilă és Simion Movilă 1605. ápr. 18-i levelei Petki Jánosnak. Történelmi Tár 1885. 265–266.

²⁷ Jakó Klára: *Havasalföldre és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban. = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp. 2012. 238.

Bocskai elérkezettnek látta az időt Radu eltávolítására, katonai lépésekre is késznek mutatkozott, Gyulaffynak és Petkinek egyaránt megparancsolta, hogy szükség esetén csapatokkal segítsék az öccse érdekében hadba szálló Ieremia Movilă, ám közben maga továbbra is igényt tart a moldvai segítségre.²⁸ Bocskai erdélyi hatalma megszilárdításának feltételeként fogta fel a havasalföldi vajdaváltást. A székelyek és a magyar vármegyék csatlakozása után úgy biztosítható a szászok hűsége, ha azok nem kapnak segítséget a Kárpátokon túlról, mindkét vajdaság egyaránt a Portához hű, és Bocskai szövetségesei. A következő hetekben a fejedelem további levelekben szorgalmazta a töröknél „az Mihály vajda és német király konyháján hízott s azoktól neveltetett” Radu eltávolítását, aki „színnel vötte és tartja” a szultántól kapott hatalmi jelképét, a zászlót, Erdélybe küldött csapatai komoly kárt okozhatnak, „Isten kitől oltalmazzon, ha mi történnék: akkor vennők eszünkben, hogy kígyót tartunk kebelünkben”. Sürgette a török beavatkozást: „most az ideje, hogy afféle tövisét az ő hatalmassága birodalmából idején-korán kitisztítsanak, mert annak utána félő, hogy búját és kárát ne vallják.”²⁹

Úgy tűnik, Bocskai nyitott kapukat dönget, a Portán hajlanak Simion kinevezésére, egy május elején kelt sztambuli jelentés arról tudósít, hogy Radu beavatkozott Erdélybe, amivel elárulta a szultánt és Bocskait, ezért le kell váltani.³⁰ A szultán megdicsérte Ieremiát, amiért közreműködött a székelyek Bocskai pártjára térítésében. Késznek mutatkozott Simion vajdaságának pártolására, amennyiben az hajlandó lesz az Erdélybe küldött Ali pasa oldalán segíteni Bocskai hatalmának megerősítésében. I. Ahmed hasonló forgatókönyvet vázolt tehát, mint a fejedelem, ám megfordítja a sorrendet: Simion előbb bizonyítsa hűségét Erdélyben, utána veheti birtokba Havasalföldét. A havasalföldi vajda egyértelmű Habsburgok melletti kiállása ellenére a Porta mindkét fél megnyerésére törekedett: tíz nap elteltével tudósították Radu Şerban, hogy megtiltották Simionnak a havasalföldi hadjáratot, ám ennek fejében tőle is elvárják, hogy küldjön csapatokat a fejedelem mellé.³¹ Újabb leveleiben a szultán mindkét vajdától konkrét katonai támogatást kért Bocskai mellé, a későbbiekben is a Portáról egyszerre biztatták az ellenlábásokat, bár a havasalföldi vajdának valamiért megengedték, hogy ne személyesen vezesse csapatait Erdélybe.³²

Mindez meglepő, hiszen másutt is hallunk a vajda kétszínűségéről. A székelyeket fenyegette, hogy maradjanak veszteg, ne álljanak Bocskai mellé, miközben a fejedelem erdélyi generálisát a jószándékáról biztosította.³³ Tavaszra azonban már csak néhány vár őrsege, és a szászok tartottak ki Rudolf hűségén – melléjük érkeztek kozák, szerb, magyar, német és román

²⁸ Gyulaffi Lestár: *i. m.* 196. Bocskai 1605. márc. 25-i levelei Ieremia és Simeon Movilă számára. Történelmi Tár 1874. 73–76.

²⁹ Bocskai 1605. ápr. 8-i levele a szultánhoz. Uo. 93. Bocskai 1605. ápr. 8-i levele Hasszán temesvári pasához. Uo. 97–98; Bocskai 1605. április legvégén vagy május elején kelt levele a szultánhoz. Uo. 119.

³⁰ Octavian Bon, Velence portai követének 1605. márc. 14-i és ápr. 15-i jelentése. Hurmuzaki: *Documente IV/II*. 282–283. 1605. máj. 1; Isztambuli jelentés a havasalföldi helyzetről. Veress: *Documente* 239–240.

³¹ I. Ahmed 1605. ápr. 23-i levele Ieremia Movilă számára. Gemil Tahsin: *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*. Buc. 1984. 101–103. I.; Ahmed 1605. máj. 3-i levele Radu Şerban számára. Uo. 103–104.

³² I. Ahmed levele Ieremia Movilă és Radu Şerban számára, 1605. máj. 12. előtt. Uo. 104–105. Papp Sándor szerint az 1605-ös hadjárat alatt vezetett diváni jegyzőkönyvek első bejegyzései éppen a két román vajdának szóló parancsok. Papp Sándor: *Erdély részvétele a moldvai vajdai család, a Movilăk és Radu Şerban havasalföldi vajda küzdelmében (1602–1606)*. = *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Főszerk. Pap József. Eger 2017. (Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae XLIV. – a továbbiakban: Papp: *Erdély részvétele*). 32.

³³ Szamosközy István: *i. m.* 337–338.

zsoldosok Havasalföldéről. Vezetőjük, Rácz György a Bocskaival szembeni ellenállás vezéralakja Erdélyben, aki sok borsot tört a fejedelem főkapitányának orra alá.³⁴

A székelyek és a magyar nemesség képviselői tiltakoztak a szászoknál, kérték őket „ez idegen dülő, pusztító nemzetség” eltávolítására. Ők „nem fegyverrel, hanem atyafiságosképpen” akartak megegyezni, a szászok azonban „Havasalföldből idegen nemzetséget” hívtak ellenük. Az okozott károkért, a pusztulásért ők felelnek, akik „az idegen nemzetet országunkban behozta [...] mostan mi nem vakok vagyunk, hogy nem látnók azt ennek az idegen nemzetnek, rácnak, oláhnak alattomban Havasalföldből való kihozása mire menne...”³⁵

Bocskai májusi portai követtségének „fő-kívánságai” közt szerepelt Simion ügyének pártolása, Radu Şerban letételének szorgalmazása. Mivel Radu a szultántól nyerte méltóságát, „ameddig tapasztalható vétekben nem találatik, az vajdaságból ki nem vetheti”, a felhozott vádakat visszautasítják: Erdélybe nem Bocskai ellen küldött csapatokat a vajda, Rudolfal való levelezésére nincs bizonyíték. Éppen ezekben a napokban Ebesfalvánál Rácz hajnalban rajtaütött Gyulaffy óvatlan csapatain, és szétszórta őket. A követek Ieremiát és Simeont csupán azzal tudják biztatni, hogy „Istentől, az időtől várakozzanak”, egyikük, Kékedy György portai utasításra kénytelen Radu Şerban nemrég érkezett követével Havasalföldre menni. Elkísérte őket egy csausz, akivel együtt megbizonyosodhatnak róla, hogy a vajda hajlandó-e hadat küldeni Erdélybe a fejedelem csapatai mellé. A havasalföldi követek azt bizonygatták a Portán, hogy Radu „és az ország is” készek megesküdni a fejedelemnek, vele „akarnak egy szerencsén élni-halni”. A vajda segíthet Szeben és Brassó hódoltatásában, ígéretet tett a Székely Mózestől zsákmányolt „lövőszerszámok” átadására a fejedelemnek.³⁶

Radu szorult helyzetbe került: Bocskai csapatai tavasszal elérték Alsó-Magyarországot, Basta Pozsonyba vonult vissza, nem tud beavatkozni Erdélyben, ahol nyár elejére Kolozsvár és Szamosújvár is a fejedelem hűségére tért. Eközben határozott utasítás érkezett a nagyvezírtől és a szultántól: „végezzon [vagyis egyezzen meg] Bocskaival, mert nem leszen jól dolga”. A nyomaték kedvéért a nagyvezír magyarországi hadjárata magával visz egy havasalföldi trónkövetelőt (Radu Mihneát).³⁷ A vajda kénytelen alkalmazkodni a változó viszonyokhoz, júniusban követtséget küldött a fejedelemhez Kassára, akitől azt kérte, engedje, „hadd maradjon meg, ne törekedjék az portán kivetése felől”. Nem tagadta, hogy eddig „igazán szolgálta” Rudolfot „mint urát”, azonban tapasztalnia kellett, hogy „Isten Bocskai uramnak Magyarországot kezében adta volna, tudja pedig és látja azt is, hogy akié Magyarország, Erdély is azé”. Most tehát, „amely hűséggel tartozott német császárnak, azt Bocskai uramra fordítja, és mind élni, mind halni véle együtt akar”. Bocskai közbenjárását kérte, hogy a Duna mellett állomásozó török had „ne háborgassa, hanem szálljon el határából. Ennek utána immár nem úgy, mint ekédig,

³⁴ „Rácz György is megérkezék Havasalföldiből, és alattomban az szászokkal practicálni kezdé.” Szamosközy István: *i. m.* 331; *Krausz György leírása mind hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. = Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről.* III. *Tűzpróba. 1603–1613.* Bp. 1942. (a továbbiakban: *Krausz György leírása*) 87; Gyulaffi Lestár: *i. m.* 205. Bogáthy Menyhért 1605. ápr. 4-i levele a beszerceieknek. *Hurmuzaki: Documente XV/II.* 821–822. Rácz hadainak összetételéről lásd Rácz 1605. jún. 4-i hitlevelét. *Újabb pótlék* 407–408.

³⁵ Az erdélyi nemesek 1605. ápr. 1-i levele a szebeni szászokhoz. *Székely Oklevéltár* VI. Szerk. Szádeczky Lajos. Kvár 1897. (a továbbiakban: SzOkl) 11; Az erdélyi nemesek 1605. ápr. 5-i levele a szászokhoz. Uo. 14.

³⁶ Korláth István, Kékedy György és Mehmet tihája 1605. máj. 24-i levele Bocskainak. *Okmányok* 328–329.

³⁷ Bon Octavian, Velence portai követének 1605. máj. 31-i jelentése. *Hurmuzaki: Documente IV/II.* 284.

hanem köteleseképpen akar szolgálna.” Egy másik tudósítás szerint jelentős katonai és pénzügyi segítséget ígért Radu.³⁸

Az erdélyi szászok tisztában voltak azzal, hogy hamarosan forróvá válhat a talaj a lábuk alatt, ha kitartanak Rudolf mellett, így néhány nappal a havasalföldi követség Erdélybe érkezését követően előbb a szebeniek, majd a brassóiak is elküldték képviselőjüket a vajdaságba, hogy első kézből tájékozódjanak a fejleményekről. Itt minden bizonnyal magától Radutól értesülhettek kényszerű pálfordulásáról, amivel elvesztették fő támogatójukat.³⁹

Kádizáde Ali pasa szilisztriai beglerbég (korábban budai pasa) feladata, hogy a havasalföldiek engedetlensége esetén „az országot kezéhez vegye, az vajdát kivesse”. Kékedy is tudatja Raduval, hogy ha nem teljesíti a szultán parancsait, „által megyen az Dunán, s reá hozza Ali pasát.”⁴⁰ Ezek után, „látván az vajda, hogy szoros az kapca”, bojáiraival együtt „megesküvék Kékedy kezén, hogy igaz híve lésszen az hatalmas császárnak s Bocskainak”. A török és moldvai sereg június 20-án már az erdélyi határ közelébe ért, Kékedy Focșani-ban elvált tőlük, és sietett Kassára, hogy ott bemutathassa a vajda és a szász városok hitlevelét.⁴¹

Ekkorra úgy tűnt, a fejedelem letett Radu megbuktatásáról. Kornis Györgyöt, akit Bocskai még korábban azzal a megbízással küldött, hogy „Jeremia és Simeon vajdát Havasalföldre vigye”, és „Radul vajdát kiverjék az országából”, sikerül rávenni, hogy forduljon vissza. Kékedy szerint ugyanis, ha Kornis „beviszi Havasalföldében az moldvai hadat, császártúl és a pasátúl nehézség lenne urunkra és az országra is”. Halmágyi István, a havasalföldi követ azzal a hírrel térhetett vissza urához, hogy Bocskai „meghagyta” őt „az székben [...] mivel hogy az török is törekedett mellette”.⁴²

Előbb a brassói, majd a szebeni és a segesvári szászok is békére hajlottak, készek esküt tenni Bocskai előtt, hogy a Havasalföldről érkezett hadat elküldik, a császári biztosokat is elbocsátják.⁴³ Rác György fegyverszünetet kötött, amíg létrejön a végső megállapodás.⁴⁴ Bocskai nevében Gyulaffy esküt tett, hogy amint megkapja a szászok hitlevelét, és Segesvárból távoznak Rác csapatai, hadait kiviszi a Szászföldről, a német hadakat és a császár biztosait pedig kikísérik az országból.⁴⁵ A hírt örömmel fogadták Kassán, ahol „ünnepélyesen és nagy alázatossággal hálát adtunk istennek, hogy Havasalföld és Erdély meghódoltak”.⁴⁶

³⁸ Szamosközy István: *i. m.* 334; Gyulaffi Lestár: *i. m.* 217–218; *Újabb pótlék* 416; Victor Motogna: *i. m.* 290.

³⁹ Gyulaffy és Szamosközy szerint a vajda követsége jún. 2-án ért Kolozsvárra, míg a szebeniek június 6-án küldték Régeni Jánost Radu űrbehoz. Gyulaffi Lestár: *i. m.* 133, 138, 218.; és Szamosközy István: *i. m.* 345. Mark Schankebank brassói városgazda jún. 22-én kelt útra (és július 3-án tért haza). Iorga: *Socotile* 13.

⁴⁰ Szamosközy István: *i. m.* 346.

⁴¹ Kékedy jún. 30-án ért a Segesvár alá, majd júl. 8-án Kolozsvárra. Gyulaffi Lestár: *i. m.* 140, 133, 222.; és Szamosközy István: *i. m.* 267, 345–346; *Újabb pótlék* 417; Nicolae Iorga: *Legăturile* LV; Mika Sándor: *Weiss Mihály 1569–1612. Egy szász államférfiú a XVII. századból*. Bp. 1893. 75.

⁴² A követség visszautján július 2-án ért Kolozsvárra, július 12-én Brassóba. Gyulaffi Lestár: *i. m.* 142; Ștefan Meșș: *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj*. Cluj 1935. 30; *Újabb pótlék* 420; Szamosközy a júl. 7-i hírek között közli Kornis visszafordulását. Uo. 418. Victor Motogna szerint Radu őszintesége bírta rá Bocskait, hogy megváltoztassa véleményét, ugyanis beismerte kiszolgáltatott helyzetét, hiszen a török hadak a Dunán túl támadásra készen állnak. Victor Motogna: *i. m.* 50.

⁴³ A szászok hitlevele Bocskainak arra az esetre, ha Erdélybe jönne. 1605. júl. 4. SzOkl VI. 18. Lásd még Szamosközy István: *i. m.* 351.; és Michael Weiss: *i. m.* 179–181; *Újabb pótlék* 416–418.

⁴⁴ Rác György hitlevele, 1605. júl. 4.; Gyulaffi Lestár: *i. m.* 205.

⁴⁵ *Újabb pótlék* 410–411.

⁴⁶ Alvinczi naplójának júl. 17-i bejegyzése. *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1594–1621*. Közli Benda Kálmán. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955. 14–15.

A szászok nem tartották be ígéretüket. „Segesvár krónikása,”⁴⁷ Georg Krauss (Krausz György) beszámol az idézett július 4-i egyezségről, aminek hatására a magyarok elvonultak a vár alól, ám két nappal később állítólag Radu kitartásra biztatta Rácz Györgyöt, akinek erősítéseket ígért. Úgy tűnik, a havasalföldi vajda nehezményezte, hogy Simeon csapatai Erdélybe vonultak az ő megbuktatása érdekében, állítólag a szászokat is megfenyegette, azt üzenve nekik, döntsék el, „hova néznek, Bocskaihoz-e, avagy az római császárhoz? Ím értem, úgymond, hogy az én ellenségemet Simeon vajdát hadastul bebocsátatok az országba cum Moldavis. Azért hova nézzetek, adjátok értésemre, mert tűzzel-vassal rajtatok leszek.”⁴⁸

Segesvár védői még két hónapon keresztül tartották magukat – amivel sok bosszúságot és kárt okoztak a derék polgároknak.⁴⁹ Természetesen nem csak a szász lakosság bánta Rácz zsoldosainak garázdálkodásait, hiszen Bocskai mellett így nagyobb sereget kellett felvonultatni. Pedig ezt szeretne volna elkerülni: „mi annak az hazának annyi javát akarjuk – írja a tavasz során –, még gonosz szelet sem engedünk általmenni rajtok, és úgy oltalmaznók, mint az szemünk fényét.”⁵⁰ A fejedelem igyekszik kímélni Erdélyt, Simion csapatait végszükség esetén, „csak akkor vigye bé az országba, mikor egyéb nem lehet benne, mert a had kártétel nélkül nem járhat”.⁵¹

Lalla Mehmed nagyvezír értesítette Bocskait, hogy Ali Havasalföldön keresztül Erdélybe tart,⁵² Rácz makacssága arra kényszerítette Simiont, hogy júliusban maga is táborba szálljon.⁵³ A moldvai–török sereg július közepén ért Brassó mellett Erdélybe. Weiss Ali előtt a nemrég aláírt megállapodásra hivatkozott, amely alapján ők már „szövetségben” álltak Bocskaival – így igyekezett megóvni a Barcaságot a hadak dúlásától, miközben a török pasa a szászoktól nagy mennyiségű élelmiszert, ágyúkat és puskaport követelt.⁵⁴

A katonai lépésekkel párhuzamosan folytak a diplomáciai tárgyalások. Erről némi képet a brassói számadáskönyvek alapján alkothatunk: június végén Markus Schankebank városgazda utazott két hétre Havasalföldre, július közepén tért vissza a vajdához Halmágyi István. Ugyanebben az időben népes küldöttség érkezett Radutól Nica vistier (kincstartó) vezetésével, amely egy hétig a városban tartózkodott. Ennek tagja Kálnoky János székely nemes, aki tolmácsolta az erdélyi rendeknek Radu kérését, hogy négy „főembert” (egyet a székelység, egyet a magyarság és kettőt a szászok képviselőjében) küldjenek hozzá, akikkel megállapodást köthet.

1605. július 27-én kelt útra Brassóból a küldöttség, éppen akkor, amikor a fejedelem is megindult Kassáról Erdélybe. Augusztus 5-én Târgovişten megállapodtak a vajdával. A közel egy hónappal korábban állítólag Kékedy előtt tett eskü elégtelennek tűnt. Haller Gábor, Kálnoky

⁴⁷ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 182.

⁴⁸ Gyulaffi Lestár: *i. m.* 143.

⁴⁹ Krausz részletesen beszámol erről az időszakról. *Krausz György leírása* 90–94. Az 1607-ben született Krausz adatait valószínűleg Johannes Ursinus krónikájából vehette át. Lásd Bartoniek Emma: *i. m.* 184.

⁵⁰ Bocskai 1605. ápr. 8-i levele ismeretlen erdélyinek. *Történelmi Tár* 1874. 104.

⁵¹ Bocskai 1605. ápr. 15-i levele Balassy Ferencnek. *Erdélyi Történelmi Adatok* III. Szerk. Mikó Imre. Kvár 1858. 321.

⁵² Lalla Mehmed 1605. júl. 9-i levelét idézi Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Bp. 2014. (Károli könyvek). 192.

⁵³ Simeon Movilă levele Bocskainak, 1605. aug. 5. *Okmányok* i. m. 321–323.

⁵⁴ Michael Weiss: *i. m.* 181. A Brassó megtámadásával fenyegetőző Alinak Weiss Mihály állítólag azt válaszolta, hogy a várost „nem pókhálóval kerítették, nem mehetsz mingyarást által rajta, nem is botlosz az falon által, dolog és munka kell ahhoz”. *Újabb pótlék* 579. Lásd még Mika Sándor: *i. m.* 80.

János, valamint a brassói Michael Weiss és Markus Schankebank előtt Radu Şerban bojárjaival együtt hűségnyilatkozatot tett Bocskainak. Katonai segítség adására kötelezte magát, akár személyesen is hadba vonul majd mellette, megígérte, hogy kihívja Rác Györgyöt Erdélyből, és visszaadja a Székely Mózesről zsákmányolt fegyvereket. A három nemzetet képviselő erdélyiek arra esküdtek, hogy a „szomszédság, atyafiság” megmaradása érdekében a Vitéz Mihály ideje óta fennálló ellentétekre fátylat borítanak, nem támogatják Simion havasalföldi trónigényét, sőt segítik ellene Radu Şerbant, aki mellett készek a Portán is kiállni. Amennyiben a vajda mégis elvesztené hatalmát, menedéket nyújtanak neki és a hozzá hű bojárokknak.⁵⁵ Az erdélyi küldöttség egyik tagja, Weiss, a krónikáiról beszámolt az eskütétel ünnepélyes körülményeiről, a Porta jelen levő képviselőiről, és arról, hogy Radu kérésére az erdélyiek is azonnal értesítették a török főméltóságokat a történekről. Kiemelt szerepet játszott a megállapodás létrejöttében Kálnoky, aki nem az erdélyi küldöttséggel, hanem külön érkezett Havasalföldre.⁵⁶ A Portán örömmel vették tudomásul a történeteket, a szultán „felette jó néven vette, hogy ilyen hívséget mutatott kegyelmek ő hatalmasságához, hogy az havasalföldi Rádul vajdával kötelességet és szomszédságos barátságot szerzett”. Figyelmeztették őket az egyezség megtartására is.⁵⁷

Szilágyi Sándor történész az egyezményt véd- és dacsövetségnek tartja,⁵⁸ maga Radu a két ország „megegyesüléséről” írt. A szerződés különösen fontos volt a havasalföldiek számára, ők kérték Gyulaffy főkapitányt, hogy küldjön követséget hozzájuk, akivel megállapodhatnak „ez két nyomorult országnak békességesen és csendesen való megmaradásáról és állapotjáról.” Bocskainak arról írtak, hogy ilyen módon „köteleztük hittel magunkat országostul felségednek”, és kérték, tartsa távol Simiont országuktól.⁵⁹ Radu ugyanerről írt az erdélyi nemességnek, és újra Bocskaihoz küldte a korábban már Kassát megjárt követét, Halmágyit és Nicát, aki az augusztusi megállapodás közvetlen előkészítésében játszott szerepet.⁶⁰

Eközben Simion és Ali Segesvár alá ért. A moldvai vezér elküldte követét Bocskai elé: „értvén az felséged Erdélybe való besietését, felette igen örülök rajta, hozza az Úristen felségedet jó szerencsés egészségben, az szegény megromlott hazánknak hasznára, javára, ez előmenetelére.” Ismételten kérte a fejedelmet, értesítse a nagyvezírt és a szultánt az ő segítségnyújtásáról és Radu „praktikáiról”, aki Erdélyben igyekezett zavart kelteni, „minden dolgokat felfordítani”. Arra számított, hogy a fejedelemség csendesítésével a török hadak csakúgy, mint Bocskai csapatai mellé állnak, és megszerzik számára a havasalföldi vajdaságot.⁶¹ Pedig Alinak az eredeti

⁵⁵ Wolfgangi de Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis*. VI. Cibinii. 1793. 320–323; Magyarul Szamosközy István: *i. m.* 349–350; *Újabb pótlék* 409–412. Kiadta még Victor Motogna: *i. m.* 290–291; Ioan Lupaş: *Documente istorice transilvane*. I. 1599–1699. Cluj 1940. 77–79. Az egyik pont, amely csak Szamosközynél található meg, Bethlen Gábor havasalföldi „kapdosás”-ának megszüntetéséről szól. Iorga: *Socotilele* 14–15.

⁵⁶ Uo., és Michael Weiss: *i. m.* 182–183.

⁵⁷ Hajdar pasa 1605. szept. 9-én Konstantinápolyban kelt levele október 9-én érkezett Brassóba. Michael Weiss: *i. m.* 187–188.

⁵⁸ *Szilágyi Sándor*: Bevezetés. EOE V. 305.

⁵⁹ Havasalföldi előkelők levele Bocskainak, 1605. aug. 14. *Okmányok* 323–324.

⁶⁰ Radu Şerban 1605. aug. 15-i levele az erdélyi rendeknek. Történelmi Tár 1885. 267–268. Nica útjával kapcsolatosan lásd még: „au purces [...] în Țeara Ungurească la craiu [...] luna Sept(embrie) 1 zile.” Egy falu eladása ügyében kelt irat, 1606. aug. 17. *Documente privind istoria României. Veacul XVII. B. Țara Românească 1601–1610*. Buc. 1951. 225. Halmágyiról Szamosközy is megjegyzi, hogy „Radul és az urak közt való békességet tractálja vala.” *Újabb pótlék* 420.

⁶¹ Simeon Movilă 1605. aug. 4-i és 5-i levele Bocskainak. *Okmányok* 321–323. 1605. júl. 26. Ali és Simeon átkelnek az Olton. Gyulaffi Lestár: *i. m.* 140; *Újabb pótlék* 411.

parancs szerint a magyarországi hadszíntérre kellene sietnie, csupán Segesvár ellenállása miatt volt kénytelen tovább maradni a fejedelemségben.

Segesvár alatt többek között havasalföldiek és moldvaiak néztek egymással farkasszemet Bocskai fejedelemsége érdekében, ezért Simion leveleket küldött a várba, hogy megnyerje a Rácz mellett harcoló román zsoldosokat. Ali elégedett a vajda öccsének segítségével, s alig egy héttel a tárgoviștei szerződést követően megbízhatatlannak tartotta Radut. Bár minden biztonnal tudomást szerzett a trónkövetelő portai mellőzéséről, a későbbiekben sem fukarkodott Simion dicséretével: azt állította, még a saját emberei és katonái között sem talált olyat, aki hasonló hűséggel szolgálná őt, Bocskai és a szultán érdekeit, mint a Movilă testvérek.⁶²

A hírek lassan terjedtek, augusztus közepén a moldvai vajda tudósítást várt Petkitől, egy héttel később, miután értesült Bocskai jöveteléről, elküldte követét az erdélyi országgyűlésre, és arra kérte a székely főkapitányt, hogy „munkálkodjék” Simion „dolgában”. A magyar Nápolyi Péter, aki márciusban már járt Ieremia követeként a fejedelemtől Kassán, most Kolozsváron találkozott vele, és arra kérte, „ne higgyen az havaseli vajdának, mert minden dolga cigányság lévén, nagy kárát vallja végre”.⁶³ Bár Kálnoky, valamint Radu „secretarius” és három bojár augusztus 10-én meghozta Segesvárra az egyezmény hírért, a védők csupán egy hónapra rá, Bocskai jövetelekor adták meg magukat, „félnek vala penig azon, hogy az magyarok és törökök az hitet meg nem állják”, vagyis hogy bosszút állnak rajtuk.⁶⁴

Augusztus végén egyszerre tartózkodott Brassóban a két román vajda népes küldöttsége.⁶⁵ Medgyesre igyekeztek az erdélyi országgyűlésre, ahol a moldvaiak Bocskai ígéretéhez híven Simion havasalföldi trónigényének támogatását szerették volna elérni, Radu a megállapodás alapján a trónkövetelő eltávolítását kérte a fejedelemtől. A brassói szenátus az utóbbiak mellé áll, a portáról érkezett Huszain bég⁶⁶ minden biztonnal ugyanezt szorgalmazta.

A nagyrészt Dél-Erdélyben élő szászok számára különösen fontos Havasalföld, a nagy kereskedővárosok hídszerepet tölthetnek be a két ország között. Nem véletlen, hogy az augusztusi egyezmény megkötésekor az erdélyi küldöttség négy tagja közül kettő Brassó vezetői közül került ki. Marcus Schankebank 1603-tól több ízben fordult meg városi vagy császári követként Havasalföldön, szolgálataiért 1603 augusztusában Rudolftól, 1607-ben Rákóczi Zsigmondtól nyert birtokokat, sokat tett Bocskai hatalmának barcasági elfogadtatásáért.⁶⁷ Weiss jó barátságot ápolt Raduval,⁶⁸ akivel közös vadászaton is részt vettek.⁶⁹

Bocskai nem tudta teljesíteni megbízhatónak bizonyult szövetségese fő kérését, kénytelen elfogadni a Porta döntését, ám Illésházy Istvánnak szóló egyik levelében sikerként számolt be a

⁶² Ali 1605. aug. 2-i, 13-i, 20-i, szeptember eleji és szept. 19-i levelét idézi Papp: *Erdély részvétele* 33–36.

⁶³ Ieremia Movilă levele Petki Jánosnak, 1605. aug. 15. Történelmi Tár 1885. 267; Ieremia Movilă levele Petki Jánosnak, 1605. aug. 23.; EOE V. 395–396. „Jutott Kolozsvárra Péter deák az molduvai vajda secretarius 21. Augusti, kitől azt izente urunknak, hogy ne higgyen az havaseli vajdának, mert minden dolga cigányság lévén, nagy kárát vallja végre.” Szamosközy István: *i. m.* 351.

⁶⁴ *Újabb pötlék* 412, 414; Wolfgangi de Bethlen: *i. m.* 324; *Krausz György leírása* 93–94; Szamosközy István: *i. m.* 350. Iorga Radu „diák” (diac)-járól ír. Iorga: *Socotile* LVI; Alvinczi Péter *i. m.* 15; Victor Motogna: *i. m.* 291.

⁶⁵ Iorga: *Socotile* 15.

⁶⁶ Wolfgangi de Bethlen: *i. m.* 332.

⁶⁷ Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Bp. 2011. (Udvartörténet kötetei 3). 36.

⁶⁸ Ștefan Andreescu: *Restitutio Daciae II. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*. Buc. 1989. 4.

⁶⁹ Michael Weiss: *i. m.* 195.

történekről: „a havaseli vajda minden boérival együtt hozzánk esküdt, hogy minden szerencsében együtt akar velünk élni, halni.”⁷⁰ A források nem szólnak róla, miként fogadta Simion saját mellőzését, a segesvári krónikás szerint a fejedelem „nagy tisztelettel” bocsátotta el. Egy másik szűkszavú beszámoló alapján, hazaútján maga Rácz kísérte egy darabig, aki ellen felvonult seregével, és aki Segesvár feladása után a fejedelem hűségére tért. „Igen male discessit” – teszi hozzá a krónikás.⁷¹ A szultán október végén levélben utasította Simiont, hogy engedélye nélkül ne támadja meg Havasalföldet, vonja vissza és oszlassa fel csapatait, és térjen vissza bátyja mellé.⁷² Ștefan Andreescu értelmezésében a felhívás a megújult erdélyi–havasalföldi kapcsolatok első kézzelfogható jele, hiszen Bocskai közbenjárása nélkül nem jött volna létre a parancs.⁷³

Értékelés

Bocskai fellépését követően a Habsburg Birodalom képtelen fenntartani hatalmát Erdélyben, a fejedelemség az Oszmán Birodalom érdekszférájába került csakúgy, mint a két román vajdaság. Ezt Prágában és Bécsben egy ideig nehezen akarták belátni. Jellemző, hogy a bécsi béke első változata szerint Moldva és Havasalföld „hűséggel és engedelmességgel tartozik a császárnak”.⁷⁴ A magyar főurak tiltakoztak, amiért a béke végül kimondta Erdély elszakadását Magyarországtól, a két állam között 1617-ig rendszeresen megkötött kölcsönös segítségnyújtást előíró szerződések alapján a fejedelemség a magyar koronához tartozott. Csakhogy közben fokozatosan felismerték azt, amire egy császári tanácsos már 1607 elején rámutat: „Erdély megszerzésére pénz kell, a császár pedig csak pátenseket és diplomákat tud adni, de pénzt nem... Erdély olyan tartomány, mely országokat emészt meg, és a császár végképp leszámolt azzal a gondolattal, hogy visszaszerezze.”⁷⁵ A tizenöt éves háború után Erdély és a két román vajdaság *de facto* függetlenné vált a Habsburgoktól.

A térségben sokkal inkább érvényesült az oszmánok akarata, ám a háború végén ott is meglepően engedékenynek bizonyultak. Egyik ilyen lépésük Radu Șerban hatalmon tartása 1605-ben Havasalföldön. Hogyan nyerhette el a vajda a törökök bizalmát? Nem tudjuk, miként magyarázta korábbi tetteit – elsősorban Székely Mózes elleni hadjáratát, és Rácz György Bocskaival szembeni felléptetését. A Porta ismételt utasításai ellenére nem nyújtott katonai segítséget a fejedelem számára, csak találgathatunk arról, miként győzte meg a szultánt hűségéről. A történetek véleményünk szerint elsősorban az Oszmán Birodalom nehézségeivel magyarázhatók: az európai fronton a hosszú háború végére egyértelműen kimerült, nehézségekkel küzdött Kis-Ázsiában, ahol a cselali felkeléssel kellett szembenéznie, keleten pedig a perzsákkal vívott háborút. Rugalmasságuk talán ennek köszönhető: ezért engedték át például Érsekújvárt és Nógrádot a magyaroknak, és beletörődtek abba is, hogy Bocskai visszafoglalta tőlük Lippát.

⁷⁰ Bocskai 1605. szept. 4-i levele Illésháznak. Történelmi Tár 1878. 20.

⁷¹ Gyulaffi Lestár: *i. m.* 224–225; Wolfgangi de Bethlen: *i. m.* 333–334. Lásd még Iorga: *Socotile* *i. m.* 123–124.

⁷² I. Ahmed 1605. okt. 28-i levele Simionnak. Gemil Tahsin: *i. m.* 107–109.

⁷³ Ștefan Andreescu: *i. m.* 2–3.

⁷⁴ 13. pont. *Iratok* 194.

⁷⁵ Idézi Károlyi Árpád: *A bécsi béke és a három kassai országgyűlés 1606. június–december.* = *Magyar Országgyűlési Emlékek* XII. (1606). Szerk. Uő. Bp. 1917. 361.

Báthory Zsigmond és Székely Mózes után az oszmánok Bocskai személyében négy év alatt harmadszor támogattak olyan fejedelmjelöltet, aki a háború korábbi szakaszában a törökellenes harc kiemelkedő alakja volt. A bihari nagyúr sikeres támadásának köszönhetően Havasalföld visszatért a Porta hűségére, ahol kapóra jött a két rivális vajda versengése kegyeikért. Egyszerre biztatták őket, valószínűleg úgy gondolták, érdemes megvárniuk, miként bizonyítják a „hatalmas, győzhetetlen császár” iránti hűségüket. Számításuk bevált, a következő hónapokban a Movilă testvérek és Radu Șerban egyaránt közreműködtek Erdély lecsendesítésében, saját hatalmuk biztosítása érdekében álltak Bocskai mellé. A történetek után mindkét vajda dicséretben részesült.⁷⁶

Sztambul számára az elsődleges a három állam vezetőinek törökbarát politizálása; bárki-nek, aki uralkodó akar lenni és az is maradni, annak folyamatosan biztosítania kellett a Porta jóindulatát. Talán ezzel magyarázható, hogy 1604-ben szabad fejedelemválasztást elismerő fermánt állítottak ki az előző évben a Hódoltságba menekült erdélyieknek, 1605-ben pedig mintha nem tulajdonítottak volna túlzott jelentőséget a havasalföldi vajda személyének. Ugyanilyen lényegtelennek tűnik a Portán a moldvai, majd az erdélyi fejedelmi szék betöltése 1606-ban, illetve 1607-ben. Meglepően hasonló forgatókönyv alapján zajlanak az események. Miután 1606 nyarán meghalt Jeremia Movilă, végakarata és a lengyel rendek kívánságának megfelelően fia követhetné a trónon – ezt korábban a Porta is elfogadta.⁷⁷ Ám a moldvai bojárok alkalmatlannak találták az uralkodásra a kiskorú Constantin Movilă-t, helyére az elhunyt öccsét, Simiont választották meg, aki ugyancsak elfogadta a lengyel királyt és a szultánt maga fölött állóként. Így ő kaphatta meg a beiktatáshoz szükséges zászlót. A lengyelek nehezményezték az eljárás, saját jelöltjüket szerették volna a trónon látni, úgy vélték, Isztambulból csak akkor küldhették volna el a zászlót, ha a lengyel király javaslatot tett az uralkodó személyére – a moldvai bojároknak nem állott jogukban a szabad vajdaválasztás. A lengyel király ragaszkodott jogához a jövendőbeli vajda kijelölésére.⁷⁸ Mindezek ellenére Simion hatalmon maradt.

Szinte napra pontosan fél évvel később hunyt el Bocskai,⁷⁹ aki végrendeletében Homonnai Bálintot nevezte meg örököséneként. Az ő személye a Habsburg-udvar számára is elfogadhatónak tűnt, a Portán pedig tiszteletben tartva a nagy tekintélyű fejedelem testamentumát kiállították a fermánt Homonnai számára. Az erdélyi rendek azonban szabad fejedelemválasztó jogukkal élve addigi kormányzójukat, Homonnai apósát, Rákóczi Zsigmondot választották meg. A portáról érkező beiktató iratban „egyszerűen” kivakarták, majd átírták az előző nevet, az Isztambulból Homonnainak küldött fejedelmi jelvényeket pedig Rákóczinak adták át. A merész manőverért a török beiktatási kellékeket vivő Musztafa kapudzsi basa az életével fizetett, ám Rákóczi megőrizhette trónját, el tudta nyerni a Porta bizalmát, ahol végül szemet hunytak a történet fölött.

Ahogy láthattuk, Erdély és a román vajdaságok kapcsolatrendszere elválaszthatatlan a portai diplomáciától,⁸⁰ gyakran ott dőltek el az igazán lényeges kérdések. Így lehetséges,

⁷⁶ I. Ahmed levele Jeremia Movilă számára, 1605. okt. Gemil Tahsin: *i. m.* 105–107; Krausz György leírása 94.

⁷⁷ 1602. aug. 17. Portai feljegyzés: a szultán úgy döntött, hogy Jeremia halála után fia követheti majd a trónon. Veress: *Documente* 67.

⁷⁸ Salaygnac francia követ jelentése a Portáról, 1607. júl. 20. *Documente privitoare la istoria românilor urmare la colectiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Suplement I. Volumul I. 1518-1780. Buc. 1886. 128–129; Stanislav Witowski, Lengyelország portai követének isztambuli jelentése, 1606. aug. vége. Veress: *Documente* 299–302.

⁷⁹ Jeremia 1606. jún. 30-án, Bocskai dec. 29-én hunyt el.

⁸⁰ Jakó Klára: *i. m.* 140.

hogy Bocskai tavasszal még Radu Șerban elleni hadjáratot tervezett Simionnal és Ieremiával, nyáron viszont kölcsönös segítségnyújtásról szóló egyezményt kötött Radu vajdával. Annak ellenére tette ezt, hogy a moldvaiak támogatásával tudta megszilárdítani erdélyi hatalmát, és minden bizonnyal sokkal szívesebben látta volna a moldvai vajda öccsét a havasalföldi trónon. A török szava lehetett döntő ez ügyben, ám végeredményben számára is elfogadható megoldás született: a moldvaiak után a havasalföldieket is maga mellé állította. Mindez a Porta akaratából történt, ami Bocskai számára azt jelentette, hogy egy világbirodalom parancsa szavatolja határait.

A fejedelem minden bizonnyal elégedett volt. Sok éve már senkinek sem sikerült tartósan megszereznie az Erdély fölötti uralmat, sem a császári, sem a portai pártfogás nem bizonyult elégségesnek ehhez. Okos politizálással ezt úgy érte el, hogy csekély számú katonaságot kellett bevetnie, sikerült elkerülnie a komolyabb összecsapásokat, és véget vetett a hosszú háborúnak. Érthető, hogy a két szász krónikás, a segesvári Georg Krauss,⁸¹ és a brassói Michael Weiss⁸² egyaránt békeszerző, bölcs fejedelemként dicséri.

Ezek után Bocskai figyelmét nyugat felé tudta fordítani. Ott a nagyvezír hadjáratának köszönhetően egyre kritikusabb a helyzet, Lalla Mehmed már hónapok óta hívta őt magához, hiszen szeretné megkoronázni. Saját kormányzója, Illésházy István és főkapitánya, Homonnai Bálint kétségbeesett hangú levelekben kérték jövetelét, mivel a törökök magyar várakat foglaltak el, bevették Esztergomot is. A fejedelem szeptember közepén távozott Erdélyből, ahová többé már nem tért vissza. Kelet felől biztonságban tudta országát, sőt szükség esetén számíthatott a két román fejedelemség katonai segítségére, így a Béccsel folytatott alkudozások kerülhettek előtérbe. Mátyás főherceggel tárgyaló megbízottjának öntudatosan írhatta, hogy sem Szapolyai Jánosnak, sem János Zsigmondnak „azok az földek, tartományok és erősségek kezökben nem voltak, az melyeket Isten mi kezünkben adott és engedett”, a török–tatár csapatok mellett pedig „az oláh országok hadaival” is rendelkezik.⁸³

Radu Șerban egyértelműen kényszerhelyzetbe került, korábban Rudolf híve, ám a bihari nagyúr fellépését követően fokozatosan elszigetelődött, nem volt más választása, mint a fejedelem mellé állni, ellenkező esetben egyszerre támadhatták észak felől a Movilă testvérek és dél felől a törökök. Az ő országa található a legközelebb Isztambulhoz, így leginkább ki is volt téve az oszmán támadásoknak, Havasalföldön keresztül vonult például Ali serege Erdélybe. Az augusztusi szerződéssel minden irányba egyszerre sikerült megszilárdítania helyzetét: Erdéllyel jószomszédi kapcsolatokra törekedett, Simiont török parancs kényszerítette hadai feloszlására, a Porta elismerte hatalmát. Megőrizhette trónját, ám be kellett látnia, hogy ennek ára a török érdekeihez való alkalmazkodás. A leckét így sem tanulta meg: bukását végül (az 1603-as után) egy újabb erdélyi betörés okozta. 1611-ben, miközben Forgách Zsigmond Felső-Magyarországról támadta Báthory Gábort, ő Brassónál győzött ismét a Porta bizalmát élvező fejedelemmel szemben. Az erőviszonyokat azonban rosszul mérte fel, hamarosan elvesztette trónját, élete hátralevő részét száműzetésben, a császár kegyéből élte le.

⁸¹ „A jámbor és istenfélő fejedelem azon igyekezett, hogy minden oldalról békét és nyugalmat biztosítson a megszorodott Magyarországnak és Erdélynek [...]. Vagy mi nem érdemeltük őt meg, vagy a gonosz világ nem tűrhette a jámbor fejedelmet [...]. A régi római császárokhoz: Juliushoz, Augustushoz, Trajanushoz és másokhoz lehetne ezt a fejedelmet hasonlítani, sőt ha tovább élhetett volna, bizonyos mértékben Nagy Konstantinhoz.” *Krausz György leírása* 95.

⁸² „pater nostrae patriae” Michael Weiss: *i. m.* 196.

⁸³ Bocskai levele Illésházyknak 1606. febr. 6. Történelmi Tár 1878. 70.

Talán a moldvaiak lehettek a legkevésbé elégedettek, elsősorban a vajda öccse, akinek nem sikerült visszaszereznie havasalföldi trónját, ám kétségtelenül ők is megbízható szövetségest nyertek az erdélyi fejedelemben, és egy évnek sem kellett elteltie, amíg Simion elfoglalhatta Moldva trónját.

Az ekkori események számos részlete nem ismert, a hiányosan fennmaradt levelezés gyakran éppen a legfontosabb közlendőket nem tartalmazza (nem tudjuk például, miként győzte meg Radu Șerban a Portát arról, hogy hatalomban tartsák). Ennek ellenére jól kirajzolódik előttünk az élénk diplomácia, ami a katonai lépésekkel párhuzamosan zajlott, és viszonylag békés átmenetet tett lehetővé. Ieremia Movilă és Bocskai közt rendszeres a levelezés és a követjárás, 1605 májusában az addig a fejedelem ellen szervezkedő Radu Șerban is elküldte emberét Kassára, szeptemberben a megyesi országgyűlésen ott volt mindkét román vajda, valamint a porta követe, Simion Movilă pedig személyesen próbálhatta meg „jobb” belátásra bírni Bocskait. Az alkudozásokban jelentős szerep jutott a szászoknak és az erdélyi rendeknek.

A fejedelem Erdélyben is együttműködésre törekedett, sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie mindkét román vajdával, az eleinte ellene szervezkedő császári biztosok közül ketten (Georg Hoffmann és Carolus Imhoff) nem menekültek el előle, fogadta őket 1605 augusztusában Kolozsváron.⁸⁴ Imhoff Segesvárnál segítette rábeszélni a város védőit a megadásra. Hoffmann Bocskai szolgálatába szegődött, két hónap múlva mellette volt a nevezetes rákosi találkozón, a korponai gyűlésen azok közé tartozott, akiket azzal bíztak meg, hogy írjon röplapot Bocskai védelmében a német birodalmi rendeknek. A következő évben részt vett a bécsi békét véglegesítő tárgyalásokon, ahol „ékes beszédet” tartott Mátyás főherceg előtt, majd ott találjuk Zsitvatoroknál a törökkel folyó alkudozásoknál, később a kassai kamara élére került.⁸⁵

Míg a hosszú háború elején a három kis állam a Habsburg Birodalom oldalán szövetkezett a törökök ellen, egy évtizeddel később a Porta hűségére térve fűzik szorosabbra kötelékeiket. A viharos 16. század során sok tekintetben hasonló helyzetbe kerültek, képtelenek voltak biztosítani saját önállóságukat, esetükben teljes függetlenségről nem beszélhetünk, az Oszmán Birodalom vazallusai, miközben érvényesült a Habsburgok befolyása,⁸⁶ Moldva erőteljesen kötődik Lengyelországhoz is. Számítalan harc fűzte őket össze: gazdasági-politikai érdekek, közös tapasztalataik a törökkel szembeni harc kilátástalanságáról, a közelmúltban sűrűn ismétlődő kisebb-nagyobb hadjáratok, az idegen csapatok dúlásai mind érintették őket, egyformán fontos volt számukra a béke, a megbízható szomszédság.

⁸⁴ Wolfgangi de Bethlen: *i. m.* 325; Jeney-Tóth Annamária: *Bocskai udvara 1605 augusztusában Kolozsváron. Esettanulmány a fejedelmi udvarról a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. Tomus XIII. – Fasciculus 2. Miskolc 2008. 59.

⁸⁵ Alvinczi Péter *i. m.* 15; Wolfgangi de Bethlen: *i. m.* 325; Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Bp. 1962. (Monumenta Hungarica VI). 482–484; Bocatus János: *Relatio vel epistolica... = Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról 1605. november 11.* Közreadja Csonka Ferenc – Szakály Ferenc. Bp. 1988. (Bibliotheca Historica). 86; Bocatus János: *Öt év börtönben (1606–1610)*. Bp. 1985. 19.

⁸⁶ Radu Șerban és Báthory Gábor egyaránt azért veszítik el trónjukat, mert túlságosan bíznak II. Mátyás segítségével, és nem veszik figyelembe Isztambul érdekeit.

The Relationship of Transylvania, Moldavia and Wallachia during István Bocskai's principality

Keywords: István Bocskai, Transylvania, Age of Principality, Transylvanian Saxons, Wallachia, Moldavia, Radu Șerban, Ieremia Movilă, political relations, Fifteen Year's War

During the 16th century, close connections came to existence among the three countries between the Habsburg and the Ottoman Empire. At the beginning of the Fifteen Year's War, these bonds became even stronger when Sigismund Báthory, the Prince of Transylvania, joined the Christian forces, and made an attempt to strengthen cooperation of the states lying in the sphere of influence of the Ottoman Empire. The appearance of Báthory's uncle, István Bocskai, turned the prolonged and more and more hopeless war in the autumn of 1604. He realized that momentarily the restoration of the medieval Hungarian Kingdom was impossible, the Habsburg king was unable to maintain his rule over Transylvania, therefore the principality could assure its peace only by the acceptance of the supremacy of the Porte. The Moldavian support enabled Bocskai to get the support of the Szeklers and later of the Saxons, moreover of the Wallachian prince Radu Șerban who previously had taken part in the war on the side of emperor Rudolf and had started campaigns against Mózes Székely and István Bocskai. During the time of frequent negotiations, the Saxons, especially the town of Brassó (Corona, Brașov) played a key role. The mutual dependency, good neighbourhood and maintenance of friendly relations of the three states became obvious again.

Fazakas László

Ipar és infrastruktúra kapcsolata a dualizmus kori Kolozsváron

A 19. századi városok életében igen hangsúlyos változást jelentett a korszerű technikai megoldásokra épülő infrastruktúrahálózat kiépítése. A különféle szolgáltató funkciókat betöltő rendszerek a települések működésének nélkülözhetetlen elemeivé váltak. Egyrészt, mert meghatározó szerepet játszottak a lakosság életkörülményeinek javításában, a modern városi életforma kialakításában, másrészt pedig alapvető feltételei voltak az ipari tevékenységnek. Az infrastruktúrahálózat hiánya vagy fejletlensége gátolhatta a gazdasági növekedést, de társadalmi és szociális feszültségeket is eredményezhetett. Ezért kiépítésében, üzemeltetésében, fenntartásában a társadalom egésze, valamint a politikai és gazdasági szereplők egyaránt érintetté váltak.¹

De mit is értünk pontosan infrastruktúra alatt? Tágabb értelemben véve az infrastruktúra mindazokat az alapvető létesítményeket, szervezeti struktúrákat, rendszereket és szolgáltatásokat jelenti, amelyek egy ország, város, társadalom vagy akár egy vállalat hatékony működtetéséhez szükségesek. Az infrastruktúra gazdasági, társadalmi és technikai távlatból egyaránt értelmezhető. Szűkebb értelmében főképp a szállítás, közlekedés, távközlés, vízellátás, szennyvízelvezetés és energiaellátás rendszereit soroljuk hozzá.²

Tanulmányomban azt igyekszem megvizsgálni, hogy e szűkebb értelmezési keretbe tartozó infrastrukturális rendszerek milyen hatással voltak Kolozsvár iparára, hogyan alakították a város fejlődését.³ A tanulmány első felében röviden vázolom a város ipari és infrastrukturális helyzetét a kiegyezést követő években, ezután az 1870-ben kiépített vasút ipari jelentőségét vizsgálom. Megpróbálom felmérni, hogy a korszak legfontosabb infrastrukturális fejlesztése milyen azonnali változásokat eredményezett a város kisiparában, és mennyiben segítette a gyáripar kibontakozását a korszak első évtizedében. Ezt követően a szintén 1870-es évek elején létrejött gázgyár és a helyi ipar közötti összefüggések szemléltetésére törekszem. Elsősorban arra keresem a választ, hogy a gázgyár, melynek fő tevékenysége a közvilágítás biztosítása volt, miként befolyásolta az egész kolozsvári ipar fejlődését. A tanulmány további részében a villanyáram bevezetésére irányuló törekvéseket és a villany ipari hasznosítását mutatom be, végül pedig a városi víz- és csatornarendszer gazdasági téren betöltött szerepét ismertetem.

Fazakas László (1989) – doktorandus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger; főszerkesztő, Erdélyi Krónika, fazakaslaszlo@yahoo.com

¹ Joel A. Tarr: *The Evolution of the Urban Infrastructure in the Nineteenth and Twentieth Centuries. = Perspectives on Urban Infrastructure*. Szerk. Royce Hanson. Washington 1984. 50; Sipos András: *A városok behálózása a 19. században*. Urbs II(2007). 2. sz. 9.

² Dirk van Laak: *Technological infrastructure, concept and consequences*. Icon X(2004). 53; Josep W. Konowitz – Mark H. Rose – Joel A. Tarr: *Technonlogy and the City*. Technology and Culture XXXI(1990). 2. sz. 284.

³ Mindezt a teljesség igénye nélkül, ugyanis a szűkös időkeret, valamint a terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhattam ezek maradéktalan áttekintésére.

Rövid körkép Kolozsvár ipari és infrastrukturális helyzetéről a kiegyezést követő években

Kolozsvár a kiegyezés idején többnyire rendezetlen, kisvárosias arculattal rendelkezett. Az utcák kövezetlenek, hiányzott a vízvezeték, a csatornarendszer, a közvilágítást gyengén világító, kezdetleges petróleumlámpák biztosították. Az egész városban csupán 13 kétemeletes ház volt, ezzel szemben csak a belvárosban 158 istállót vettek számba.⁴ A közlekedési infrastruktúrát ugyancsak gyatra állapotok jellemezték. A Szamos szabályozatlan, hajózásra alkalmatlan, az úthálózat alig volt kiépítve, vasúti összeköttetés nem volt. A város iparát továbbra is a céhes kisipar uralta, melyeket ugyan szakképzett mesteremberek irányítottak, de munkaerejük és tőkékük csekély volt, munkamódszereik egyszerűek, technikai felszereltségük fejletlen, termékeiket elsősorban a helyi piac számára készítették.⁵ A céhszervezet felszámolását követően a város közigazgatási erőteljesen szorgalmazták a helyi iparosok testületkebe való tömörülését vagy szövetkezetek kialakítását,⁶ ám ez utóbbi mozgalom Kolozsváron eléggé hullámzó eredményeket mutatott.⁷ A városnak gyáripara akkortájt nem igazán volt, leszámítva a neoabszolutizmus korában létesült dohánygyárat, a Sigmond-féle szeszgyárat, valamint a Rajka Péter által alapított, gyengén működő gépgyárat. Azonban a kor közigazgatási, Galgóczy Károly és Békésy Károly szerint ezek nem is voltak gyáraknak nevezhetők, a dohányüzemet pedig eleve nem sorolták ide, mivel az állami fenntartású üzemként, nem kapitalista, piaci elvek szerint működött.⁸ Kőváry László szintén kiemelte, hogy a kiegyezés idején Kolozsvár gyakorlatilag semmilyen jelentősebb gyáriparral nem rendelkezett.⁹ Az 1867 és 1873 között létesült 34 bányászati, erdélyi és partiumi ipari részvénytársaság közül egyiknek sem Kolozsvár volt a működési helye. Temesváron például csak ebben az időszakban 15, Aradon 7, Nagyszombatban pedig 5 részvénytársaság jött létre.¹⁰ Nyilván itt a gabonakonjunktúrából felhalmozott tőke és a vasút volt a fő katalizátor, ugyanis az látható, hogy a szintén vasút nélküli Brassó sem volt kedvezőbb helyzetben, mint Kolozsvár, igaz, a Cenk alatt elterülő város már rendelkezett egy ipari részvénytársasággal.

Kolozsvár ipara azonban a vasút kiépítését követően sem tudott lényegesebb felzárkózást produkálni. Az ipar fejlődését több tényező hátráltatta: a fővárosi szerepkör elvesztése, a város tökeszegénysége, az 1873-as tőzsdekrach és kolerajárvány, az 1876-os tűzvész, majd az 1879-es árvíz. Simon Elek polgármester a kiegyezést utáni éveket sovány esztendőeknek nevezte a város sanyarú helyzetére utalva. Felhívta a figyelmet a város elmaradottságára, a felzárkózás jegyében pedig nagyszabású városfejlesztési, az ipartelepítés szempontjából is fontos programot hirdetett meg. Egyebek között a következő infrastrukturális fejlesztéseket javasolta: az utcák szélesítése, egy közvágóhíd létesítése, a vízvezeték kiépítése és egy korszerű, a Szamost átívelő vashíd megépítése.¹¹ Ám terveinek

⁴ Kőváry László: *Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*. Kvár 1870. (a továbbiakban: Kőváry: *Kolozsvár lakosai*). 11–12.

⁵ Haller Károly: *Iparunk föllendülésének tényezőiről s akadályairól*. Kvár 1878. 8.

⁶ Galgóczy Károly: *Kolozsvár város múltja, jelene és jövője*. Kvár 1872. 22.

⁷ Vö. *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerülete közigazgatási viszonyairól az 1892. évről*. Kvár 1893. 9. (a továbbiakban: KKI, jelentés éve, oldalszám); KKI 1900. 35–36; KKI 1901. 61.

⁸ Békésy Károly: *Kolozsvár közigazgatási múltja és jelene*. Kvár 1889. 56; Galgóczy Károly: *i. m.* 18.

⁹ Kőváry: *Kolozsvár lakosai* 35.

¹⁰ Egyed Akos: *Falu, város, civilizáció*. Kvár 2002. 223–224.

¹¹ Simon Elek: *Visszatekintés Kolozsvár törvényhatóságának hat évi önkormányzati közigazgatására*. Kvár 1880. 10–18.

megvalósításához nem volt elegendő pénz, így a vízvezeték megépítése, ami szűrt, lágy vizet tudott volna szállítani a gőzgépek számára, évtizedekig elmaradt, a vashidat – mely a vasútállomás és a városközpont közötti nagyobb teherforgalmat biztosította volna – szintén később építették meg, de a közvágóhíd kivitelezése is a következő évtizedre maradt. A kiegyezés évében csupán a neoabszolutizmus korában bevezetett távíró (ez elsősorban katonai szempontból volt fontos, de a későbbiekben a gazdasági szerepe is jelentősen növekedett) tartozott a korszerűbb fejlesztések közé. Az 1870-es évek elején a helyzet annyiban változott, hogy egy magáncég és az állam révén két újabb jelentős infrastrukturális beruházásra került sor. Az egyik a gázalapú közvilágítás bevezetése, a másik pedig az évtizedek óta várt vasút volt.

A vasút és ipar kapcsolatának néhány sajátossága a dualizmus első évtizedében

Kolozsváron a sokak által áhitott vasút közgazdasági megítélése számtalan vita tárgyává vált. Egyesek Kolozsvár iparának hanyatlását, mások annak fejlődését látták benne. Nyilván mindkét tábornak megvoltak a saját nyomós érvei, ugyanis ekkoriban már eléggé köztudott volt, hogy a vasút bizonyos ágazatok számára új lehetőségeket teremtett, másoknak viszont recessziót hozott. Éhen Gyula, Szombathely egykori polgármestere erről így írt: „Egyik város lelkesült a vasutakért. Másik pedig kézzel lábbal dolgozott, hogy csak vasutat ne kapjon.”¹² Kolozsváron kezdetben még a lelkebb tábort volt a hangadó, de a vasút által teremtett gazdasági lehetőségeket a korabeli közgazdászok más-más szemszögből értelmezték. A piac kibővülése, valamint annak elvesztése egyaránt lehetségesnek tűnt. Ha mindezt kizárólag csak kereskedelmi távlatból nézzük, akkor a város kereskedői számára valóban számtalan új opció kínálkozott, miközben a helyi kisiparosok számára már kevés pozitív hozadéka volt a vasútnak. Az oka ennek egyrészt, hogy a kisipar által megtermelt javak nem voltak exportképesek,¹³ másrészt pedig a vasút lehetővé tette, hogy az osztrák és cseh gyáripar olcsó és minőségi termékei könnyen és gyorsan eljussanak Kolozsvárra. „A könnyűvé vált közlekedés iparosaink számára nem új piacokat nyitott, hanem rég bírt piacenti idegen versenyt, amellyel a küzdés jobb gazdasági viszonyok közt is nehéz volna” – jelentette a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara az 1879-es évről.¹⁴ Példaként említeném a kolozsvári cipészek és csizmadiák helyzetét, akik állandóan panaszkodtak a mödlingi cipőgyár olcsó termékeire, mely törekeny iparágukat az egész korszak alatt Damoklész kardjaként fenyegette.¹⁵ Békésy Károly közgazdász szerint: „A mai Kolozsvár [...] idegen államok iparcikkeit fogyasztja s nem saját termelő erejéből tartja fenn magát.”¹⁶ Azonban mielőtt mindezért kizárólag a vasutat tennénk felelőssé, érdemes három másik fontos tényezőt, a tőkeszegénységet, az ipari szakiskolák hiányát, valamint a kisiparosok vállalkozási, üzleti járatlanságát is figyelembe venni. Többek között ezek okozták a vasút közgazdasági szerepének

¹² Éhen Gyula: *A modern város*. Szombathely 1897. 30.

¹³ Galgóczy Károly: *i. m.* 25.

¹⁴ Idézi Egyed Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)*. = *Kőfallal, sárpalánkkal. Rendi társadalom - Polgári társadalom 7*. Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba. Debrecen 1997. (a továbbiakban: Egyed Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár*) 92.

¹⁵ KKI 1893. 184; KKI 1895–1896–1897. 217.

¹⁶ Békésy Károly: *i. m.* 55.

rossz megítélését, hiszen amennyiben a helyi iparvállalatok nagyobb tőkealappal, szakképzett munkásokkal, vezetői pedig szélesebb üzleti tudással rendelkeztek volna, akkor értelemszerűen üzemük felszereltsége, berendezése, technológiája, munkamódszere, előállított termékeinek minősége akár széles körű piacra és folyamatos exportra is lehetőséget adott volna. Innen nézve a vasút a kolozsvári iparfejlődés egyik meghatározó és nélkülözhetetlen komponense lett volna.

Mindazonáltal a kolozsvári iparvállalatok számára a vasút és az általa teremtett piaci verseny egy olyan kedvezőtlen időpontban érkezett, amikor jelentősebb tőkebevonásra egyre nehezebben lehetett számítani. Az 1873-as tőzsdekrach utóhatásai miatt a pénzügyi intézetek sokkal szigorúbb hitelezési feltételek mellett adtak kölcsönt, a városi pénzügyi intézetek pedig jelentős kockázatot láttak a kisiparosok vállalkozásaiban, ezért csak magas kamat mellett voltak hajlandók hitelezni. Az 1870-es években a kolozsvári pénzügyi intézeteknél lévő 4 millió forintos forgalmi tőkéjéből a helyi vállalkozások még 10%-ot sem tudtak felhasználni.¹⁷ Tehát a problémát nem feltétlenül a vasút, hanem a vállalatok tőkeszegénysége, az üzleti és ipari szaktudás hiánya, illetve a nagyobb befektetések elmaradása képezte. Ez a kedvezőtlen helyzet a későbbiekben sem változott sokat. Kőváry László, aki a korszak elején tele volt bizakodással és reménnyel, keserűen jegyzi meg 1889-ben: „A kisipart leszorította az idegen áru, a magas kémények késnek füstölni.”¹⁸ Ez utóbbi részben annak tulajdonítható, hogy a kiépített vasút ellenére csak kevés községben érkezett a városba. Ennek két oka volt, és mindkettő a szállítási infrastruktúrához köthető. Az első, hogy az Egeres mellett felfedezett barnaszén nagyobb mértékű kiaknázását a keskeny nyomtávú és lóvontatású szállítás gátolta, a második, hogy a Zsilvölgyi szén szállítása magas vasúti tarifát követelt. Következésképp az egyikhez a korszerű szállítási infrastruktúra hiánya miatt, a másikkal pedig a költséges szállítás végett volt nehéz hozzáférni. Ebből fakadóan nem meglepő, hogy a tőkeszegény városi műhelyek, üzemek, gőzgépeiket továbbra is fatüzeléssel működtették, ami kétségtelenül befolyásolta ezek termelési viszonyait, és gátolta versenyképességét. A dualizmus első évtizedében csupán három lényegesebb szénfogyasztó üzem létezett Kolozsváron: a Sigmond testvérek szeszgyára, a MÁV gépgyára és a gázyár.¹⁹ E két utóbbi vizont kizárólag a vasútnak köszönhetően alakulhatott meg.

A MÁV üzeme a dualizmus alatt a város egyik legfontosabb gyárává tornázta fel magát. Állami fenntartású üzemként piacra nem termelt, kivihető exportja nem volt, de munkahelyeket teremtett, és a lakosság számára fontos kereseti lehetőséget jelentett. Az államtól kapott bért lakbérre, élelmiszere, ruhára, szórakozásra költötték, mindez pedig a város gazdaságát élénkítette. Kolozsvár egyetlen gázyárának kialakulásában szintén a vasút játszotta a főszerepet, hiszen a légszuszításához szükséges nyersanyagot kizárólag a vasúton keresztül tudták beszerezni. Tehát amíg ez nem létezett, addig a gázyár telepítését sem lehetett megoldani.

Összességében tehát az látható, hogy a vasút ugyan megteremtette Kolozsvár számára a felzárkózás lehetőségét, azonban a helyi ipar, a kedvezőtlen pénzügyi helyzet és a nagyobb befektetések elmaradása miatt ezt egyelőre nem tudta kihasználni. A vasútban rejlő gazdasági potenciált Kolozsvár csak a későbbi évtizedek során tudta némileg a maga javára fordítani, de akkor is inkább kereskedelmi, mint ipari szempontból.

¹⁷ Simon Elek: *Évi jelentése ~ polgármesternek Kolozsvár 1875-dik évéről*. Kvár 1876. 45; Békésy Károly: *i. m.* 59.

¹⁸ Kőváry László: *Kolozsvár közgazdasági fejlődése, iránya és feltételei*. Kvár 1889. 6.

¹⁹ KKI 1878. 189–190; KKI 1879. 99; KKI 1880. 87; KKI 1881–1882. 117; KKI 1883–1884–1885. 194–195; KKI 1891. 223; KKI 1892. 11; KKI 1893. 145; KKI 1895–1896–1897. 188–189.

A gázgyár mint a kolozsvári iparfejlődés egyik akadályja

Az 1871-ben alakult gázgyár révén Kolozsvár az akkorra már elavult és korszerűtlen petróleumos világítás helyett (ez a város központi részeire vonatkozik, a külterületeken továbbra is petróleumot használtak) a kor egyik legmodernebb világítási technológiájához jutott. A gázgyár kiépítését és üzemeltetését egy külföldi társaság intézte, mivel a városnak sem elegendő pénze, sem megfelelő szakembere nem volt egy ilyen mértékű beruházás kivitelezésére és működtetésére. Ekkoriban nemcsak Kolozsváron, hanem szinte minden magyarországi városban magántársaságok építették ki gázgyáraikat, és szervezték meg a közvilágítást. A gázgyárak községeztése csak később vette kezdetét, háttérben általában a gáz magas ára, rossz minősége, valamint a gázellátásból szerezhető profit állt, ez azonban egy lassú és bonyolult folyamat volt. Magyarországon még 1908-ban is csak a gázgyárak negyede működött városi kezelésben.²⁰ Ehhez hasonló arányok voltak Angliában is, viszont Németországban 1907-re a gázgyárak 64,5%-a már városi tulajdonba került.²¹

A gázgyár által Kolozsvár valóban korszerűbb és jobb minőségű világítástechnikát kapott, ám a gyárnak számos negatív gazdasági hozadéka volt, melyek nagymértékben lassították a városi ipar fejlődését és más iparágak kibontakozását. A monopóliumot biztosító szerződést kihasználva a gyár vezetősége évekig gátolta a villanyáram bevezetését,²² így az ipar fejlődése szempontjából oly fontos infrastrukturális beruházás csak évtizedes késéssel érkezett a városba. Mindez súlyosan kihatott a tőkeszegény iparra, ugyanis – ahogy azt korábban írtam – köszenhez nehezen vagy csak magas áron lehetett hozzájutni, ellenben a villanyáram olcsó, tiszta és biztonságos energiaforrást jelentett, ami a termelési költségek csökkenését és a versenyképesség növekedését vonta volna maga után.²³

Kolozsvár legfontosabb teherszállító eszközének a megszűnése is részben a gázgyárhoz köthető.²⁴ Az 1893-ban létesült közúti vasút gőzmeghajtású mozdonyának üzemeltetése túlságosan költséges volt, ezért felmerült ennek villamosítása, azonban a villanyáram bevezetésére a gázgyári szerződés miatt egyelőre nem volt lehetőség. Így a vasút és a helyi gyárak közötti teherforgalmat biztosító közúti működését leállították.²⁵ Az iparfejlődést tekintve további nehézségeket okozott a gáz köbméterének árazása. Egy korabeli számítás szerint a magyarországi városok közül Kolozsváron voltak a legmagasabb gázárak.²⁶ Noha a gázgyár elsősorban a közvilágítás szempontjából volt lényeges, a század végére egyre nagyobb hangsúlyt kapott a gáz ipari célú felhasználása. A mesterségesen fenntartott magas gázárakból adódóan azonban a tőkeszegény kolozsvári ipar csak csekély mértékben tudta igénybe venni a megtermelt gázt, s ez befolyásolhatta a jelentősebb gázmennyiséget igénylő iparágak kialakulását is. Több európai város esetében megfigyelhető volt, hogy amint a gázgyárat községeztették, a gáz ára lecsökkent, és a gázfogyasztás rohamosan emelkedni kezdett.²⁷

²⁰ Pál Judit: *Urban development and infrastructure in Transylvanian cities in the dualist period. = The spatial planning in southeastern Europe until the second World War.* Szerk. Bojana Miljkovic-Katic. Belgrád 2011. 204.

²¹ Marjatta Hietala: *Services and Urbanization.* Helsinki 1987. 224.

²² Ez főképp az 1890-es évektől kezdett egyre lényegesebb problémává válni. A korábbi évtizedekben a villanyáram bevezetése csupán futurisztikus elképzelés volt.

²³ KKI 1900. 49.

²⁴ Másrészt pedig ahhoz, hogy a közúti vasút „ócska vasnál alig értékelhető többre.” – állította a Kolozsvári Közúti Részvénytársaság egyik igazgatója. Lásd: Kolozsvár 1897. jan. 4.

²⁵ KKI 1902. 141.

²⁶ Benyó Albin: *A kolozsvári villamos vízérőtelep.* Vízügyi Közlemények III(1913). 1. sz. 85.

²⁷ Marjatta Hietala: *i. m.* 241.

Kolozsváron a községesítés elmaradt, így a gázárak csupán a 20. század első éveiben mérséklődtek, valószínűleg a villanyáram okozta konkurencia egyik következményeként.²⁸

A gáz ipari felhasználása terén erős versenyt jelentett volna az 1900-ban alakult Klemm és Novák gyára. Az üzem acetilénalapú gázfejlesztők gyártására rendezkedett be, ám az általa készített termékek megbízhatatlannak minősültek, így a vállalkozás pár éven belül csődbe került.²⁹ Versenytárs és alternatíva híján a gázgyár termelése fokozatosan emelkedett. Míg 1883-ban 235 165 köbméter gázt állítottak elő 55 ezer forint értékben, addig 1905-re ez meghaladta az 1 millió köbmétert, értéke pedig 310 ezer korona körül volt.³⁰ A közvilágításból származó jövedelem mellett, kisebb bevételekhez jutott a gáztermelés során keletkező koksz eladásából, melyet esetenként a helyi ipar vásárolt fel.³¹

Csupán az 1906-ban bevezetett villanyáram okozott némi riadalmat, ám ez egyelőre nem jelentett közvetlen fenyegetést a gázgyár érdekeltségeire. Ennek egyik valószínűsíthető magyarázata, hogy a közvilágításon túl a gáz fűtési és főzési célú felhasználása mindinkább teret hódított. Másrészt pedig a városi hatóságok először a petróleumvilágítást használó külterületekre szándékoztak bevezetni a villanyvilágítást, a város központi utcáinak kivilágítása továbbra is gázzal történt. Erre utal az elektromos műveket kiépítő és azt üzemeltető Ganz céggel kötött szerződés, melynek értelmében a város, a külvárosi utcák számára 900 darab 16 gyertyafényű 3 wattos izzólámpához, míg a belvárosi területekre csupán 9 darab 16 amperes ívlámpához szükséges villanyenergia biztosítását kérvényezte.³²

1908-ra a kolozsvári magánlakásokban 17 698 gázzal működő és 26 458 villanyáramot használó égő volt felszerelve.³³ Tehát a korszak végére Kolozsváron egyfajta hibrid köz- és magánvilágítási rendszer épült ki: a gázvilágítás mellett megjelent a villanyvilágítás, így a két világítási módszer egy bizonyos ideig kiegészítette egymást. Sipos András Budapestet vizsgálva figyelte meg, hogy a gázvilágítás – akárcsak Kolozsvár esetében – a villanyáram bevezetését követően is még hosszú ideig versenyben tudott maradni. Ennek egyik oka az Auer-lámpák elterjedése volt.³⁴ A kolozsvári gázgyár a század végére szintén tervbe vette, hogy a város főterét Auer-féle égőkkel világítja ki. A századfordulót követően már több mint 400 Auer-égőt szereltek fel a város különböző közterein és utcáin, ugyanakkor a gázgyár minden próbálkozása ellenére nem tudta megakadályozni, hogy a későbbi évtizedek során a gázvilágítás szerepe ne csökkenjen.³⁵

Ipari szempontból a gáz főképp forrasztásra, hevítésre volt alkalmazható, amit vélhetően a helyi gép- és fémipari (MÁV, Junász Fémipari vállalat) gyárak hasznosítottak. Kolozsvár ipara 1913-ban mintegy 300 ezer köbméter gázt használt fel,³⁶ ami viszonylag kevésnek számított. Ha ezt összehasonlítjuk az utcák és a városi középületek világítási fogyasztásával, akkor az látható, hogy a kettő nagyjából egyenlő arányban oszlott el. Ennek hátterében valószínűleg a gáz magas árazása és a helyi ipar pénzügyi gyengesége állt. Mindemellett érdemes kiemelni, hogy a gázgyár évről évre tetemes

²⁸ Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Bp. 1912. 435. Itt fontos kiemelni, hogy az 1890-ben megkötött szerződés értelmében a gázgyárnak 1901-től opciós joga lett volna a villanyáram bevezetésére, azonban a gyár vezetősége nem élt ezzel a lehetőséggel, így ennek kivitelezése a városi hatóságok kezébe került át.

²⁹ KKI 1900. 73; KKI 1903. 82.

³⁰ KKI 1883–1884–1885. 264; KKI 1905. 167.

³¹ KKI 1881–1882. 152–153.

³² Benyó Albin: *i. m.* 87.

³³ Thirring Gusztáv: *i. m.* 434–436.

³⁴ Sipos András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Bp. 1996. 165.

³⁵ Ellenzék 1898. szept. 6.; Egyed Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár*: 112; *Víz és világítás III*(1913). 5. sz. 8.

³⁶ *Víz és világítás III*(1913). 6. sz. 10.

gázömlésekkel kellett számoljon a rossz vezetékek miatt. 1908-ban több mint 100 ezer köbméter gázvesztéssel zárták az évet.³⁷

A későbbiekben a gázgyár gazdasági érdekeit a Kolozsvártól mintegy 50 kilométerre felfedezett hatalmas földgázmező veszélyeztette, ennek bevezetésére viszont még évtizedekig nem került sor, így a gyár működése az impériumváltást követően is hosszú ideig biztosítva volt.

A villanyáram és az ipar kapcsolata

Kolozsváron a villanyáramot csupán a 20. század első évtizedétől lehetett ipari célra felhasználni, viszont ennek bevezetését, a helyi sajtó és az iparosok egy része már évekkel korábban hangosan követelte. A villanyáram iránti igények háttérben az olcsó energiaforrás és a biztonságosabb, gazdaságosabb közvilágítás állt.³⁸ Végül 1906-ban bevezették a villanyáramot, ám a folyamatnak hosszú és bonyolult, egészen az 1880-as évekig visszanyúló előtörténete van. Egyes információk szerint ekkoriban alakult az első „villamos mozgalom”, melynek céljai közt szerepelt, hogy a Kis-Szamos vízi erejét kihasználva áramot fejlesztenek, és ezt a közvilágításban, valamint az iparban alkalmazzák. A mozgalom irányítóját azonban Budapestre rendelték, így a villanyáram bevezetését célzó kezdeményezések egy időre lecsitulak.³⁹ A következő, nagyobb visszhangot keltő akció a polgárok által indított második villamos mozgalom volt, mely 1894-ben vette kezdetét, és legfontosabb célkitűzései közé tartozott, hogy megszüntesse a lakosság kiszolgáltatottságát a gázgyárral szemben, és hogy nyomást gyakoroljon a városvezetésre a villanyáram bevezetésének ügyében.⁴⁰ A mozgalom tagjai – köztük több, az iparban és vendéglátásban érdekelt személy – a villanyáram bevezetését társadalmi úton kívánta megoldani.⁴¹ Kezdeményezésüket nagy érdeklődéssel követte a városi lakosság – ebben jelentős szerepe volt a kolozsvári sajtónak, mely teljes mértékben támogatta a villanyáram bevezetésére irányuló törekvéseket. A kezdeményezés a villamossági iparban érdekelt Ganz és Társa cég figyelmét sem kerülte el, mely 1895-ben konkrét ajánlatot tett a villanyáram bevezetésére. Az ajánlat tárgyában összehívott bizottsági gyűlés összefoglalójából kiderül, hogy a villanyáram nemcsak a közvilágítás szempontjából volt lényeges, hanem nagy hangsúlyt fektettek az áram szállítási és ipari célú felhasználására is.⁴² Egy az Ellenzék című napilapban közölt írás ugyancsak külön kiemelte, hogy a villanyárammal ne csak „parádézzon” (ez alatt a közvilágítást érti) a város, hanem használja fel azt ipari erőre, termeljen profitot vele, növelje a város iparának versenyképességét: „Cipeltessünk vele terheket, vontassunk kocsikat. Hajtassunk apróbb, nagyobb ipari- és nyomda-gépeket [...], kényszerítsük rá, hogy olcsó segítőtársa legyen annak a szegény iparosnak, aki azért nem tud versenyezni a külföldi iparcikkével, mert nem állíthat gőzgépet, hogy azzal dolgozzék, kisebb gépre pedig nem rendelkezik olcsó hajtóerővel.”⁴³ A társadalmi nyomás ellenére a Ganz és a városvezetés közötti tárgyalások – valószínűleg a gázgyári szerződés miatt – megfeneklettek. Ez

³⁷ Thirring Gusztáv: *i. m.* 435.

³⁸ Ellenzék 1894. jan. 12.; Ellenzék 1895. jan. 24.; Ellenzék 1895. jan. 25.; Kolozsvár 1894. jan. 12.; Kolozsvár 1895. jan. 24.

³⁹ KKI 1883-1884-1885. 221; Ellenzék 1895. jan. 25.

⁴⁰ Ellenzék 1894. jan. 13.

⁴¹ Kolozsvár 1894. jan. 15.

⁴² Kolozsvár 1895. jan. 24.; Ellenzék 1895. jan. 24.

⁴³ Ellenzék 1895. jan. 25.

azonban nem jelentette azt, hogy a helyi gyárak nem próbálkozhattak saját áramfejlesztéssel. A nagyobb tőkealappal rendelkező vállalatok, mint például a Sigmond-féle szeszgyár, már 1890-ben rendelkezett saját villanyhálózattal.⁴⁴ Ebben az esetben a villanyáram nem az ipari termelés, hanem a tűzbiztonság szempontjából szükségeltetett, ugyanis a gázzal történő világítás túlságosan veszélyes lett volna a szeszgyártással foglalkozó üzem számára. Itt jól látható, hogy a villanyáram az olcsóbb energiaforrás biztosítása mellett a gyárak biztonságosabbá tétele által is segítette az ipar fejlődését. Marjatta Hietala kutatásai szerint is a villanyáramot és a villanyvilágítást elsősorban tűzbiztonsági szempontok miatt tartották fontosnak ott, ahol többnyire zárt helyiségek, hotelek, vendéglők, irodák, vasútállomások, középületek és természetesen üzemek stb. kivilágítására használták.⁴⁵

1897-ben a villanyáram bevezetésére újabb ajánlattevők jelentkeztek. Az első a Kolozsvári Közúti Vasút részvénytársaság volt (melynek amúgy is érdekében állt a villanyáram mihamarabbi bevezetése), a második egy Horowitz Sámuel nevű vállalkozó, a harmadik pedig a helyi gázgyár.⁴⁶ Ez utóbbi ajánlatát feltehetően a várossal kötött szerződés indokolta. A gázgyárnak elsőbbségi jogot biztosított ez a villanyáram bevezetésére, amiről viszont a későbbiekben lemondott, így a városvezetés előtt megnyílt a lehetőség, hogy Kolozsvár villanyhálózatát versenytárgyalás útján, a lehető legkedvezőbb feltételek mellett építsék ki. Ennek apropóján a mérnöki hivatal, figyelembe véve a városi energiaellátás viszonyait, kijelentette, hogy a villanyáram csak abban az esetben segítheti a helyi ipar fellendülését, ha azt a gőzgépek fűtőanyagánál alacsonyabb áron fogják szolgáltatni. A hivatal szerint az iparosok ezáltal könnyebben áttérhetnek a villanymotorok használatára.⁴⁷

Kolozsvár városa 1903-ban versenytárgyalást hirdetett a villanyáram bevezetésére. A közzétett pályázati felhívásra hat cég jelentkezett: Ganz és Társa, Siemens és Halske, Magyar Schukert Művek, Egyesült Villamossági Részvénytársaság, Hazai Villamossági Részvénytársaság és Popper István magánvállalkozó.⁴⁸ A tanácskozásokat követően a városi törvényhatóság a Ganz és Társa ajánlatát fogadta el, mellyel 1904-ben kötötték meg a szerződést,⁴⁹ a villanyáramot pedig 1906-ban vezették be. A törvényhatósági jogú városok közül csupán Debrecenben vezették be Kolozsvárnál is később a villanyt,⁵⁰ ami jól mutatja, hogy a villanyhálózat kolozsvári kiépítése mennyire bonyolult és nehézkes folyamat eredménye volt. Az áram kései behozatala jelentős presztízavesztést okozott a városnak, ráadásul az iparfejlődést is hátráltatta, az is igaz ugyanakkor, hogy bevezetését követően Kolozsvár igényezett a lehető leggyorsabban kihasználni a villanyáramból származó lehetőségeket.

1908-ban 1 598 910 hektowatt áramot használtak ipari célra, de a valós fogyasztás még ennél is sokkal több lehetett, ugyanis a fenti szám kizárólag a mérőórákkal ellátott fogyasztók villanyhasználatát mutatta, de volt egy átalányban számított fogyasztás is, ahol az ipar és magánosok fogyasztását egyben számolták, ez pedig már meghaladta a 10 millió hektowattot. A villanyáram összfogyasztását nézve Kolozsvár – a bevezetést követő két év alatt – az árammal rendelkező törvényhatósági jogú városok élmezőnyébe került. 1908-ban valamivel több mint 22 millió hektowatt áramot használtak, ennél csak Budapestnek, Temesvárnak és Nagyváradnak volt nagyobb fogyasztása. A magas fogyasztás

⁴⁴ KKI 1890. 105.

⁴⁵ Marjatta Hietala: *i. m.* 226.

⁴⁶ Kolozsvár 1897. jan. 4.

⁴⁷ Ellenzék 1900. ápr. 18.

⁴⁸ Benyó Albin: *i. m.* 85–87.

⁴⁹ Törvényhatóság közgyűlési jegyzőkönyvek. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: RNLI KMI). Fond. 1., Mikrofilm Gyűjtemény, 179. sz. mikrofilmtekercs, 1904. 134. fólió.

⁵⁰ Thirring Gusztáv: *i. m.* 436.

révén szépen kirajzolódik, hogy mekkora igény mutatkozott Kolozsváron a villanyáram iránt. Ennél is figyelemre méltóbb a villanyhálózathoz kapcsolt motorok nagy száma: 1908-ra 206 villanymotor üzemelt, melyek összesen 624 lóerővel rendelkeztek. Ebből a szempontból Kolozsvár immár az elsők közé tornázta fel magát. A villanymotorok száma kapcsán Budapest (4286) és Pozsony (208), a lóerőt tekintve pedig Budapest (7885), Temesvár (1073), Pozsony (854), Győr (842) és Nagyvárad (631) előzte meg. A villanyáram ipari egységára viszont Kolozsváron és Pécsen volt a legolcsóbb. Az iparosok 1 hektowatt áramért mindössze 2 fillért fizettek.⁵¹ Látható, hogy a város valóban törekedett, hogy a tőkeszegény és állandó energiahiánnyal küszködő ipar minél szélesebb körben alkalmazhassa a villanyáramot. Ugyancsak érdemes kiemelni, hogy a városvezetés, valószínűleg a gázgyári szerződésből okulva, ezúttal olyan megállapodást kötött a Ganz gyárral ami Kolozsvár számára jelentős pénzügyi előnyökkel járt. Először is az áramot termelő vízerőmű a város tulajdonát képezte, melyet a Ganz és Társa cég évi 238 914 koronáért bérelt (1910-es adat). Ez Magyarországon messze a legmagasabb bérleti díjat jelentette.⁵² Másodjára az üzletszerű áramszolgáltatás tiszta jövedelmének 30%-a, az ötödik évtől pedig ennek 50%-a a városi pénztárba folyt be.⁵³

A villanyáram nyújtotta lehetőségeket több ipari vállalat azonnal kihasználta: a Friedmann-féle téglagyár már 1906-ban bevezette az áramot, 1907-ben egy elektromos berendezésekkel ellátott cukorgyár alakult, a dohánygyár pedig árammal működő felvonó gépeket rendelt, továbbá újraalakult a kolozsvári közúti részvénytársaság.⁵⁴ Ezek mellett számtalan kisiparos tért át az olcsó és biztonságos energiaforrásra. A villanyáram rohamos terjedése miatt már 1908-ban felmerült a Hideg-szamosra épített vízerőmű bővítése.⁵⁵

A vízvezeték és csatornarendszer jelentősége az iparfejlődés terén

Kolozsváron a vízvezeték kérdése először 1854-ben, Kagerbauer Antal építész javaslatára merült fel, a városi tanács azonban előttünk ismeretlen okokból nem tárgyalta az ügyet. Az 1870-es években újra aktuálissá vált a téma, ekkor Salamon József főorvos hívta fel a városvezetők figyelmét a vízvezeték kiépítésének fontosságára. Írásaiban a csatornarendszer és vízellátás szükségességéről, valamint a közegészségügyi problémákról értekezett, kezdeményezése azonban nem kapott visszhangot.⁵⁶ A helyzet 1885-ben változott, amikor Trefort Ágoston miniszter közölte a kolozsvári törvényhatósággal, hogy az egyetemi intézetek számára egy vízvezeték kiépítését tervezi. A városvezetés kihasználta a lehetőséget, és hosszabb tárgyalások, egyeztetések után, a minisztériummal összefogva 1887-re kiépítették a város első modern vízművét. Az új vízmű azonban csupán az egyetemet, a város két főutcáját és a Sétateret⁵⁷ látta el vízzel.⁵⁸ Az egész városra kiterjedő vízvezeték létesítése egyelőre elmaradt. Ennek oka lehetett, hogy ilyen fejlesztés kivitelezéséhez nem minden

⁵¹ Thirring Gusztáv: *i. m.* 437–439.

⁵² *Magyarország városainak háztartása az 1910. évben.* Magyar Statisztikai Közlemények. Bp. 1916. 32.

⁵³ RNLt KMI. F. 1., 179/1904. 128.

⁵⁴ Polytechnikai Szemle X(1906). 31. sz. 444; Polytechnikai Szemle XI(1907). 16. sz. 184; Honi Ipar XI(1910). 19. sz. 17; Központi Értesítő XXXII(1907). 53. sz. 1286.

⁵⁵ Benyó Albin: *i. m.* 90.

⁵⁶ Ellenzék 1887. aug. 12; Kolozsvár 1894. jan. 30.

⁵⁷ Kolozsvár központi parkja.

⁵⁸ Fazakas László: *Közművésítés a dualizmus kori Kolozsváron.* = *Közéletek.* Szerk. Romsics Ignác. Kvár. 2018. 25–26.

esetben volt elegendő csupán a városvezetés akarata. A vízvezeték és csatornarendszer kiépítése egy sokszereplős folyamat, melyben üzleti vállalkozások, különféle iparágak, lakástulajdonosok, tűzbiztosító társaságok mind érdekelték voltak. Ezek a csoportok bizonyos esetekben összefogva, máskor külön-külön követelték a modern, nagy kapacitású vízmű és vízvezeték-hálózat létesítését.⁵⁹ Kolozsváron – a kutatás jelenlegi állása szerint – a dualizmus első két évtizedét nézve nem látható ilyen sokszereplős kooperáció. Ez vélhetően annak tudható be, hogy a közutak és az 1887-ben kiépített vízmű többnyire kielégítették a lakosság és a kisipar vízigényét, a nagyobb – víz- és csatornarendszert igénylő – összkomfortos lakásépítkezések pedig csak a század vége felé kezdődtek el. Másrészt lényeges kiemelni, hogy ekkoriban a város nem rendelkezett egyetlen olyan nagyipari vállalattal sem, melynek működése egyértelműen megkívánta volna a korszerű vízvezetékrendszert. A már meglévő nagyobb gyárak (dohánygyár, szeszgyár, olajgyár, vasöntöde) a Szamos vagy a Malomárok környékén rendezkedtek be, így ezek vízellátásához nem szükségeltetett vízvezeték. Akadtak ugyan olyan gyárak, melyek a Szamostól távolabb alakultak, számukra valóban fontos lett volna a vízvezeték,⁶⁰ de ezek messze nem voltak annyira jelentősek, hogy a város miattuk egy több százezer forintra rügő fejlesztésbe kezdjen.

A helyzet az 1890-es évektől kezdődően változott. Az egyre intenzívebbé váló népességnövekedés, a higiéniai szempontok, a magasabb kényelmet megtestesítő lakások építése és vendéglátóipari egységek gyarapodása fokozta a vezetékes víz iránti igényeket. Ezért a városvezetés 1889-ben a vízvezeték kibővítéséről döntött, és még abban az évben elkezdte a tárgyalásokat, az építkezések azonban csak az 1893-as kolerajárvány és az 1894-es vízügyi botrány hatására kezdődtek el.⁶¹ A korszerűbb és nagyobb kapacitású vízvezeték 1898-tól működött. Erdélyben ekkoriban még csak Brassónak és Nagyszebennek volt vízműve, mindkettő 1894-ben készült el, a nagyváradi 1895-ben, a marosvásárhelyit viszont csak 1908-ban adták át. A fent említett összes vízmű a helyi önkormányzatok tulajdonában állt. A legnagyobb vízszállító kapacitással az évente 3 187 429 köbméter vizet szolgáltató kolozsvári rendelkezett, nála csak a budapesti vízmű volt nagyobb. A kolozsvári után a nagyváradi (2 300 000 köbméter) és a nagyszebeni (950 000 köbméter) következett, a legkisebb vízhozama a marosvásárhelyinek volt (évente 500 000 köbméter).⁶²

Az új kolozsvári víz- és csatornahálózat kiépítését elsősorban a kényelmi és higiéniai követelmények sürgették, vagyis a beruházás egy követő jellegű infrastrukturális fejlesztésként értelmezhető. Ez azt jelenti, hogy a víz- és csatornarendszer kiépítése az igények megteremtődése után vált szükségessé (tehát először az igény, utána a kiépítés). Ugyanakkor Kolozsvár vezetői folyamatosan arra törekedtek, hogy a hálózatot az egész városra kiterjesszék, így a későbbiekben a víz- és csatornarendszer részben megelőző szerephez jutott. Más szóval, a vízellátást – a város bizonyos részein – már az igények kialakulása előtt biztosították, ez pedig az ipartelepítési folyamatokat segítette. Például a város két legnagyobb üzemének, a gyufa- és a börgyárnak a létesítményeit nem kényszerültek a Szamos környékére telepíteni, ugyanis az egész városra kiterjedő vízvezeték lehetővé tette, hogy ezeket a település más, az ipari termelés szempontjából kedvezőbb részén állítsák fel. A helyzet adta előnyöket kihasználva mindkét gyár vasúti pálya mellé költözhetett, ami a szállítási költségeket csökkentette. Mindezek mellett a víz- és csatornahálózat más módon is segítette a kolozsvári ipar

⁵⁹ Joel A. Tarr: *i. m.* 13.

⁶⁰ KKI 1883–1884–1885. 221.

⁶¹ Lásd RNLt KMI. F. 1., 174/1894. 132–133. f.

⁶² Thirring Gusztáv: *i. m.* 431–433; Schustler József: *Városok vízellátása és csatornázása az ezredéves országos kiállításon*. II. Magyar Mérnök és Építész Egylet XXXI(1897). 2. sz. 78–86.

fejlődését: hozzájárult a tüzesetek és a belőlük adódó anyagi károk mérséklésében,⁶³ csökkentette a termelési költségeket, növelte az ingatlanok értékét, fokozta a város vonzerejét, versenyképességét, felgyorsította az ipartelepítést. A csatornarendszer megátolta, hogy az áradó víz elöntse az utakat, hogy télen jégtorlaszok alakuljanak ki, ez pedig jelentősen javította a szállítási viszonyokat, továbbá segítette megelőzni az ipari létesítmények, gazdasági épületek nedvesedését és az ebből fakadó rongálódást. De az sem elhanyagolható tény, hogy a jól kiépített víz- és csatornarendszer megakadályozta a járványok és betegségek terjedését, megelőzte a gyárakban dolgozó munkások egészségi állapotának romlását. E kedvező tényezők együttese lényeges megtakarításokkal és pénzügyi előnyökkel jártak, melyeknek elsődleges haszonélvezői a kolozsvári vállalkozók, kereskedők és lakástulajdonosok voltak.⁶⁴

Összegzés

A kiegyezés évében Kolozsvár iparát a céhes kisipar dominálta, jelentősebb gyáriparral nem rendelkezett, hiányoztak a legmodernebb közműrendszerek, a már meglévő infrastruktúra pedig elavult, korszerűtlen volt. A város kezdetleges infrastruktúra-hálózata gyakorlatilag nem tudta kiszolgálni, illetve segíteni a helyi ipart és annak fejlődését. Az első jelentősebb változások 1870-ben történtek, ekkor két fontos infrastrukturális fejlesztésre került sor, az egyik a gázgyár kiépítése, a másik pedig a vasút megérkezése volt. Mint láthattuk azonban, a vasút – főképp a korszak első évtizedében – nem hozott igazán lényegbeli előrelépést a városi ipar számára. Ez elsősorban a kolozsvári iparosok tökeszegénységének, a befektetések elmaradásának, valamint a vállalkozások működtetéséhez szükséges üzleti tudás hiányának róható fel.

Az 1870-ben alakult gázgyár a modernebb közvilágítás biztosítása céljából alakult, ám a későbbiekben tevékenysége nagymértékben kihatott a kolozsvári ipar alakulására is. A gázgyár az egész korszak alatt stabil alapokon működött, sikerének háttérében egy olyan szerződés állt, mely számára kizárólagosságot biztosított, kizárva a versenytársakat. Ez azonban hosszú távon a minőség romlásához, az árak tisztességtelen emeléséhez, a kolozsvári ipar fejlődésének elakadásához vezetett.

A következő fontos infrastrukturális beruházásra, mely hatással volt az iparfejlődésre, csak az 1890-es években került sor. A víz- és csatornarendszer ugyan nem az ipari igények kielégítése végett, hanem elsősorban a közegészségügyi, higiéniai követelmények miatt lett kiépítve, mégis több szempontból hozzájárult a városi ipar fejlődéséhez. Főleg a tűzkárok csökkentésében, a gyárépületek megóvásában és a dolgozók egészségügyi állapotának megőrzésében játszott központi szerepet.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kolozsvári ipar szempontjából a villanyáram bevezetése jelentette a legfontosabb mérföldkövek egyikét. Az 1906-ban kiépített villanyhálózat révén a helyi ipar nemcsak olcsó, de biztonságos energiaforráshoz jutott, ez pedig nagymértékben segítette az állandó energia- és pénziánnyal küszködő iparosokat.

Megfigyelhető, hogy Kolozsvár esetében a különböző infrastrukturális rendszerek létesítését nem feltétlenül az iparfejlesztést előírányzó célkitűzések határozták meg. Ez egyrészt annak tudható be,

⁶³ A vízvezeték előtt eléggé kezdetleges tűzoltási módszerek álltak a kolozsváriak rendelkezésére. Többnyire a háztartások által kötelező módon felhalmozott vízkészletekre hagyatkoztak. *Tűzrendészeti szabályrendelet*. Kvár 1877. 8.

⁶⁴ Ez nemcsak Kolozsváron, hanem szinte mindenütt Európában jellemző. John Hassan a brit városokat kutatva mutatta ki a víz- és csatornarendszer gazdasági előnyeit. Lásd John A. Hassan: *The Growth and Impact of the British Water Industry in the Nineteenth Century*. *The Economic History Review* XXXVIII(1985). 4. sz. 538.

hogy a város nem rendelkezett olyan jelentősebb ipari vállalatokkal, melyek határozottan igényelték volna a modern infrastruktúra mihamarabbi kiépítését. Néhány kisebb üzem, illetve a kisipar igényei nem képeztek elegendő indokot az infrastruktúra-hálózat kiépítésére. Érdemes másrészt azt is kiemelni, hogy ha a városvezetés tisztában is volt az infrastruktúra ipari szempontú jelentőségével, Kolozsvár pénzügyi helyzete nem tette lehetővé ennek azonnali, gyors kiépítését. Az infrastruktúra létesítése lassú, szakaszosan alakuló folyamat volt, kiépítését többnyire társadalmi, közegészségügyi igények befolyásolták. A gázgyár a jobb minőségű közvilágítás biztosítása végett alakult, a város első vízművének kiépítését az egyetemi oktatás és kutatás fejlesztése indokolta, a későbbi víz- és csatornarendszer létesítésében döntő szerepet a közegészségügyi szempontok játszottak. A legtöbb iparral kapcsolatos igény a villanyáram bevezetése körül fogalmazódott meg, ám éppen ez épült ki legkésőbb. Az 1870-ben megérkező vasút pedig egy teljesen más helyzetet képviselt. Országos ügy volt, melynek háttérében az ipari, politikai és társadalmi szempontok egyaránt észlelhetők.

Kolozsvár csupán a századfordulót követően rendelkezett az ipartelepítéshez szükséges, modern infrastruktúra-bázissal, mely növelte ugyan a város vonzerejét, megkönnyítette a gyárak, üzemek létesítését is, de önmagában nem jelentett biztosítékot arra nézve, hogy a város a továbbiakban újonnan létesítendő gyáripari vállalatok célpontjává válik. Más szóval, a kiépített, korszerű infrastruktúra-hálózat elsősorban a modern városi életforma kialakulását, valamint a már meglévő iparvállalatok fejlődését segítette, új nagyipari gyárak létesítését azonban – legalábbis a vizsgált korszakban – a Renner börtömgárat leszámítva, nem vonta maga után.

Industry and Infrastructure in Cluj-Napoca under the Dualism Period

Keywords: industry, infrastructure, Cluj-Napoca, 19th Century

One of the most significant changes in the life of 19th century cities was the modern infrastructure network. The various infrastructure systems have become indispensable elements of the operation of the cities. On the one hand, they played a decisive role in improving the living conditions of the population and the development of a modern urban lifestyle, on the other hand, they were essential conditions for industrial activity. In this paper, I try to examine the impact of infrastructure systems built in the 19th century on Cluj-Napoca's industry and how they shaped its development.

Gaal György

A Richter-ügy

Egy tudós útja az erkölcsi bukásig

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem történetét három nagy periódusra tagolta a világtörténelem. Az első az 1872-es alapítástól a román megszállást követő 1919-es elvételig terjed. Rövid budapesti intermezzo után 1921-ben az intézmény Szegeden lel új otthonra. A második bécsi döntést követően az egyetem 1940 őszén újra Kolozsvárt nyithatja meg kapuit, s itt működik 1945-ig, amikor külön erre utaló törvényrendelet mellőzésével, egy új magyar tan nyelvű kolozsvári állami egyetem felállításával beszüntetik működését.¹ Az egyetem 73 éves történetéből az első, 47 éves szakasz a leghosszabb s talán a legjelentősebb is. Ezt két időszakra lehet osztani: 1897 tájáig tart az egyetem megerősödése, ekkoriban folyik a legfontosabb épületek felhúzása. A következő két évtizedben a magyar tudományosság nemzetközileg elismert tényezője, az oktatás mellett rangos intézetek működtetője.

1897 tája a tanári kar szempontjából is határvonalat jelent: ekkor távozik az alapítók nemzedéke, s helyét új, tehetséges, jól felkészült és már szakosodott tanári kar veszi át. Számos tanszéknél csak egyszer történik tanárcsere. A többszöri cserének rendszerint a fővárosi egyetem elszívó ereje vagy a tanár megbetegedése, halála lehetett az oka.

Egyedülálló a növénytani tanszék s a hozzá kapcsolódó intézetek, táruk esete. Míg az első nemzedéket képviselő Kanitz Ágost (1843–1896) becsülettel kitölti a maga időszakát, s mint a magyar botanika egyik nagy egyénisége vonul be a magyar tudománytörténetbe, a második nemzedéket hárman is képviselik. S ráadásul a leghosszabb ideig oktató Richter Aladár (1868–1927) botrányos körülmények között kénytelenek nyugdíjazni.

Richter pályafutása Kolozsvárig

Richter Aladár 1868. január 5-én született Rimaszombaton egy kereskedő családjában. Ennek eredetéről, még szülei nevééről sem találtunk adatokat.² Valószínűnek tekinthetjük, hogy német ősökkel is rendelkezett a család, de katolikus vallásuk alapján nem lehettek cipszerek. Tény, hogy Aladár már kora ifjúságától jól beszélt a német nyelvet, később rendszeresen közölt németül is. Az 1835-ben városi rangra emelt Rimaszombat az ő gyermekkorában Gömör-Kishont

Gaal György (1948) – irodalom- és helytörténész, PhD, Kolozsvár

¹ Vö. Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kvár 2012.

² A legtöbb életrajzi adat forrása *Richter Aladár*. = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. Bp. 1906. 960–964.

vármegye székvárosa volt. 4600 lakosának fele katolikus, a másik fele protestáns és izraelita. 90 százalékuk magyarnak vallotta magát, a többi németnek és tótnak.³

A jövődö tudós a Rimaszombati Egyesült Protestáns Gimnáziumban tanult érettségiig. Ennek megalakulása 1853-ra tehető: ekkor a helybéli református és a szomszédos oszgyáni evangélikus tanintézet egyesült 6 osztályos gimnáziummá. Richternek az 1878/79-es tanévben indult első gimnáziumi osztályával nőtt ki főgimnáziummá az intézet. Az 1885/86-os tanév végén a 25 fős osztályból 17-en teszik le sikeresen az érettségit.⁴ Pályáját meghatározó természetrajztanára Fábry János (1830–1907): híres botanikus, növénygyűjtő. Az ő hatására már 15 évesen eljegyzti magát a növénytanal. Fábryról halálakor szép megemlékezést ír,⁵ sőt egy növényt is elnevez róla (*Rubus Fabryi*).

A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem bölcsészeti karára 1886 őszén iratkozik be Richter. A fővárosi egyetemnek nem volt külön természettudományi kara. A növénytan oktatása 1851-ig az orvosi kar keretében történt, lévén ez az orvostanhallgatóknak és a gyógyszerészeknek is kötelező tantárgy. Akkor átkerült a bölcsészeti karra, ahol Gerenday József 1862-ben bekövetkezett haláláig volt a tárgy professzora. Különben e tárgy nem tartozott a kar erősségei közé. A következő professzor Jurányi Lajos (1837–1897) lett. Ő Eperjesen ugyanannak a Hazslinszky Frigyesnek a tanítványa volt, aki Fábryt is útnak indította. 1862-ben szerzett orvosdoktori diplomát, s külföldi tanulmányok után 1866-ban foglalta el a tanszéket. Három évtizeden át ő volt a magyar botanika legnagyobb tekintélye. Az MTA is tagjai közé választotta. A következő nemzedékek mind az ő kezei alól indultak. Főleg a növényélettan és növényanatómia vágott érdeklődési körébe. Az első félévben általános, a másodikban rendszeres növénytanú kurzusokat tartott „orvos- és tanárjelöltek” számára.⁶ Külön gyakorlatokat hirdetett a gyógyszerésznövendékeknek. A haladottabbak mikroszkópiái és növényleírású gyakorlaton vehettek részt. A második félévben növénytanú kirándulásokat is szervezett. Richter diákoskodása idején Mágócsy-Dietz Sándor (1855–1945) volt az első tanársegéd, aki 1897-ben a tanszéket is megöröklö. E tisztséget még Filarszky Nándor töltötte be, Borbás Vince pedig magántanári előadásokat tartott. Richter 1887-től kezd dolgozatokat közölni (*Magyar Növénytanú Lapok, Természetrajzi Füzetek*). Végzősként elnyeri a Margó-díjat. 1890-ben megszerzi a bölcsészeti doktorátust.⁷

Középkölkolában szeretne tanítani, de szakjába vágó állást nem kap. Úgyhogy elszegődik a verseci Községi Főreáliskolába méghozzá franciatanárként. Egy osztályban földrajzot is tanít. A tanintézet akkor hétosztályos, a következő évben indul az érettségiző VIII. osztály.⁸ Ebben a fővárostól meglehetősen távoli helységben ismerkedik a tanári pályával, s közben 1891-ben megszerzi a földrajz–természetrajz szakos tanári oklevelet. Az iskola értesítőjében már szaktanulmányt közöl: *Kubinyi adatai és a Királyhegy flórája* (Kritikai közlemény).⁹ Szülőföldjén végzett személyes kutatási eredményiről számol be. A következő tanévre ezerforintos tanulmányi

³ *Gömör és Kis-Hont vármegye*. Bp. [1903]. 108–120. (Borovszky Samu [szerk.]: Magyarország vármegyéi és városai.)

⁴ Uo. 347–348; A rimaszombati egyesült protestáns gimnázium XXXIII-ik Értesítője az 1885/6. tanévről.

⁵ Richter Aladár: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum növénytáráról az 1907. évben Fábry Jánosra való megemlékezéssel*. [arcképpel] Kvár 1908.

⁶ A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Tanrendje 1886/87. tanév első felére (és a következő tanévekre 1889/90-ig)

⁷ Vö. A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja 1886/87-től 1897/98-ig.

⁸ A verseci Községi Főreáliskola Értesítője az 1890–91. tanévről. Versec 1891.

⁹ Uo. 3–8.

ösztöndíjat kap. Egy fél évig a müncheni egyetemen tanul, majd francia, belga, angol és svájci egyetemi intézeteket keres fel.

Az 1891/92-es tanév első félévét ismételt állítása szerint kolozsvári tanársegédként töltötte Kanitz Ágost mellett. Talán még Göttingenbe is hívták, de ő Kolozsvárt választotta. Az egyetemi évkönyvekben e tanév első felében Chețianu Ambrus, a másodikban Héjjas Imre IV. éves hallgató (megbízottként) szerepel tanársegédi beosztásban.¹⁰ Esetleg még a félévet sem töltötte ki?

Az aradi Királyi Főgimnáziumhoz 1893. február 6-án kap miniszteri kinevezést, s február 20-án foglalja el földrajz–természettan szakos helyettes tanári állását.¹¹ Alkalomadtán tanít szépírást és németet is. 1894 őszétől alkalmazják rendes tanárként. Az 1893/94-es aradi értesítőben előző évi tanulmányútjáról közöl – különnyomatban is közzétett – 44 lapos beszámolót.¹² Az 1894/95-ös értesítőben a brüsszeli állami botanikus kertet mutatja be.¹³ A következő értesítő már arról tudósít, hogy Richtert áthelyezték a fővárosba: „három évi itt működése alatt úgy a tanulók, mint kartársai rokonszenvét kiérdemelte”.

A nagy múltú aradi főgimnáziumtól egy egészen fiatal fővárosi gimnáziumhoz pályázik át 1895 őszén: a budapesti I. ker. Állami M. Kir. Főgimnáziumhoz. Az iskolát 1892-ben állították fel, s Richter érkezésekor nyílt meg az V. osztálya.¹⁴ Az iskolának korábban Jancsó Benedek, ekkor Badics Ferenc az igazgatója. Mindketten országosan ismert tudósok. A tanári kar elég gyakran cserélődik, mert jobb állásokra pályázó jeles személyiségek vállalnak itt hosszabb-rövidebb ideig órákat. Richter nevével már az első tanévben feltüntetik, hogy a Természettudományi Társulat növénytan szakosztályának és a Magyar Földrajzi Társaságnak a tagja. Szaktárgyain kívül franciát és szépírást is tanít, a természettan szertár őre. Az 1896/97-es tanévben április 1-jétől tanulmányi szabadságot vesz ki: egy félévet Graz egyetemén tölt fiziológiai és növényanatómiai kutatásokkal, majd Németország, Dánia, Svédország, Belgium és Hollandia egyetemi intézeteit keresi fel. A következő tanév alatt megszerzi a fővárosi egyetemen a magántanári címet (fiziológiai és szisztematikai növényanatómia), s miniszteri megbízatással óraadást is vállal: a felső szőlő- és borgazdasági tanfolyamon a növénytant adja elő heti 4 órában, a VI. kerületi Állami Felső Leányiskola továbbképző tanfolyamán zoo- és fitofiziológiai előadásokat tart heti 2 órában. 1898. március 15-től a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytan osztályának lesz az ideiglenes vezetője. Az iskola értesítője mint „kiváló tanárt” búcsúztatja, aki tudományos képzettségének „tágabb tért keresve” vált meg az intézettől.

A Magyar Nemzeti Múzeumnál a Növénytár őrévé nevezték ki Richtert. Elődje, Istvánffi Gyula a kolozsvári egyetem tanszékére távozott. Nem egészen egy esztendő alatt egyetlen munkatársával, Bernátsky Jenővel legfeljebb rendezgette a tár anyagát. Történt azonban, hogy Istvánffi nem találta meg számításait szülővárosában, s elfogadta a minisztériumtól felajánlott igazgatói állást a fővárosban. 1898. november 1-től szabadságot vett ki az egyetemen. Helyettesítésére Richter Aladár vállalkozott 1899. januárjától kezdve.

¹⁰ Vö. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudomány-Egyetem Almanachja és tanrendje az 1892–93-ik tanév I. felére; Ua. az 1892–93-ik tanév második felére.

¹¹ Az aradi Királyi Főgimnázium Értesítője az 1892–93. iskolai évről. Arad 1893. (És a következő értesítők 1895–96-ig.)

¹² Richter Aladár: *A német, francia, belga, angol és svájci egyetemek és akadémiák, azok természettan, főképp növénytan intézetei, múzeumi és botanikus kertjei.* Arad, 1894.

¹³ Richter Aladár: *A bruxellesi állami botanikus kert.* Az aradi Királyi Főgimnázium Értesítője 1894–95. 3–22.

¹⁴ A budapesti I. ker. M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítője az 1895/96. tanévről. Bp. 1896. (És a következő értesítők 1897/98-ig.)

Ezekre az évekre esik Richter családalapítása. 1896–1897 táján nősülhetett meg, felesége a szintén katolikus Müller Julianna. Öt gyermekük született: Aranka (1897–?), Aladár (1898–1950), Béla, Margit, Julianna-Emília. Az utóbbi már Kolozsvárt jött világra 1903. február 24-én, s június 1-jén keresztelték.¹⁵ Édesapja gyászjelentésén mint dr. Póka Istvánné szerepel. A gyermekek közül ifj. Aladár lett jeles személyiség. Örökölte édesapja rajzkészségét, s iparművészként országosan számon tartották.

A kolozsvári egyetem növényteni tanszékén

A növénytant magasabb szinten Kolozsvárt az 1775 óta működő Orvos-sebészi Tanintézetben oktatták. 1838-ban létesítették a tanszéket, mely össze volt kötve a vegy- és természettannal. Első tanára a Bécsben végzett Bágyi Joó István (1806–1881) orvosdoktor volt. 1869-es nyugdíjazása után Szóts Emil főorvos tanította e tárgyakat helyettesként az egyetem megnyitásáig. A város legjelesebb botanikusának Brassai Sámuel (1800–1897), a múzeumi fűvészkert öre számított. Sokan az egyetemi tanszék várományosának is őt tartották. A fővárosi döntéshozók végül őt az elemi matematika tanszékére nevezték ki, s a növényteni katedrát a 29 éves Kanitz Ágost kapta. Ő vette át Brassaitól a Mikó-kertben kialakított fűvészkertet és az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) növényteni gyűjteményét. Ezután még évekig a Mikó-kert egykori gazdatiszti laka (Brassai korábbi lakása) volt az intézet székhelye, csak 1889-ben jutottak a központi, guberniumi épületben őt szobához. 1895-ben megkapták a guberniumi épület földszintjéről kiköltöző könyvtár 11 nedves helyiségét is. Kanitznak rendszerint egy tanársegéd állt rendelkezésére, s 1873-ban egy kerteszt is kapott Walz Lajos (1845–1914) személyében. Fő érdeméül a Magyar Növényteni Lapok (1877–1890), az első magyar nyelvű szakfolyóirat megindítását szokták emlegetni. Ő létesítette a szakkönyvtárat is, valamint átrendezte botanikus kertté a Mikó-kertet. Bár ez – Richter szerint – legfeljebb egy iskolai növénykert színvonalát képviselte.

Kanitz halála után 1897. február 15-én Istvánffy Gyulát (1860–1930) nevezték ki a tanszékre. A kolozsvári egyetemen Kanitz tanítványa, majd tanársegéde volt. 1883-ban Kolozsvárt, 1892-ben Budapesten szerezte meg a magántanári habilitációt. A Magyar Nemzeti Múzeumtól pályázott át Kolozsvárra. Itt megörökölte Kanitz tisztségeit. László Ferenc majd Dabóczy Ernő tanársegédek mellett Walz Lajos kertész és Farkas Kálmán preparátor volt segítségére. Főleg a botanikus kert szakszerű átrendeztetésével ért el sikert: növényföldrajzi csoportokat alakított ki, sziklacsoportot építtetett, három kör alakú vízmedencét létesített. Az ő idejében kellett átadni az egykori gazdatiszti lakot, hogy helyére a Nőgyógyászati Klinika épüljön. Így 1897-ben ő költözteti be az új központi épület éppen befejezett keleti szárnyának földszintjére (9 helyiség, 2 folyosó) az intézetet. 1898-ban a Földművelésügyi Minisztérium keretében egy „Országos Központi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampeológiai Intézet”-et létesítenek, s ennek első igazgatójául kérik fel Istvánffit, aki elvállalja a szervező nem könnyű tisztségét. Egyelőre csak szabadságot kér a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól.¹⁶

¹⁵ Vö. *Matricula Baptistorum XIII. 1902–1907.* 86. (A kolozsvári Római Katolikus Szt. Mihály Plébánián.)

¹⁶ Az előzményekre lásd *A kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem növényteni intézete és botanikus kertje (1872–1904).* = Richter Aladár: *Egy magyar természetbúvár úti naplójából.* II. Kvár 1905. 127–459. (a továbbiakban: Richter Aladár: *Természetbúvár*); Györfly István: *Kolozsvár botanikus múltja.* [Rektori székfoglaló.]

Így válik Istvánffi utódául itt is Richter: 1899. január 15-től kapja meg a helyettes tanári megbízatást. Istvánffi 1900 végén lemond a kolozsvári állásáról, s a tanszéket meghirdetik. Méghozzá ketté osztva: általános növénytan; növényrendszertan. Richtert az uralkodó 1901. október 13-án kinevezi az általános növénytani tanszékre, majd 1902. július 13-án Borbás Vince budapesti címzetes rendkívüli tanár kapja meg a növényrendszertant.¹⁷ Richter, miután már két és fél éven át vezette a teljes növénytani tanszéket, egyáltalán nem örvend a bifurkációnak. Át kell adnia a herbáriumok jó részét, majd 1903 decemberében a minisztérium a Botanikus Kert igazgatói tisztségébe is Borbást nevezi ki. Ez a bifurkáció 1905. július 7-én, Borbás hirtelen halálával ér véget. Richter 1907. szeptember 26-án kelt „hivatalos szakjelentésében” nem ajánlja a karnak a növényrendszertani tanszék betöltését, s addigi létét is károsnak minősíti.

Richter Aladár e bifurkációs három tanévtől eltekintve 14 éven át a növénytan oktatásának és kutatásának teljhatalmú képviselője volt a kolozsvári egyetemen. Ő töltötte be a Növénytani Intézet és a Botanikus Kert, valamint az EME Növénytára igazgatói tisztségét. Borbás halála után a Növényrendszertani Intézet megszűnt, de mint jogositott tanár Richter növényrendszertani előadásokat is hirdethetett.

A Növénytani Intézet székhelye az új központi épületben volt, itt a földszinten 18 helyiség, a szuterénben még 4 helyiség állt rendelkezésére. A délkeleti sarokterem szolgált az igazgató fogadószobájául és laboratóriumául. Mellette volt egy kisebb helyiségben a könyvtár, azon túl a 78 helyes előadóterem. Ezekon kívül kisebb-nagyobb laboratóriumok, preparatórium (növényszáritóval), asztalosműhely és tárolóhelyiségek tartoztak az intézethez. A sarkon található széles folyosók muzeális tárhelyül szolgáltak. 1901-ben Richter Botanikus múzeumot hozott létre – elsőnek az országban. Ennek feladata főleg az előadásokhoz szükséges szemléltetőanyag biztosítása volt, de a nagyközönség is megtekinthette.¹⁸ Az EME-herbáriumot 1901-ben egy ritka jelentőségű növénygyűjteménnyel gazdagította: a nagyszebeni Állami Gimnáziumtól megszerezte a Baumgarten-gyűjteményt, mely 10 ládába csomagolva érkezett Kolozsvárra.¹⁹ Miután az EME-herbáriumokat elvitték Borbás intézetébe, azok helyét a folyosókon a múzeumi tárlók foglalták el. A minisztérium támogatásával készítettett vörösfenyő szekrényekben helyezi el az anyagot úgy, „mint sehoh Európában”.²⁰ Miután az EME-növénytár Borbástól visszakerül Richter kezéhez, annak számára 1905-ben kibérelteti a Ferenc József út 2. sz. alatti ún. Benigniház II. emeletén az egyik lakást, a másikba ő maga költözik be családjával. Miután 1906-ban a Farkas utcai régi színházépületet megveszi az állam az egyetem részére, annak helyiségeibe rendezi be Richter a Botanikus múzeumot. Az ő és munkatársai, tanítványai gyűjtése nyomán

= Beszámoló a szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem 1929/30. évi működéséről. Szeged, 1932. 17–44; Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpatáki László: *A növénytani oktatás és kutatás történetéből a kolozsvári tudományegyetemen*. Botanikai Közlemények 85(1998). 1-2. 109–123.

¹⁷ A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Almanachja és tanrendje az 1899–900. tanév I. felére. és folytatólagosan a füzetek 1913–14-ig. 1910–11-től az Almanach külön füzetben jelenik meg.

¹⁸ Vö. Richter Aladár: *Természetiúvár*. II. 236–288.

¹⁹ Johann Christian Baumgarten (1765–1843) az egyik legnagyobb német természettudós. Bécsben orvostanhallgatóként tanulmányozta a botanikát. Növénygyűjtés céljából jött Erdélybe, s 1801-től haláláig Segesváron volt orvos. Az erdélyi flóra első tudományos leírója. Rendkívül értékes herbáriumma ma is a kolozsvári egyetem tulajdonában van.

²⁰ Richter Aladár: *Jelentés az Erdélyi Országos Múzeum növénytáráról az 1901. évben különös tekintettel a múzeumi s botanikai munkálkodás lehetőségére Kolozsvárt*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-természettudományi szakosztályából. II. természettudományi szak. XXIV(1902). 1902. 115–122.

nagyon gyorsan gazdagodnak a gyűjtemények, egyre több helyre lenne szükség. Állandó panasz, hogy nincs elég segédszemélyzet a feldolgozáshoz.

Az oktató- és segédszemélyzet megválogatásában nagyon igényes volt Richter. Csak doktrátussal vagy tanári diplomával rendelkezőket vett maga mellé rendes tanársegédül. Többnyire végzős hallgatókat alkalmazott demonstrátorként, néha négyet is, továbbá négy-hat díjazatlan demonstrátort. Az idősebb demonstrátoroknak tanársegédi megbízatást adott.²¹ Az 1900/1901-es tanévtől Györfly István négy tanéven át demonstrátor, két évig megbízott tanársegéd is. Mellette Kritsfalussy István, Futó Mihály, Taffner Vidor szolgál hosszabban. Az 1904/1905-ös tanévben már dr. Futó Mihály az első rendes tanársegéd. Ebben az évben Varga Sándor és Gulyás Antal a demonstrátor. Borbás halála után az ő alkalmazottjait is átveszi Richter. Úgyhogy 1906/1907-ben Futó mellett Valentiny Elvira II. tanársegéd. Rövidesen megszerzi a doktori címet. Ekkor kerül az intézetbe Pápai József demonstrátorként. 1907–1909 között – miután Futó távozik – Valentiny kisasszony az egyetlen rendes tanársegéd. 1907-ben három demonstrátor is megbízott tanársegéd Valentiny mellett. Ebben az évben jelenik meg Szabó Endre demonstrátorként. A külföldi tanulmányokra távozó Valentiny Elvira helyére Szabó Endre kerül a tanársegédi tisztségbe 1909-ben, rövidesen megszerzi tanári diplomáját. Mellette megbízott tanársegéd Pápai József. Ez a felállás négy tanéven át tart, 1913-ig. 1910-től egyetlen demonstrátor sem szerepel. A tanszék első adjunktusa az 1913 őszen hazatérő Valentiny Elvira lesz. A tanügyi alkalmazottak mellett 1901-től jelenik meg Péterfi Márton (1875–1922), eleinte ideiglenes jelleggel, majd mint Déváról szolgálattételre berendelt állami elemi iskolai tanító, aki az igazgató jobb keze lesz. Kinevezeti az EME-növénytar segédőrének is. A múzeumi személyzethez tartozik Farkas Kálmán preparátor (laboráns). Nyugalomba vonulása után 1907-től Zsák Zoltán tanárjelölt tölti be a tisztséget. 1910-től Bodor István a „konzervátor”. A Botanikus Kert közvetlen gondozása Walz Lajos kertész munkaköre. Mikor őt a kerttel együtt átveszi Borbás, akkor 1904-től a kísérleti kert gondozására felveszik Gürtler Kornélt. A megosztottság felszámolását követően Walz kertinspektor Gürtler kertészi besorolást kap. Mellettük a kert őrzésére két alkalmi szolgát vehettek fel.

Az intézet oktatómunkája az igazgató professzor kezében összpontosult. Az I. és II. félévben is a heti 5 órás főkurzus az Általános növénytan volt. Ezt rendszerint orvos- és gyógyszerész-hallgatók, valamint tanárjelöltek részére hirdette meg, néha hozzátette, hogy „demonstrációkkal egybekötve”. A Növénytani „mikroszkópiumi gyakorlatokat” a tanárjelölteknek 8, a gyógyszerészhallgatóknak 6 órában ajánlotta. Félévenként a haladottabbaknak heti 10 órás foglalkozást tett lehetővé az intézetben. Ezeket a gyakorlatokat főleg a demonstrátorok, tanársegédek irányíthatták. Időnként felbukkan a Növényrendszertan növénymeghatározásokkal gyakorlati alapon című heti 3 órás tevékenység. Úgynevezett speciális vagy nyilvános (publicum) előadásokat nem hirdetett Richter. A tanszékvezető előadásait a magántanárok egészíthették volna ki. Ismerve Richter szörszálhasogató természetét, nem mertek tárgyából habilitációra jelentkezni. 1908-ban Péter Béla gazdasági akadémiai tanár nyerte el az orvosi növények morfológiája és ökológiája tárgykörben a magántanári címet, s meg is hirdette előadásait. 1913-ban Györfly István, akkor már lőcsei főreáliskolai tanár a magasabb rendű virágtalan növények alak-, alkat- és rendszertana tárgykörből habilitált.

²¹ A személyzet besorolását pontosan tükrözik az egyetemi Almanachok.

Richternek tanárként nem volt jó híre. Feltétlen engedelmességet, nagy pontosságot követelt. Ő maga jegyzi meg: „Legalább is az én auditoriumom kötelékébe tartozó ifjúság aligha »dicsekedhetik« el azzal, hogy könnyű szerrel jutott volna el az okleveléhez.”²² Főkéllégiumának 1904/1905 folyamán az I. félévben 118, a II. félévben 71 hallgatója volt. A mikroszkópos gyakorlatokon mindkét félévben 25 tanárjelölt és 40 gyógyszerész-hallgató vett részt.²³ Beosztottjait a kimerülésig dolgoztatta, s alig törődött a honorálásukkal. Egyik igen vitatott intézkedése volt, hogy 1910-től munkanaplót vezetett be: mindenkinek érkezésekor alá kellett írnia az óra megjelölésével, majd távozásakor nemcsak az órát, hanem az elvégzett munkát is kénytelen volt bejegyezni. Ilyen nyilvántartás más tanszékeken nem működött.

Tanítványai közül különösen büszke volt Györffyre, Futóra, Valentinyre, akik az ő irányításával doktoráltak és írtak több szakdolgozatot. 1912. december 16–22. között 13 előadó részvételével megszervezte intézete első tudományos ülészakát.

Egyetemi kurzust nem tett közzé, de egyik tanítványa, Köblös Zoltán 1901–1902-ben lejegyezte *Rendszeres növénytan* előadását, s litografálva sokszorosította két kötetben.²⁴

Az egyetemi tisztségekben való évi rotáció során 1905/906-ra őt választották a Matematika-természettudományi kar dékánjává. Mint a sajtó megjegyezte, ő volt karának addigi legfiatalabb dékánja.²⁵ A következő tanévben a prodekáni tisztséget viselhette.

Richter két alapítására volt büszke: az egyik a Botanikus múzeum, melynek anyagát az 1910-es években már 13 helyiségbe szétszortott 118 szekrényben őrizték. A szekrényeket megszámozták, és kimutatást készítettek a bennük tárolt anyagról. Évről évre nőtt a látogatók száma: 1906-ban 261, 1907-ben 320, 1911-ben 711, 1912-ben 756, köztük Lipót Szalvator főherceg.²⁶

A Botanikus Kert ügye foglalkoztatta a legtöbbit. Még kolozsvári kinevezése előtt bejárta Európa s különösen Németország majd minden fontosabb botanikus kertjét. Tapasztalatairól először 1894-ben számolt be,²⁷ majd *Egy magyar természetbúvár úti naplójából* címmel közzétett egy kétkötetes, több mint 700 oldalas munkát, amelyben 21 európai botanikus intézet és kert mellett bemutatja saját kolozsvári intézetét is. „Ezen útjaimnak ez idő szerint az volt a főcélja, hogy a művelt nyugatnak lehetőleg összes főiskoláját, főleg botanikus intézeteit s múzeumait [...] autopsyia és részletesebb tanulmány alapján ott a helyszínen megismerjem.”²⁸ Mindig a látottakat a hazai viszonyokkal veti össze, és szomorúan állapítja meg, „hogy nincs népünkhez méltó természettudományi kultúránk.”²⁹

²² Richter Aladár: *Természetbúvár* II. 161.

²³ Uo. 255.

²⁴ *Rendszeres Növénytan*. Előadja Richter Aladár tud. egy. tanár. I. 1901. 191 p.; II. 1902. 160 p. A lejegyző és kiadó Köblös Zoltán (1882–1914) utóbb főleg könyvtáros-heraldikusként működött. Egykori iskolájának, a Református Kollégiumnak ajándékozta ezt a két kötetet, jelzetük a kolozsvári Akadémiai Fiökkönyvtárban: R 111446.

²⁵ *A természettudományi kar új dékánja*. Ellenzék XXVI. évf. 165. sz. 1905. júl. 22.

²⁶ Mint tárigazgató Richter évente megírta jelentéseit az EME közgyűlései számára. Ezek azonban nemcsak az EME-gyűjtemény sorsáról, gyarapodásáról tájékoztattak, hanem Richternek – a tanügyit kivéve – egész évi munkásságáról szólnak. Itt kapunk részletes adatokat az új botanikus kert megszerzéséről is, s itt panaszkodik a nehézségekről. Ezek a jelentések 1899-től az Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-természettudományi Szakosztályából II. sorozatában (Természettudományi szak) jelentek meg 1905-ig (1904-es jelentés). Az Értesítő megszűnte után a Múzeumi Füzetek sorozatában jelentek meg az 1905-re és 1907-re vonatkozó jelentések. Az 1906-ost nem találtuk. 1908-tól kezdve az EME Évkönyveiben jelent meg az 1908–1913 közötti sorozat, de hiányzik az 1909-re szóló jelentés. A bibliográfiák szerint minden jelentés különnyomatban is megjelent.

²⁷ Vö. a 12. jegyzettel.

²⁸ Richter Aladár: *Természetbúvár* I. 4.

²⁹ Uo. 5–6.

Ez a kétkötetes munka tekinthető Richter főművének. S egyben feljogosította arra, hogy a tapasztal-
tákból itthon minél többet megvalósítson. Intézete – mint számtalanszor elpanaszolta – szétszórva, a
város több épületében lelt otthonra. Az volt az elképzelése, hogy majd a Botanikus Kertben emeltet
külön épületet intézetének. Eleinte a Múzeumkertre gondolt.

A Mikó- vagy Múzeumkertet 1872-ben az EME-vel kötött szerződéssel vette használatba a
megnyíló egyetem, mindenkori igazgatója a növénytan tanára lett. A 14 holdas telekből mind-
össze 30 000 m²-en alakítottak ki fűvészkeretet. Istvánffi Gyula érdeme, hogy ez a kert az iskolai
fűvészkeretek szintjén felülemelkedett. Bejáratához Istvánffi szép székelykaput emeltetett. Richter
1901-től kezdve fogott a kert alakításához, s utóbb 30 000 m²-es bővítéséhez. Megépítette a
Gömör vármegyében található sztracennai sziklakapu mását, s köré telepítette az Alacsony-Tátra
növényzetét. Új melegházat építtetett irodahelyiséggel. Új növényfajokat telepített meg. Akkor
jött a váratlan fordulat: 1903 decemberében át kellett adnia a kertet a növényrendszertani tanszék
vezetőjének. Ő magának kiharcolt a Mikó-kertből egy kisebb telket „kísérleti fűvészkeret” címen.
Ide próbált berendezkedni, de két év múlva, Borbás halálát követően visszaszállt rá a teljes kert
gondja. Ekkor, 1906. július 13-i keltezéssel emlékiratot intézett gróf Apponyi Albert vallás- és
közoktatásügyi miniszterhez,³⁰ amelyben kifejtette: a múzeumkertből már amúgy is jelentős te-
rületeket elfoglaló épületekben az állattani (az egykori Mikó-villában) és a vegytani (egészen új
építmény) intézet működik, éppen a Botanikai Intézetnek nincs hajléka ott. Ha további épületeket
emelnek a kertbe, a botanikus kertet el kell onnan költöztetni egy legalább 20 hold területű új kert-
be. Ez körülbelül tíz évet vesz majd igénybe. Dönteni kell: marad-e a régi kert, vagy újat vásároltat
a minisztérium. Ez utóbbi esetben vállalja a tervek részletes kidolgozását.

Mikor 1907. július 23-án minden tiltakozása ellenére elkezdik a Múzeumkertben az Állattani
Intézet hatalmas új épületének a felhúzását, megállapítja, hogy már csak egy új botanikus kertért
érdemes harcolni. 1908 nyarán ismét emlékiratot intéz, ezúttal Wekerle Sándor miniszterel-
nökhöz.³¹ Ebben már országos szempontokat érvényesít: 1. helytelennek tartja a fővárosi bo-
tanikus kertnek a Margit-szigetre való költöztetését; 2. költségvetési kiutalást kér a kolozsvári
Botanikus Kert új területének megvásárlására; 3. szorgalmazza a fumei eladóvá vált „Villa
Giuseppe” parkjának a megvásárlását a kincstár részére. Az emlékiratot megküldi az ország-
gyűlés mindkét háza tagjainak. Érvelése legalábbis kolozsvári viszonylatban meghallgatásra
talál. Az 1909-es költségvetésben 200 000 koronát irányoznak elő a kolozsvári területvásárlásra.
1909. május 13-i keltezéssel Jancsó György rektor hirdetést tesz közzé, hogy kb. 20 holdnyi
kertet vagy kertcsoportot megvásárolna az új botanikus kert részére.³² Június 29-én

³⁰ Nagyméltóságú H[onoris] c[ausa] Dr. gróf Apponyi Albert v[alóságos] b[első] t[ítkos] t[anácsos] vallás- és
közoktatásügyi magyar királyi] minister úr ő excellenciájához intézett hivatalos Emlékirat [...] a Math[ematikai]-
Természettudományi Kartól a kolozsvári Múzeum- (Botanikus) kertbe tervezett építkezések kapcsán: a kolozsvári
tud[omány]egyetemi (esetleg új) Botanikus kert jövőendő sorsa tárgyában. Kolozsvár, 1906.

³¹ Nagyméltóságú Dr. Wekerle Sándor v[alóságos] b[első] t[ítkos] t[anácsos] vallás- és közoktatásügyi magy[ar]
királyi] miniszterelnök és pénzügyminiszter úr ő excellenciájához, úgy is, mint a nagy[m]éltóságú ministertanács elnö-
kéhez intézett Emlékirat [...] a Székes főváros fejlesztéséről szóló törvényjavaslattal kapcsolatba hozott 1. Budapesti
botanikus kertnek a Margit-szigetre való áttelepítése; továbbá 2. a kolozsvári Tud[omány]egyetemi botanikus kert új
telkének sürgős megvásárlása és a 3. fumei „Villa Giuseppe” parkjának culturintézményként a magyar királyi kincstár
részére leendő megszerzése tárgyában. Kolozsvár, 1908.

³² *Pályázati hirdetés.* KmROL 315. fond, 52. doboz, 2157 – 1908/9. (A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem
irattárát a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága [KmROL] őrzi, jelzete: 315. fond. Ebben az Egyetemi
Tanács irattára többé-kevésbé rendezetten dobozokba van iktatva. Az itt található iratoknál a doboz számát és az irat esetleg
feltüntetett korabeli iktatószámát közöljük.)

az ajánlatokat átküldik Richternek. Ő választja ki a Majális (ma Republicii) utca és Kert (ma Pasteur) utca közötti telekcsoporthoz. Ez a következő telkeket öleli fel: 1. Holdampf Gerő Majális utca felőli 8 h 115 ö² nagyságú telke (180 000 K); 2. özv. László Józsefné telkéből 846 ö²; 3. Szentgyörgyi Molnár Emil telke 1 hold 1345 ö², 4. Dr. Davida Leó kertje 5 h 632 ö² (160 000 K); 5. Lutze Ferenc 852 ö² nagyságú területe. Összesen 17 h 33 ö² 384 000 K értékben.³³ A Davida-telek a Kert utca felől található. A két fő telek között folyik a Cigány-patak. A telkeket nem tudják azonnal kifizetni, az átadás, kiköltözés is fokozatos lesz. Két tulajdonosnál (Szentgyörgyi Molnár Emil, özv. Lászlóné) a kisajátítást is igénybe kellett venni, a pert a kúriáig viszik, de végül 1912 novemberében az ő telkeiket is bekebelezhetik. Richter 1910-es jelentésében rámutat, hogy telkeket talán olcsóbban is lehetett volna venni, de a terület természeti adottságai megérik az áldozatot.³⁴ Ő már 1910-ben kidolgozza az új kert rendezésének részletes programját, s azt a kar felterjeszti a miniszterhez.

1910. július 3-án kelt Richter „Emlékiratszerű felterjesztése” gróf Zichy János miniszterhez.³⁵ Ez a 26 oldalas, a kartól elfogadott nyomtatott tervezet nyolc mellékletben sorolja fel a kert kiépítésének szükségleteit, s a költségeket felosztja az 1911–1916 közötti időszakra. Ezekből kiténik, hogyan képzelte el az új telekegyüttes berendezését. Évi rendes dotáció és 10 évig rendkívüli dotáció biztosítását kéri. A Holdampf-féle telek Majális utcai házának az átépítését igényli igazgatói lakás és laboratórium számára. A régi Botanikus Kert átszállítható növényeinek és tárgyainak a szállítási költségeit biztosítsák. Az új kert földmunkálataira, megépítendő növényházaira, az új intézet épületének felhúzására, a botanikus múzeum fölszerelésére, a szakkönyvtár hiányainak pótlására, a kerti és intézeti személyzet kiegészítésére (új állások) kér pénzkütiást. 1913 februárjában öngazoló nyilatkozatában leszögezi, hogy ő az, „aki minden műszaki segítség nélkül, évek szünnapjainak teljes feláldozásával egymaga állította össze a Kolozsvárt létesítendő új Botanikus Kert, Növénytani Intézet és botanikus múzeum alaprajzokkal kapcsolatos részletes programját.”³⁶

A miniszter 1912 májusában közli a karral, hogy a törvényhozás újabb 84 000 koronát szavazott meg a kert kiépítésére. A minisztérium Pecz Samu műépítész műegyetemi tanárt küldi ki, hogy Richterrel tanácskozva megtervezze a kertet.³⁷ A minisztérium a vakáció idejére Richter és Walz részére 1000, illetve 600 K összeget utal ki, hogy külföldi botanikus kerteket keressenek fel. 1912. július 27-én Richter a „szégyenletesen kis összeget” visszautasítja.³⁸ A miniszter szeptember 6-án nevezi ki a kert építési bizottságát: a mindenkori dékán, Fabiny Rudolf, Apáthy István, Szádeczky Gyula és Richter Aladár kari professzorok, Pecz Samu műépítész, valamint a pénzügyminisztérium kinevezendő képviselője.³⁹ Richter 1912. november 28-án tesz

³³ Uo. 1477 – 1909/10.

³⁴ *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum növénytári osztályának 1910. évi állapotáról, vonatkozással a veszített múzeumkertet pótló új botanikus kert megalkotására.* Kolozsvár, 1911.

³⁵ Nagyméltóságú gróf Zichy János v[alóságos] b[első] t[ítkos] t[anácsos] vallás- és közoktatásügyi magy[ar] kir[ályi] miniszter úr ő Excellentiájához, Budapest, Richter Aladár [...] emlékiratszerű felterjesztése az 1909. évi áll[ami] költségvetésben elrendelt kolozsvári tud[omány]egyetemi új botanikus kertnek növényházi teleppel és intézettel kapcsolatos beruházásáról, költségeinek az 1911–1916. (illet[ve] 1920.)-i állami költségvetésekben való elosztásával. A Math[ematikai]-természettudományi Kar 1910. VI. 23-i IX. r[endes], illet[ve] VII. 4-i III. r[end]k[ívüli] üléséből. [Kolozsvár, 1910.]

³⁶ KmROL 315. fond, 52. doboz, 1945 – 1912/13. 3 verso

³⁷ Uo. 59. doboz, 1811 – 1911/12.

³⁸ Uo. 60. doboz, 2149 – 1911/12.

³⁹ Uo. 61. doboz, 46 – 1912/13.

jelentést a karnak a 17 holdnyi terület átvételéről, jelzi, hogy még 3 holdra volna szükség. A terv kidolgozásán augusztus 25. óta Pecz Samu dolgozik. A kar a minisztérium útján megsürgeti a terv elkészítését.⁴⁰ Közben Richter a telken lévő épületek átmeneti hasznosításáról is gondoskodik. Az egyikbe herbáriumokat helyez el. Itt aztán elakad a kert kiépítésének folyamata, mert kezdetét veszi Richter becsületbeli ügye. Ez azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy Richteré az érdem az „Európa-szerte párvát ritkító”⁴¹ terület megszerzéséért. Ha a botrány nem tör ki, másfél év alatt (a világháború kezdetéig) sokat haladhattak volna a kert berendezésével.

Richter 1910 után pályája csúcán érezhette magát. Ebben az évben a Magyar Természet-tudományi Társaságban választmányi tag lett, a megalakuló Magyar Adria Egyesület növény-tani szakosztálya alelnökéül választották. 1911. április 27-én pedig Istvánffy Gyula szakszerű méltatása alapján a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába iktatja. Ebből a tudományos munkásságát is jellemző méltatásból érdemes idézni. A kolozsvári professzor munkássága három irányban csúcsosodik ki: „Richter a florisztika terén kezdi botanikus pályáját, hazánk érdekesebb területeinek tüzetes átvizsgálása révén a magyar flóra ismeretéhez nyújt adatokat, s nem egy vitás kérdést tisztáz ezek után. Külföldi tanulmányútja, illetve müncheni, párizsi (1891–1892) tartózkodása [...] majd egy más irány felkarolására ad Richternek serkentést. Felkarolja az egzotikumokat is, foglalkozik némely, főleg dél-amerikai érdekesebb genus összehasonlító morfológiai tanulmányozásával az útjain meglátogatott nagy herbáriumok nyújtotta anyagon. 1906–1907-ben újból alkalma nyilván hosszabb külföldi tartózkodásra, Berlinben és Grazban dolgozik, s utóbbi helyen [Gottlieb] Haberlandt mellett – mint az élet-tani anatómiának már sikereket felmutató munkatársa – teljesen ennek a diszciplinának hódol meg, s ilyen értelemben irányítja azután tanítványai működését is. Kiemelendők különösen a léggyökerek anatómiai szerkezetéről, meg a Cecropiak levélanatómiai viszonyairól írott munkái, melyek a Bibliotheca Botanica-ban jelentek meg bizonyító dokumentálással: s Richtert mint hivatott bűvart mutatják be.” A továbbiakban még szól tanári munkájáról és a rá bízott gyűjtemények gyarapításáról, majd így zárja ajánlását: „Richter Aladárt jellemzett, elismert szakmabeli tudományművelő munkássága, karöltve a felső oktatás terén a botanikának tett jó szolgálataival érdemessé teszi arra, hogy a M. Tud. Akadémia tagjai körébe fogadja, s bizvást bízom abban, hogy Richter Aladárt, ki élete s dolgozó ereje delén van, az Akadémia elismerése lankadatlan, buzgó munkásságra fogja serkenteni.” Az ajánlás függeléke 35. jórészt német nyelvű dolgozatának és 55 kötetének, különnyomatának a felsorolása. Itt kapnak helyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület növénytáráról 1900-tól kezdve kiadott évi jelentések különnyomatai is.⁴²

A kolozsvári professzor ebben az időben az egyetem Növénytani Intézetének az igazgatója volt, e minőségében rá hárult a Botanikus Kert igazgatása is, továbbá az általa alapított Botanikus Múzeum és az egyetemi herbárium vezetése. Az állammal kötött szerződések alapján pedig egyben az Erdélyi Múzeum-Egyesület Növénytárának is az igazgatói tisztségét töltötte

⁴⁰ *Kivonat* a kolozsvári m. kir. Tudományegyetem Matematikai és Természet-tudományi Karának 1912. november hó 28-án tartott, 1912/13. tanévi III-ik (harmadik) rendes ülésének jegyzőkönyvéből. Uo. 63. doboz, 829 – 1912/13.

⁴¹ *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum növénytani osztályának 1911. évi állapotáról, vonatkozással az 1912. évi Áll[ami] Cult[us]minis[teriumi] költségvetésben szentesített új növénytani intézet és botanikus kert megvalósítására az 1913. évben és Melka Vincéről való megemlékezés.* Kolozsvár, 1912. 4. Mint e jelentésből kiderül, Melka Vince virágokat festett az intézetnek, s tőle származott az igazgatói szoba Kanitz-, Istvánffy- és Walz Lajos-portréja.

⁴² Magyar Tudományos Akadémia. *Tagajánlások 1911-ben.* Bp. 1911. 33–38. Richter könyvészete megjelent még: a Magyar Tud. Akadémiai Almanach 1915-ös kötetében: 201–220.

be. Rendszerint hat-nyolc, de néha tíznél is több tanügyi és tári-kerti alkalmazott dolgozott az irányítása alatt. A korabeli tanügyi-tudományos rendszerben egy egyetemi tanár intézetén belül teljhatalommal rendelkezett. Ő szabta ki beosztottjai munkaterét, ő rendelkezett a különböző dotációk felhasználásáról. Alig-alig ellenőrizték, mert úgy tartották, hogy aki ilyen magas pozícióba jutott, az csak a köz és a tudomány javára cselekedhet. És úgy is tűnt, hogy pár éven belül Richter professzor megvalósítja vágyát: „Európa egyik legszebb” botanikus kertjében a külön e célra felépített intézet helyiségeiben az ország legrangosabb botanikai központját fogja vezetni

Vádak, tények, bukás

1912 végén, 1913 elején a városban, majd a sajtóban is olyan hírek terjedtek, hogy Richter professzor viselkedése és intézetvezetői magatartása nem felel meg az elvárásoknak. Kegyetlenül bánik beosztottjaival, pénzügyi elszámolásai hamisak.⁴³ Rövidesen kiderül, hogy a vádak nem más terjeszti, mint tanársegéde, Szabó Endre, akit minduntalan az elbocsájtással fenyeget. Akkoriban ugyanis a tanársegédeket a kar választotta a professzor ajánlására egy vagy két tanévre. Szabó azzal vágott vissza, hogy audienciára jelentkezik a miniszternél, s ott feltárja „az intézetben uralkodó helyzetet”.

A fejleményeket Szabó így vázolja.⁴⁴ Miután 1913. január 26-án azt hallja, hogy a professzor őt el akarja bocsájtani, elhatározza, hogy felkér három tekintélyes tanárt, tegyenek igazságot. Elsőként Cholnoky Jenőhöz, a földrajztudomány tanárához fordul, s elmondja neki panaszait és az intézetben történeteket. Cholnoky arra kéri őt, hogy ne vonjon be másokat is az ügybe, ő Kosutány Ignác rektorral megbeszéli a teendőket. Másnap a rektor kéreti Valentiny adjunktusnót, majd ennek nyilatkozatai után beidézik Richtert a rektori irodába, ahol „barátságos figyelmeztetésben” részesítik, s két választási lehetőséget kínálnak fel: adja át a pénzügyek intézését és az ideiglenes vezetést Valentinynek, s ő maga vegyen ki egy hosszabb külföldi útra szabadságot, vagy pedig vállalja a fegyelmi kivizsgálást. Richter január 31-én ex katedra búcsút vesz diákjaitól, s február 9-én elutazik „délvidéki tanulmányútra”, végcélja talán Afrika lett volna. A sajtó már azt is tudta, hogy egyhamar nem fog visszatérni. Nyilván a rektor és Richter is abban reménykedtek, hogy elülnek a vádaskodások. Nem így történt.

A sajtó felkapta az ügyet. Február 4-én az Ellenzék szerkesztője felkeresi Szabót, de ő nem hajlandó nyilatkozni. 14-én Stettner Tamás, a Kolozsvári Hírlap szerkesztője bekopog a rektorhoz, és tájékoztatást kér Richter ügyeiről. Február 15-én megjelenik Stettner terjedelmes cikke a Kolozsvári Hírlapban *Vádak dr. Richter Aladár ellen* címmel,⁴⁵ s ezzel kezdetét veszi a Richter-ügy. A majdnem egész oldalt kitevő írás elején ezt olvashatjuk: „A mende-mondák futótűzként terjedtek el a városban, úgyannyira, hogy ma már társaság-béli körökben s általában

⁴³ Az egyetem történetét tanulmányozva az Egyetemi Tanács iratanyagának (KmROL 315. fond) átnézése során bukkantunk a Richter-ügyre. Ezt kiegészítette az Országos Természettudományi Múzeum (OTM) növénytári Kéziratgyűjteményének Fol. 118 sz. [Richter Aladár kolozsvári ügyének iratai 1912–1913] 78 lapos esetlegesen megszámozott anyaga. Ennek digitalizálásáért Vajda Tamás szegedi egyetemtörténésznek mondunk köszönetet. Felhasználtuk továbbá a kolozsvári napilapok híryanagát.

⁴⁴ Szabó Endre beadványa. OTM Fol 118.

⁴⁵ (st. t.): *Vádak dr. Richter Aladár ellen*. Három kérdés – Az állítólagos bűnök – A rektor nyilatkozata – Hol van dr. Richter Aladár? Kolozsvári Hírlap XIV. évf. 39. sz. 1913. febr. 15.

mindenütt egyébről sem lehet hallani, mint a Richter Aladár egyetemi tanár ügyéről.” A rektor meglepődik a vádakon, s a Botanikus Kert körüli telekspekulánsok hírkeltését okolja, a vádakat képtelenségnek tartja. Február 16-án a lap már Kosutány rektor nyilatkozatát hozza, mely szerint az Egyetemi Tanács a fennálló törvények szerint el fog járni az ügyben, s int az elhamarkodott ítéletek ellen.⁴⁶ Az újságbeli vádak közül három keltett feltűnést, és bizonyult is igaznak: Richter alaposan „megdézsmálta” az EME növénytarát, a hallgatóktól a professzor illegálisan magas laboratóriumi díjakat szedett, a növénygyűjtő és tanulmányutak számláit mind az EME-nél, mind pedig az egyetemnél elszámoltatta.

Richter a cikkről másnap Budapesten szerzett tudomást, s rögtön tanácskozott minisztériumi főtisztviselőkkel, hogy mi legyen a teendője. Hazatérve február 18-án jelentkezett a dékánál és a rektornál, s a rektor felszólítására február 20-án írásbeli nyilatkozatot tett a vádokról, s egyben fegyelmi eljárást megelőző kivizsgálást kért maga ellen. Érdemei közt említi, hogy „megteremtette a régi színház termét ma roskadásig megtöltő magyar botanikus múzeumot, melynek – ha lege artis hozzáférhetővé tétetnék a nagyközönség számára – kettő se volna párja széles Európában”. Magáról írja a műgyűjtésével kapcsolatos vádakra: „Valóban resteltem, hogy én, aki sem nem kártyázom, sem nem dohányzom, zsúrtag sem vagyok, kevésbé társasági egyén, aki a Társadalomba se jutott el soha, és a pezsgőt ivóvíz tömegében sem látta meg egyszerre soha, s oly mértékben...”, most mentegetőznie kelljen.⁴⁷ A vádak érthetően nagy visszatetszést keltettek az EME-tagok soraiban. A tárvezető professzorok becsületességében addig feltétlenül megbíztak, s az évi tárelővizsgálás egészen felületesen történt. Az EME válaszmánya február 19-én tartott ülésében felszólítják a meg nem jelent Richtert, hogy adjon felvilágosítást a helyzetről. Egyben az eddigi tárvezetők (Páter Béla, Kovács Béla) mellé új tagot is kiküldenek.⁴⁸ A február 21-i EME-elnökségi ülésen újra tárgyalták az ügyet. A Kelemen Lajos titkár vezette jegyzőkönyvből kitűnik, hogy már 1906-ban felszólították Richtert, hogy ne tartson magán növénygyűjteményt, mert ezt az alapszabály tiltja. Azóta sem ellenőrizték, hogy ennek megfelelően cselekedett-e. Elhatározzák: az eddigi tárvezetők jelentést adják vissza a vizsgálóknak, s a melléjük kiküldött Menyhárt Gáspár jogászprofesszorral újra ellenőrzik a tárat. Ezt az intézkedést közölték a rektori hivattal is, de a vizsgálat eredményéről utóbb nem adtak nyilatkozatot.⁴⁹

Az Egyetemi Tanács – Richter kérésének megfelelően – február 21-én egy vizsgálóbizottságot állított fel az ügy tisztázására. Ennek tagjai: Kiss Mór jogászprofesszor, prodékán – elnök, Szádeczky Gyula geológus professzor prorektor, Kenyeres Balázs orvoskari prodékán. Másnap a rektor felhívást tett közzé mind a hét kolozsvári napilapban,⁵⁰ kérve, hogy az ügyet érintő bármilyen információt hozzanak a tudomására. Ilyen értelemben írtak a rendőrfőkapitánynak, a helyettes polgármesternek, és természetesen az EME-nek is. Felszólították Stettner újságíró, hogy nyilatkozzék a vádokról. Még 22-én Stettner felkeresi a rektort, felsorolja a vádakat, de nem hajlandó azokat írásban is letenni. Ekkorra már nyilvánvalóvá válik, hogy a hírek fő forrása

⁴⁶ *Richter Aladár ügye*. Kolozsvári Hírlap XIV. évf. 40. sz. 1913. febr. 16.

⁴⁷ KmROL 315. fond, 63. doboz. 1945 – 1912/13.

⁴⁸ *Az EME rendkívüli válaszmányi ülése*. A növénytar megvizsgálása. Kolozsvári Hírlap XIV. évf. 43. sz. 1913. febr. 20.

⁴⁹ A Kelemen Lajos titkár vezette *Jegyzőkönyv* kézírásos másolata. KmROL 315. fond, 63. doboz 1245 – 1912/13. Kelemen utóbb naplójában megjegyezte: „Szabó vádjait a számadások mind egy szóig igazolták...” Vö. Kelemen Lajos: *Napló I.* (1890–1920). Kvár 2017. 452. Az EME láthatóan nem akarta fokozni a botrányt.

⁵⁰ Szabadság, Hétfői Híradó, Kolozsvári Híradó, Ujság, Ellenzék, Esti Lap, Kolozsvári Ellenőr.

Szabó Endre tanársegéd, így őt is írásos nyilatkozattételre hívják fel. Szabó március 8-ról keltezett nyilatkozata 18 vádpontot sorol fel adatok kíséretében.⁵¹ Egy utóbbi fellebbezésben be is vallja, hogy már évek óta jegyzeteket készített Richter törvénytelennek tűnő tetteiről. Az újabb vádak néhányra: a Ferenc József út 2. sz. alatti bérházban lakásának egy szobáját összenyitatta az ott állami bérelésben lévő tárhelyiséggel, s annak egyik szobáját eleinte gyermekszobaként, majd leányszobaként használja; ha bebizonyosodik, hogy az intézetben lévő herbárium a Richter magántulajdona, akkor nem is lett volna szükség az EME-növénytár számára kibérelni a Ferenc József úti lakosztályt; a bérhelyiség konyháját és kamaráját kiadta lakásul egy intézeti szolgának, akinek a felesége ezért mosott és vasalt a családnak; a tárhelyiségeknek kiutalt fűtőfával saját lakását is fűtette; az új Botanikus Kert területén termett nagy mennyiségű almát eladatta, s abból csak kevés részt fordított vissza az intézet hasznára; a Holdampf-telken a kerítésre kiutalt drótsövényből tyúkketrecet csináltatott magának; a telken lévő kis házat megtoldatta (állami pénzen) egy szobával, s évek óta családi nyaralóul használja; ugyancsak ezen a telken tenispályát létesített magánhasználatra; az 1912 május–júniusi tanulmányút során a professzor megbízásából ő, Szabó jegyezte a kiadásokat, s ezekben főnöke számos törvénytenségre kényszerítette, s volt olyan összeg, amit az egyetemnél és az EME-nél is elszámolt; dátum szerint felsorolt hamis nyugtákat íratott alá az alkalmazottakkal, amikre ő aztán felvette a pénzt az EME-nél és az egyetemnél; minden postáját az egyetemre címezte, s ott fizette ki a küldeményeket, majd a szolgával hazaszállította azokat; a vádak megjelenése után Richter nyugták sorát semmisítette meg.

Március 24-i keltezéssel Richter is beadja az egyes vádakra a válaszát.⁵² Nem egy esetben úgy fogalmaz, hogy az intézkedések igazgatóként jogában álltak, másokat kimagyaráz. Szemére hányja az őt megfigyelő Szabó és Pápai tanársegédeknek, hogy minden biztatása ellenére sem doktoráltak. Ehelyett őt figyelték meg. Az intézetben Péterfit kivéve mindenki ellensége volt, mert 1910. május 1-jén bevezette az „angol rendszerű munkakönyvet”, s nem tűrte a „kaszinózást” hivatali órákban.

Az egyik legsúlyosabb vád Richter ellen az EME-gyűjtemény „megdezsmálása” és saját gyűjtemény fenntartása volt. A Kolozsvári Hírlap március 6-án közli Apáthy István nyilatkozatát, hogy Richternek nincs magángyűjteménye, amit annak hisznek, az az egyetemé.⁵³ Már másnap, 7-én megjelenik ennek cáfolata *Richter Aladár és az EME* címmel. Nincs aláírva, de „A Kolozsvári Hírlap eredeti közleménye” nyilván csak Szabótól szerezhetette be napra pontos adatait. Az a–j. pontok alatt felsorolt érvekből kitűnik, hogy az egyetem központi épületének 3 szobájában elhelyezett 19 szekrényben őrzött herbárium az intézet összes munkatársa szerint a Richteré. A professzor többször kijelentette ezt, bár gyarapításuk és gondozásuk az intézeti alkalmazottak feladatkörébe tartozott. Minden lapot pecsétjével jelzett: Herbarium Professoris Dr-is Aladár Richter. Régi, 1900-tól keltezett lapokon is megjelenik ez az újabb keletű pecsét. Az 1911/12-es tanévben megvásárolt – Drezdából 32 ládában érkező – Poscharsky-féle herbáriumot sem az EME, hanem a „saját” gyűjteményébe soroztatta be.

Az ügy már olyan hullámokat vert, hogy a fővárosi lapok is érdeklődni kezdtek. A Pesti Napló Kolozsvárra küldte tudósítóját, Bródy Miksát, hogy derítsen fényt az ügyre. Bródy egy

⁵¹ KmROL 315. fond, 63. doboz 9 lapos kézirat.

⁵² KmROL 315. fond, 63. doboz. (35 p.)

⁵³ *Az EME gyűlése.* A Richter-ügy. Kolozsvári Hírlap XIV. évf. 55. sz. 1913. márc. 6.

teljes oldalt is meghaladó március 12-én közölt oknyomozó riportja jól tükrözi az ügy állását.⁵⁴ A New Yorkban és más kávéházakban is az egyik fő téma a Richter-ügy. Mindenki tud róla, de senki sem vállalja a nyilatkozat felelősségét. Még a legilletékesebb tanárségéd és a rektor sem. A rendőrségen nem szerepel az ügy, feljelentés nem érkezett. Egy „ismert nevű kolozsvári tudós” így nyilatkozik: „az a baj ebben a kissé felfűjt történetben, hogy Richtert nem szeretik a városban. Erőszakos és rideg ember; alárendeltjeivel rosszul bánik, asszisztenseit terrorizálja, kellemetlenkedik itt is – ott is. Sok ellensége van ennél fogva, akik szívesen terjesztgetnek róla mindenféle vádakot, anélkül talán, hogy azok igazak volnának.” Leginkább a magángyűjtemény fenntartását véli veszélyes tetteknek. Lényegében felmentő a cikk kicsengése.

Az egyetemi vizsgálóbizottság kiküldi egyik tagját, Szádeczky Gyulát, hogy az EME-nél tájékoztódjék a vádakkal kapcsolatban. Ő 7 pontban összegzi vizsgálata eredményeit, s egyikben sem tartja szükségesnek a további vizsgálatot. Nem szerepel a tár „megdézsmálási” ügye.⁵⁵ A bizottság az EME-től a tárra vonatkozó hivatalos jelentést nem kap. Több olyan kérdés merül fel, amelyekben nincs szabály, úgyhogy más tárigazgató professzoroktól kérnek véleményt a Richter tetteivel kapcsolatban. A háromtagú kivizsgáló bizottság jelentését április 5-én küldi át Kiss Mór elnök az Egyetemi Tanácsnak.⁵⁶ Összegzésként április 7-én az Egyetemi Tanács meghozza a lényegében felmentő 41 oldalas – nyomtatásban is közzétett – határozatot.⁵⁷ Először ismerteti a kivizsgálás előzményeit, a híreszteléseket, a kapott nyilatkozatokat, majd a vádpontokat három csoportra osztja: I. Richter igazgatóként őt meg nem illető jogokat formált; II. az új Botanikus Kert területét nem jogszerűen használta; III. közcélra rendelt összegeket, vagyoni tárgyakat saját céljaira fordított. Minden vád esetében felmentik, illetve kimondják, hogy az nem minősül fegyelmi kihágásnak. Sőt felszólítják, hogy Szabó Endre és a vádaskodó lapok ellen indítson sajtóperet. A konklúzió: „Az egyetemi tanács nem vonja kétségbe, hogy dr. Richter Aladár tanár eljárása a Növénytani Intézet rendelkezésére jutott pénzüsszegek felhasználása tekintetében nem mindig felelt meg alaki szempontból a legszigorúbb követelményeknek, de semmi esetre sem foglalja magában a hivatali kötelesség olyatén bűnös vagy vétkes megszegését, mely miatt fegyelmi eljárásnak lenne helye.”

Április 18–19-én az Ellenzék és a Kolozsvári Hírlap is közli, részben idézi az Egyetemi Tanács határozatát, s utalnak rá, hogy ezzel az ügy aligha zárult le. A határozatot április 8-án megküldik a karoknak, hogy azok tanácsulésen vitassák meg. Meglepő módon a karok nem értenek mindenben egyet a kiküldött bizottsággal, s véleményüket továbbítják a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz.⁵⁸ Ebben a helyzetben Richter már nem tehet mást, mint meghozza a végső döntést, nyugdíjazását kéri a minisztertől. Ehhez mellékeli Lechner Károly ideg- és elmegyógyász professzor igazolását, mely szerint „neurasthenia psychotraumaticában” szenved, s hosszas pihenésre van szüksége.⁵⁹ Ennek alapján Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter felterjeszti az udvarhoz Richter nyugdíjaztatását. Akkor a professzor mindössze 45 éves volt!

⁵⁴ Bródy Miksa: *Fegyelmi egy egyetemi tanár ellen*. Pesti Napló LXIV. évf. 61. sz. 1913. márc. 12.

⁵⁵ KmROL 315. fond, 58. doboz. 1245 – 1912/13.

⁵⁶ KmROL 315. fond, 63. doboz. 1245 – 1912/13.

⁵⁷ *A kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem tanácsának, mint fegyelmi bizottságnak Határozata a Dr. Richter Aladár ny. r. tanár részéről önmaga ellen kért fegyelmi eljárás ügyében*. Kvár 1913.

⁵⁸ Az Esti Lap tudósítása szerint a kari tanácsuléseken a Bölcsészeti karon 4 (a 17-ből), a jogin 3 (a 19-ből), a matematikai-termesztudományin 5 (a 17-ből) tanár szavazta meg a jelentés elfogadását, az Orvosi kar egyhangúlag elutasította azt. A leginkább a közpénzek kezelésével kapcsolatos vádak alaposabb tisztázását igényelték. *Mi van a Richter-üggyel?* A nyugdíjazás és ami utána következett. Esti Lap 1913. máj. 3.

⁵⁹ Másolata: *Orvosi bizonyítvány*. KmROL 315. sz. fond, 66. doboz. 2414 – 1912/13.

Közben az ügynek egy mellékága is indul. Április 15-én értesíti Szabó Endre tanársegédet a kar dékánja, Klug Lipót, hogy a kari tanács őt vádaskodásaiért „szigorú megdorgálásra” ítélte. Továbbá tanársegédi megbízatását nem fogják meghosszabbítani, annak lejártáig is – fizetése meghagyásával – felmentik a tanársegédi szolgálattól. Az ítélet ellen 8 napon belül fellebbezhet.⁶⁰ És Szabó fellebbez is: 49 gépelt oldalt tesz ki ennek szövege.⁶¹ A karon át a minisztériumhoz felterjesztendő fellebbezés elején rámutat, hogy az őt megdorgáló határozat formailag helytelen. Nincs szabály szerint megindokolva, nincs tényállás-megállapítás, nem hivatkozik a megsértett törvényre. Említi, hogy Apáthy és Fabinyi professzorok a tanársegédeket bojkottra biztatták vele szemben. Itt vallja be, hogy a visszaélésekről nyilvántartást vezetett, de az intézet egész személyzete ismerte azokat. Az egyes vádpontokat nagyon részletezve ismerteti. Például rámutat, hogy Richter az EME herbáriumából kivett lapokról a növényeket leszedette és új lapra ragasztatva azokat saját herbáriumába sorolta. Más esetben a régi tulajdonjelzéseket egyszerűen levágta a lap széléről, s a maga pecsétjét alkalmazva azokon eltulajdonította őket.

Az ügy már oda vezetett, hogy nemcsak az egyetem jó hírnevét, de az egész magyar felsőoktatását veszélyeztette, úgyhogy a miniszter leírt az egyetemi tanácsnak május 9-én: a fegyelmi eljárás megindítását mellőzendőnek tartja „tekintettel arra, hogy dr. Richter Aladár tanár időközben nyugdíjaztatását kérte”. Ugyanakkor megállapítja: „hogy noha az egyetemi intézetek sokirányú és az intézetek működési köre szerint felette változatos szükségleteinek fedezésére szolgáló tudományos átalányok vagy az egyetemi házi átalányból kiszolgáltattott összegek felhasználása körüli eljárás minden felmerülő eshetőségére nézve megállapítva és szabályozva nincsen is, de nem is lehet: Richter tanárnak a vezetése alatt álló Növénytan Intézet adminisztrálása körül követett eljárása – bár formailag a fegyelmi eljárás alapjául nem találtatott is – nem felel meg annak a szigorú felfogásnak, melyet a jó hírnevére féltékeny és az állam és a saját szükségletei közötti határvonalat a legnagyobb minuciózitással szem előtt tartó intézeti igazgató követni tartozik.” A miniszter kilátásba helyezi, hogy a fentihez hasonló esetek elkerülésére szabályzatot fognak kidolgozni, s az egyetem ügyvitelének megvizsgálására magas rangú számtanácsost küld ki.⁶²

A határozatot közlik mind a négy karral. Az ügyet ezzel a legtöbb lap lezártnak tekintette. Egyik-másik cikk még fel is mentette a professzort. A Kolozsvári Ellenőr továbbra sem nyugodott: *A Richter-ügy. Kérdések, amelyekre nincs felelet.* Íme néhány kérdés: „Ha Richter ártatlan, miért kérte nyugdíjazását? Miért nem kért szabadságot addig, míg a sajtóbíróság is tisztára mos-ta? Egyáltalán miért tették beteggé az állítólag hazug és igaztalan vádak, amelyeknek megdőlte csak rövid idő kérdése lenne? Miért nem indított még sajtópert?”⁶³

Szabó Endre csak július 12-én kapott választ a minisztériumtól fellebbezésére. Eszerint vádaskodó hírlapi cikknek engedelem nélkül való közzétételével elkövetett fegyelmi vétség miatt jóváhagyják a megdorgálást. Állásából való felfüggesztését fizetése meghagyásával a miniszter nem tartja megengedhetőnek, mert az a szolgálati szabályzatba ütközik.⁶⁴ Ugyanakkor a miniszter Szabót kinevezte a szegedi tankerületi főigazgató mellé helyettes tanári minőségben.

⁶⁰ Kézírásos másolat a kar 806 – 1912/13-as iktatószámával. OTM Fol. 118.

⁶¹ Uo.

⁶² KmROL 315. fond, 64. doboz. 1757 – 1912/13. (VKM. 57399. sz.)

⁶³ *A Richter-ügy. Kérdések, amelyekre nincs felelet.* Kolozsvári Ellenőr 1913. máj. 19.

⁶⁴ Kézíratos másolat: a július 12-i miniszteri leiratot 18-án Klug dékán továbbítja Szabónak. OTM Fol. 118.

Előzetesen Klug Lipót dékán kérte Szabót, hogy az ügyet ne folytassa, a tankerületi főigazgató is lebeszélte esetleges perek indításáról.⁶⁵

Richter nyugdíjazását június 27-én kelt határozatával hagyja jóvá az uralkodó. A minisztérium augusztus 1-i keltezéssel közli az Egyetemi Tanáccsal a határozatot és pénzügyi vonzalmait. Érdemes részletezni. Eddigi egyetemi jövedelme folyósítását részben augusztus, részben szeptember végével beszüntetik. Ez állott évi 6000 K fizetésből, 200 K személyi pótlékból, 1600 K ötödéves korpótlékokból, 1600 K lakpénzből és 600 K családi pótlékból. Tehát évi 10000 koronából. Szeptember 1-jétől folyósított nyugdíja 6720 K, lakpénze pedig 1040 K lesz, vagyis ezután 7760 koronából kell megélnie.⁶⁶

Richter még a nyár folyamán elköltözött Kolozsvárról. Kosutány Ignác 1913. szeptember 21-én elmondott rektori beszámolójában ilyen tapintatosan búcsúztatta: „Megrongált egészsége miatt ideiglenes nyugdíjazását kérte és kapta dr. Richtert Aladár, a növénytan tanára. Az ő 12 [!] éven át ernyedetlen kitartással a növénytani tanszék körül végzett munkájának eredménye, valamint ezen tanszékre a jövőben váró nagy feladatok és alkotások nagyon is sajnálatossá teszik az ő távozását”.⁶⁷

A tanszék és az intézet vezetésével Páter Béla magántanárt bízták meg. Így az EME-növénytar helyettes igazgatói tisztsége is rá hárult, s neki kellett az egyesület tulajdonát képező herbáriumot a Richter Ferenc József úti lakásával szomszédos bérelt helyiségekből átköltöztetni az új Botanikus Kert területén álló Holdampf-féle házba. A költöztetés december 22-én ért véget: 457 darab csomagot vittek át, amit a 4 szobában 22 szekrényoszlopban helyeztek el. Ide hozták az eddig a Mikó-kert növényházának irodájában őrzött Baumgarten-féle gyűjteményt is, melyet 3 szekrény 272 rekeszébe osztottak be. A szuterénben szénégető ládákat állítottak fel, ezekkel a növénytári lapokat fertőtlenítették.⁶⁸

A Matematika-Természettudományi Kar egyhangú meghívás alapján akarta a tanszéket betölteni, s megbízták Apáthy István és Fabinyi Rudolf professzorokat, hogy keressék fel Istvánffi Gyulát, s ajánlják fel neki a katedrát. Miután Istvánffi kitért a meghívás elől, pályázatot írtak ki, amelyre heten jelentkeztek, s közülük Richter legjobb tanítványát, az egyetem magántanárát, Györffy István löcsei főreáliskolai tanárt javasolták első helyen a kinevezésre.⁶⁹ Györffy kinevezését 1914. július 9-én írta alá az uralkodó. Alig kilenc nap múlva kitört az első világháború, s így a további fejlesztésekre, a Botanikus kert kiépítésére már nem volt lehetőség.

Pozsonyi reménységek

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. december 1-jén törvényjavaslatot terjesztett a magyar országgyűlés elé, amelyben két új egyetem felállítását javasolta a már meglévő budapesti és kolozsvári mellé. Miután az országgyűlés elfogadta a törvényt, az uralkodó 1912. július

⁶⁵ Szabó Endre levele Moesz Gusztávhoz Sűmegről 1921. aug. 18-án keltezve. OTM Fol. 118.

⁶⁶ KmROL 315. fond, 66. doboz. 2398 – 1912/13. Összehasonlításl: akkoriban egy adjunktusi fizetés 2400 K körül mozgott, amihez még lakpénz adódott.

⁶⁷ *Rektori beszámoló beszéd.* Mondotta 1913. szeptember hó 21-én Dr. Kosutány Ignác, mint az egyetem kormányáról lelépő 1912/13 tanévi rector. Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni MCMXIII–XIV. Fasciculus I. 5–19.

⁶⁸ Páter Béla: *A növénytar jelentése.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve 1913. 42–45.

⁶⁹ Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpataki László: *i. m.*

7-én szentesítette azt. Mind a debreceni, mind pedig a pozsonyi egyetemet fokozatosan akarták kifejleszteni, úgyhogy nem indult be egyszerre valamennyi kar, mint az 1872-ben Kolozsvár esetében történt. Benyomásunk szerint Richter Aladár főleg azért költözött Pozsonyba 1913 nyarán, mert azt remélte, hogy a felállítandó egyetem keretében ő is valamilyen szakjába vágó tisztséghez, esetleg egyenesen tanszékhez jut. Emellett arra is kellett gondolnia, hogy kiskorú gyermekeit tovább taníttathassa. Nem kizárt, hogy őt vagy feleségét rokoni szálak vonzották az egykori koronázó városba. A fővárost már azért is kerülhette, mert ott nem csak a hivatalosságok tudhattak ügyéről, a sajtó is többször foglalkozott vele. Az 1913/14-re kiadott kolozsvári egyetemi Almanach már „kiérdemesült tanár”-ként veszi nyilvántartásba. Címe: Pozsony, Kisfaludy utca 14. szám.

Itteni törekvéseiről csak a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem tanácsülési jegyzőkönyveiből tudunk meg néhány adatot. Úgy látszik, a miniszter megkönyörült a már négy éve tétlenségre ítélt professzoron, s megbízta a botanikus kert programjának kidolgozásával. Erről az Egyetemi Tanács 1917. május 23-i ülésén vesz tudomást.⁷⁰ Tény, hogy az akkori országban senkinek sem volt Richternél nagyobb tapasztalata, több előtanulmánya botanikus kertekkel kapcsolatban. Valószínűleg ennek kapcsán dolgoz ki 1917-ben egy Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett emlékiratot „a pozsonyi Ligetnek az Erzsébet Tudományegyetem botanikus kertjévé s egyben a pozsonyiak »Jardin des Plantes«-jává való átalakítása tárgyában”. A 8 oldalas nyomtatott emlékirat bevezetőjében így jellemzi magát: „Egyéni érdeket soha nem tekintve *elsőnek szállottam síkra* a magyar botanikus kert s botanikus múzeum miatt, és nem öndicsekvés, de egyszerű valóság, hogy amióta Magyarország fennáll, más botanikus professzor sem küzdött ki soha 20 kat. holdnyi, s tájképi szépségekben bővelkedő területet botanikus kert számára, mint én a kolozsvári Házsongárd lejtőin”.⁷¹ Ugyanezt az emlékiratát németül is közzéteszi.⁷² Valószínűleg ennek az emlékiratnak a felterjesztéséről határoz 1918. május 16-án a pozsonyi Egyetemi Tanács.⁷³

Egy másik nyomtatott, 6 oldalas emlékirata „a pozsonyi »Istropolitana–Elisabethiana« m. kir. tudományegyetem mezőgazdasági és kereskedelmi fakultása érdekében” született 1918. január 5-i keltezéssel.⁷⁴ Ebben arra utal, hogy Kolozsvárt újra felmerült a Gazdasági Akadémia fakultáskénti összekapcsolása az egyetemmel. Erre különben ő tett először javaslatot. Pozsony esetében a magyaróvári Gazdasági Akadémiát lehetne bekebelezni. Számos érvet hoz fel, milyen haszonnal járna egy „természettudományi és mezőgazdasági fakultás” felállítása. A szövegben így nevezi meg a kart, a címben más megnevezés szerepel. Mindenesetre egy ilyen jellegű karnál ő is valamely beosztásra számíthatott. Akkor még nem sejthette, hogy alig másfél év múlva a világháborút követően az egyetem teljes tanári karát elbocsájtják.

⁷⁰ *A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Egyetemi Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1914–1943. Szerkesztette és összeállította: Sztana-Kovács Adrienn. PTE Egyetemi Levéltár, Pécs 2014. (a továbbiakban: Pozsonyi jegyzőkönyvek.)* 30.

⁷¹ *A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m[agyar] k[irályi] miniszter úrhoz intézett Emlékirat* Prof. Dr. Richter Aladár, a Magyar Tud[ományos] Akadémia tagjától a pozsonyi Ligetnek... Pozsony, 1917.

⁷² *Denkschrift an Se[ine] Excellenz den Herrn Minister für Kultus und Unterricht im Interesse der Umwaldung...* Pozsony, 1917.

⁷³ *Pozsonyi jegyzőkönyvek* 37.

⁷⁴ *Emlékirat a pozsonyi „Istropolitana–Elisabethiana” m[agyar] kir[ályi] tudományegyetem mezőgazdasági és kereskedelmi fakultásának érdekében.* Pozsony 1918.

A pozsonyi, majd pécsi tanácsulések ismételten foglalkoznak a Poscharsky-féle hagyaték Richter közvetítette megszerzésével. Gustav Adolf Poscharsky (1832–1915) drezdai főkertész-botanikus jeles német növénygyűjtő volt. Nyugdíjaztatása után gyűjteménye jó részét eladta. Richter 2000 koronáért vásárolta azt meg. 16 ládában küldték Kolozsvárra.⁷⁵ Richter utóbb magántulajdonként visszaigényelte, de nem kapta meg. Úgy tűnik, hogy még maradt értékes anyag az özvegnél. Ennek megvásárlására tett javaslatot a professzor 1918-ban. Márciusban már a minisztérium 2458 koronát utal ki a hazaszállítás költségeire. A háborús viszonyok miatt a szállítás késhegett, mert 1921. december 21-én Richter az éppen Budapesten működő Egyetemi Tanácshoz folyamodik a hagyaték szállítási költségeinek kiutalásáért.⁷⁶ 1922. február 22-én a tanács felterjesztést intéz a minisztériumhoz, amelynek eredményeként az április 26-i jegyzőkönyv szerint megtörténik a kiutalás, sőt az átvétel módozatáról is határoznak.⁷⁷ 1923. február 28-án újra tárgyalnak a Poscharsky-gyűjteménynek Richtertől való átvételéről.⁷⁸ Augusztus 30-án arról értesülünk, hogy többszöri felszólítás ellenére sem adta át Richter a gyűjteményt. A már Pécsre költözött egyetem 1926. március 24-én jelentést hallgat meg a Poscharsky-féle botanikai gyűjtemény átvétele tárgyában.⁷⁹ Erre – úgy tűnik – csak Richter halála után kerül sor, mert 1927. szeptember 21-én nyilvánít a tanács köszönetet Gorka Sándor egyetemi tanárnak a hagyaték Pécsre szállításáért.⁸⁰ Még azon évben, november 20-án a Richter család kártalanításáról is hoznak határozatot. 1930-ban a hagyatékot leltározzák. Majd 1931. január 28-án arról szól egy előterjesztés,⁸¹ hogy a teljes Poscharsky-gyűjteményt ismeretlen tettes elsikkasztotta.

Pozsonyi évei alatt, bár aligha állott rendelkezésére kutatásra alkalmas felszerelés, Richter folytatta tudományos munkálkodását, vagy legalább is befejezte még Kolozsvárt megkezdett tanulmányait. 1918-ig évente egy-két tanulmányt közölt magyar és német nyelven. Erre is tekintettel lehettek, amikor az 1856-ban alapított pozsonyi Orvos-Természettudományi Egyesület másodelnökévé választották.

Az utolsó próbálkozás Budapesten

Az új csehszlovák állam a prágai nemzetgyűlés határozata nyomán 1919. július 31-én fosztotta meg állásuktól a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem tanárait. Akik még Pozsonyban tartózkodtak, Budapestre menekültek. Ekkoriban költözhetett a magyar fővárosba a Richter család is. Új címük a budapesti VIII. kerületi Népszínház utca 32. szám lesz.

Richter Aladár azt remélhette, hogy a világháború majd a vörös terror évei után megfeledeztek az ő kolozsvári botrányáról. Mi több, az új „politikai kurzus jelszavait felhasználva magát politikai áldozatnak” tüntette fel hírlapi cikkekben és a pesti egyetemen is.⁸² Elérte,

⁷⁵ Péterfi Márton jelentése a kar dékánjának 1913. szept. 17-ről keltezve; továbbá Szabó Endre jelentése szept. 19-ről keltezve. OTM Fol. 118.

⁷⁶ *Pozsonyi jegyzőkönyvek* 68.

⁷⁷ Uo. 70.

⁷⁸ Uo. 76.

⁷⁹ Uo. 100.

⁸⁰ Uo. 112.

⁸¹ Uo. 114.

⁸² M[agyar] N[emzeti] M[úzeum] Növénytarában tartott megbeszéléskor előterjesztve. Bp. 1921. aug. 7. de. 8 ó. felcímű, aláíratlan elég kusza fogalmazvány. OTM Fol. 118. 244/14. sz.

hogy a Bethlen-kormány 1921. április 14-én kinevezett vallás- és közoktatásügyi minisztere, Vass József katolikus teológiai tanár kinevezze őt augusztus 6-án a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárához a Poscharsky-gyűjtemény rendezését jelölve meg főfeladatául. Ennek híre mozgósította mindazokat, akik Kolozsvárt egykor beosztottjai voltak, s mindenekelőtt Szabó Endrét, aki ekkor már a sümegi Állami Reáliskolában tanított.

Szabó augusztus 18-án levélben fordult Moesz Gusztávhoz, a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytára igazgató óréhez, közölve, hogy szívesen ad felvilágosítást az állásba került „gyomvirágról”, aki addig sem tisztázta per útján becsületét. Egyelőre a Richter-ügy aktáiból küld egy válogatást.⁸³

Ugyanezzel a dátummal keltezi Győrffy István professzor nyilatkozatát. Bevezetőben rámutat: „eme vizsgálatnak az adatai az ítélezésre hivatott, kiküldött bizottság, ill. egyetemi tanácsnak nemcsak a legnagyobb fokú jóakarataról, hanem arról is tanúskodnak, hogy a meghozott határozat az egyetem kötelékébe tartozó professzort, a kollégát, annak családját és végeredményben magát az Egyetemet igyekezett a lehetőség szerint olyan helyzetbe hozni, amely ezt az ügyet a nyilvánosság előtt *nagyobb megbotránkozás* nélkül fejezze be”.⁸⁴

A továbbiakban Richter távozásának utóeseményét írja le. A professzor a kultuszminisztérium útján tőle visszakövetelte az intézetben maradt személyi tulajdonait: könyveket, a Richter- és Poscharsky-féle növénygyűjteményeket, tárgyakat, bútorokat. Ezt nyugodtan tehetette, mert távozása előtt a 13 évi igazgatósága minden igazoló iratát elégettette. A visszakövetelt könyvekről sikerült megállapítani, hogy azokból Richter a Borbás pecsétjét kivágta, és a sajátját ütötte beléjük. Tehát nem szolgáltatathatók vissza. A Richter-gyűjteményről is kiderült, hogy állami pénzen szerzett növények állami alkalmazottakkal hivatalos órákban állami papírra felragasztott példányaiból áll, továbbá az Erdélyi Múzeum-Egyesület herbáriumának körülbelül kétszázezer ellopott és újra lepecsételt lapjából. Egyedül a Poscharsky-gyűjteményt véleményezte úgy, hogy amennyiben Richter a minisztérium előtt bebizonyítja tulajdonjogát, az neki kiadható. Ezt azonban nem tette meg.

További törvénytelenégekről ad nyilatkozatot Jávoroka Sándor múzeumi igazgató,⁸⁵ Kriksfalussy István főgimnáziumi tanár⁸⁶ és Zsák Zoltán, a budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás adjunktusa.⁸⁷ Kriksfalussy így kezdi nyilatkozatát: „kijelenthetem, hogy engemet csak kellemetlen emlék fűz ahhoz az évhez, amelyet vezetősége alatt töltöttem. Volt professzorom fellépése alkalmazottaival szemben nyers, indulatában szélsőséges és igaztalan volt.” Ezután következnek a „bűnök”. Zsák Zoltán, Richter egykori preparátora nyolc pontba szedve mutatja be a törvénytelenégeket. A legmeglepőbb: „abban a Növénytani Intézetben, amelyről azt tanította, hogy »Ez az intézet – templom, s a benne levő asztal – oltár«, bizonyos napok estéin rendőri felügyelet alatt álló nőket fogadott, s ezt a ténykedését rövidebb-hosszabb időközökben éveken át gyakorolta”.

Már a kinevezés másnapján, 1921. augusztus 7-én reggel 8-tól a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárában megbeszélést tartottak, s azon elhangzott egy „előterjesztés”, melynek négyoldalas kézírásos fogalmazványa fennmaradt. Ez tíz pontban foglalja össze a Richter ellen

⁸³ Uo. 244/16. sz.

⁸⁴ Győrffy István hivatalos egyetemi fejléccel küldött gépelte levele A Magyar Nemzeti Múzeum Nagytekinetű Igazgatóságának. Pecséttel ellátva és két tanúval aláírva. Uo. szám nélkül

⁸⁵ 1921. szept. 10-ről keltezte és két tanúval aláírva. Uo. szám nélkül

⁸⁶ 1921. okt. 5-ről keltezte. Uo. szám nélkül

⁸⁷ 1921. okt. 8-ről keltezte. Uo. 244/23. sz.

felhozott vádak, s különösen azt hangsúlyozza, hogy a kolozsvári professzor elmulasztotta a törvényes igazságszolgáltatás eszközével, sajtóperek útján tisztázni magát, sőt az utóbbi időben „hangos handabandázással” magát politikai áldozatnak tünteti fel. Ezek alapján megállapítható, hogy Richter párbajképtelen, erkölcsi halott. Még ideiglenes beosztása is a növénytárhoz lehetetlen. Nem is biztosítottak számára íróasztalt, a fizetését azonban folyósították.

Feltételezhetően a fentebb említett nyilatkozatok beérkezése után állították össze az *Adatok dr. Richter Aladár egyetemi tanár természetrajzához* című – valószínűleg a minisztériumba is eljuttatott – másfél oldalas gépelt szöveget.⁸⁸ Ez tömörebben, a melléletekre hivatkozva 12 pontban foglalja össze a törvénytelenégeket. Befejező megjegyzése: „A másolatban mellékelt okmányok eredeti példányai a M. N. Múzeum növénytani osztályában, mégpedig dr. Jávorka Sándor osztályigazgatónál vannak letéve”. Ez az okmánygyűjtemény található most az Országos Természettudományi Múzeum Kézirattárában.

Minden tiltakozás ellenére Richter a múzeum alkalmazottja maradt, s csak az új kultusz-miniszter, az 1922. június 16-án kinevezett Klebelsberg Kunó gróf idején, szeptember 22-én született meg a minisztériumi döntés, mely hatályon kívül helyezi az alkalmazásra vonatkozó miniszteri határozatot „a Méltóságod ellen folyó eljárás befejezéséig”.⁸⁹ Ezen bizonyára az érthető, hogy amíg Richter törvényesen tisztázza becsületét. Erre azonban nem került sor.

A hátralévő években egyetlen jelentősebb kiadványa jelent meg Richternek professzortársa és támogatója halálát követően *A természetbúvár Apáthy István kortörténeti jelentősége a tudományban és politikában* (Bp. 1923) címmel.

A kiengesztelő halál és emlékezete

Richter Aladár halála a családi gyászjelentés szerint 1927. június 11-én reggel 1 órakor hosszú, súlyos betegség után következett be. Mindössze 59 évet élt. Felesége és öt gyermeke gyászolta. Június 13-án délután temették a Kerepesi temetőbe. Az 51. parcellában lévő sírja ma védettnek számít. Ravatalánál az MTA nevében Fröhlich Aladár igazgató tag és osztálytitkár mondott beszédet.⁹⁰ Ebben rámutatott, hogy tizenhat éven át volt az akadémia tagja, saját összeállítása szerint 294 tudományos közleménye jelent meg, de nyilvántartotta a vezetésével tanítványaitól írt dolgozatokat is, így a teljes szám 400 körüli. Terve volt egy minden modern igénynek megfelelő nagyszabású, országos növénykert és intézet felállítása, de ebben a külső körülmények megakadályozták.

A Magyar Természettudományi Társulat Növénytani szakosztályának a június 15-én tartott 305. ülésén Degen Árpád elnök búcsúztatta.⁹¹ Vázolta pályakezdetét, majd kiemelte, hogy „az ő idejében intézete volt talán hazánkban legjobban felszerelt botanikai intézete. Mint professzor az anatómiai-fiziológiai, inkább azonban az anatómiai iránynak volt képviselője, aki a kolozsvári Apáthy-féle tradíciókat iparkodott átültetni a botanikába.” Különösen a mikroszkópos

⁸⁸ Uo. 244/24. sz.

⁸⁹ Kézirat másolat. Az elbocsájtás indoklása: „A Györffy István egyetemi nyilvános r[endes] tanár részéről Méltóságod ellen emelt vádak alapján...”

⁹⁰ Akadémiai Értesítő XXXVIII. Bp. 1927. 208–209. Újraközölve: *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem*. Emlékkönyv. [Összeállította Gazda István.] Piliscsaba 1997. II. 312.

⁹¹ Botanikai Közlemények XXIV(1927). 1927. 1–2. sz. 207–208.

kutatás és a leletek rajzban történő rögzítése volt erős oldala. „Ő maga kitűnően, mondhatni művészi készséggel tudott rajzolni, s a rajzban való készséget megkövetelte tanítványaitól is.” Megemlékezését e szavakkal fejezi be: remélem, „hogymost, midőn a mindent kiengesztelő halállal állunk szemben, még Szakosztályunk ama tagjai is, kiket valaha megbántott, hozzájárulnak indítványomhoz, hogy a megboldogult családjának a Szakosztály nevében is” részvétet nyilvánítsunk.

A kolozsvári napilapok szintén megemlékeznek Richter haláláról. Az *Ellenzék* szerkesztője így kezdi rövid híradását: „Meghalt Richter Aladár professzor, akinek egyetemi karrierjét egy könnyelmű inkorrekttség tette tönkre.”⁹² Az éppen utolsó évfolyamában járó *Ujság* terjedelmes életrajzot közöl a *Meghalt Richter Aladár; a kolozsvári régi botanikus kert megteremtője* kövér betűs cím alatt.⁹³ Ebből az világlik ki, hogy a Szinnyi életrajzgyűjteményét felhasználó segédszerkesztőnek fogalma sincs arról, melyik a régi és melyik az új botanikus kert, s Erdészeti Múzeum-Egyletről ír Erdélyi helyett.

Tíz évvel később a Keleti *Újság* arról tudósít, hogy vasárnap délután apja sírjánál a Kerepesi temetőben megmérgezte magát Richter Aladár 40 éves Anna (Aranka?) lánya. Túlélte.⁹⁴ 1941 áprilisában Richter Aranka nosztalgikus cikket ír az *Ellenzék*be édesapja emlékére: *Képek a régi és az új kolozsvári botanikus kertből*. Egy budapesti hetilap a kolozsvári képek mellett említi édesapja nevét, s ez adja kezébe a tollat: „Elfogott a meghatottság, mert élénken él bennem a boldog, békebeli Kolozsvár, a gondtalan otthon és a szép gyermekkor, amelynek kerete a botanikus kert volt.” A továbbiakban felidézi édesapja küzdelmét a kert létrehozásáért.

A tudós világ sem feledkezhet meg Richter teljesítményéről. Györfly István szegedi rektorként 1929 őszén *Kolozsvár botanikai múltja* címmel tartja meg vetítettképes székfoglaló előadását.⁹⁵ Ebben, igen gyakran Richter korábbi összegzésére is hivatkozva vázolja fel a város botanikai intézményei történetét és állít emléket növénytan-professzorainak. Richterről nagyon tömören így ír: „Istvánffi utódja. Kiváló organizátor. Új fűvészkert alapítója. A Bot[anikai] Múzeum megalkotója, a Tauschfereinokkal⁹⁶ folytatott nagy csere megalapozója. A házsongárdi új telek szerzője. Megteremtette az intézet tudományos dolgozási lehetőségét, modern eszközöket verekedett ki intézetének. Élete nekiívelését láttam 5 évig tartó asszisztenskedésem idején. Derékba tört, szép tehetségéért – kár.” Mintha nem is ő lett volna a koronatanú Richter 1921-es megbélyegzésénél!

Az 1940 ősztől újra a Ferenc József Tudományegyetemhez tartozó Majális utcai Botanikus Kert igazgatója, berei Soó Rezső a kert egy sétányát Richter Aladárról nevezi el.⁹⁷ Richter nevét különben egy növény is őrzi: *Soldanella Richteri*.

Richter professzor emléke fokozatosan kitisztul, bűnügye feledésbe merül.

⁹² *Ellenzék* XLVIII. évf. 131. sz. 1927. jún. 16.

⁹³ *Ujság* XXIX. évf. 131. sz. 1927. jún. 15.

⁹⁴ *Megmérgezte magát néhai Richter Aladár dr. egyetemi tanár leánya*. Keleti *Újság* XXI. évf. 30. sz. 1938. febr. 9.

⁹⁵ Györfly István: *Kolozsvár botanikus múltja*. I. h.

⁹⁶ Tauschferein (ném.) – csereegylet (ezek főleg német egyetemek keretében működtek szakkönyvek, különlenyomatok, növénytári anyag nemzetközi cseréjét elősegítve).

⁹⁷ Berei Soó Rezső: *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Rendszeres Növénytani Intézete és Növényföldrajzi Intézete, Botanikus Kertje és Múzeuma, valamint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Növénytára 1941-ben*. Különlenyomat a *Scripta Botanica Musei Transsilvanica* I(1942) kötetéből. 65–76.

1998-ban a kolozsvári egyetem két tanára összegzi a kolozsvári egyetemi növénytani oktatás történetét.⁹⁸ Ebben nyilvánvalóan ki kellett jelölni Richternek is a helyét. Kiemelik, hogy olyan mintaszerű bútorzatot készíttetett B. Bak Lajos cégével a muzeális anyagnak, hogy azt még az 1970-es években is használták. Jól felszerelte a laboratóriumokat, a könyvtár részére 35 szakfolyóiratot járatott. A Mikó-kert az ő idejében „virágkorát” élte. Sikerült megvásároltatni a 20 holdas új Botanikus Kert területét. Richter „botrányos leváltását” 1912-re teszik. (A botrány mibenlétéről egy szót sem írnak.)

Legújabbán Pifkó Dániel dolgozta fel a dualizmus kori magyar botanikai élet történetét.⁹⁹ Ebben is pozitív értékelést, több érdemet találunk, s a megállapítást, hogy „karrierje kettétört”.

Összegzés

Richter Aladár a kolozsvári, de talán az egész dualizmus kori magyar egyetemi oktatás legellentmondásosabb egyénisége. Iskolás korától kezdve a növényekért rajong. Egyetemi diplomája megszerzése után a korabeli állami ösztöndíj-rendszernek köszönhetően Európa szinte valamennyi számottevő botanikai központját bejárja, külföldön képezi magát. Itthon pár évi középiskolai tanárkodás után nagyon fiatalon, mindössze 32 évesen egyetemi tanszékhez, intézetigazgatói besoroláshoz jut. Csodával határos módon kifejleszti intézetét. Múzeumot és laboratóriumokat teremt. Diákjaival szemben – talán túlzottan is – igényes. Egy tehetséges botanikus nemzedéket indít el a pályán. Mikor belátja, hogy a régi botanikus kert már nem fejleszthető tovább, kiharcolja egy új, gyönyörű helyen fekvő, tágas terület megvételét fűvészkert céljaira. Berendezésére már nem jut ideje.

Ez a felfelé ívelő pálya, melyet a szakegyesületek és az Akadémia is elismernek, oda vezet, hogy az 1910-es évekre elveszti józan ítélőképességét. Ahogy mondják: fejébe száll a dicsőség. Nem tesz illő különbséget az állami, egyesületi és saját vagyona között. Beosztottjait győtri, személyes szolgálatára használja. Zavaros pénzügyi elszámolásai már a család gyanújába keverik. Végül egyik sarokba szorított tanársegéde elindítja az ellene irányuló vádak lavináját, amelyek szinte mind beigazolódnak. A kollégák, az egyetem, a minisztérium igyekezik felmenteni a vádak többsége alól. Végül csak a nyugdíjazás nyújt számára menekvést. Ez pedig pályája derékba törését jelenti. Utóbb önmaga rehabilitációjára tett kísérletei kudarcba fulladnak. Mondhatni élete végéig megbélyegzetté válik. Csak évekkel halála után kezdik ismét felismerni és emlegetni érdemeit.

⁹⁸ Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpataki László: *i. m. i. h.*

⁹⁹ Pifkó Dániel: *Botanikai élet a dualizmus kori Magyarországon (1867–1918)*. Botanikai Közlemények 105 (2018). 2. sz. 179–222.

The Richter-Case. A Scholar's Way up to Moral Fall

Keywords: Aladár Richter, university, Botanical Institute, Botanical Garden, Kolozsvár/Cluj, Transylvanian Museum Society, science, fraud

Following his university studies in botany at Budapest, Aladár Richter (1868–1927) had the opportunity to visit all the important botanical institutes and gardens from Europe. In 1899 he was promoted professor of botany at the Kolozsvár/Cluj Franz Joseph University. He reorganized the Botanical Institute and the old Botanical Garden of the town. He created a Botanical Museum and a rich Herbarium. But he was extremely severe with his students and assistants. In 1910, he managed to have a new territory bought by the state at a very suitable place for a new University Botanical Garden. He was elected member of the Hungarian Academy of Sciences and several botanical associations. He was the head of the Botanical Section of the Transylvanian Museum Society. Though he had many merits his financial accounts were not quite correct, he expropriated pieces from the Herbarium of the Museum Society, he obliged his assistants to serve his own personal purposes. One of his assistants, Endre Szabó made public these things in newspapers. The control commission of the university declared him not guilty, but he did not dare to prove it by means of a legal action. He rather got retired at the age of 45. Later he tried to get some jobs in his field in Pozsony/Bratislava, then in Budapest, but he was refused everywhere. The scientific community considered him guilty.

Vincze Zoltán

A műemlékvédő Roska Márton

Roska Márton (1880–1961) az erdélyi tudománytörténet utolsó századának szakkörökben máig számontartott, a nagyközönség által viszont alig ismert személyisége. Tekintélyes életműve okán a korszak egyik legtermékenyebb régészének nevezhető, de számottevőek néprajzi kutatásai is. Csaknem minden régészeti korszak kutatásában tartós nyomot hagyott, de ő mindenekelőtt ősrégésznek tartotta magát. Neki köszönhető az erdélyi paleolitikum legelső emlékeinek kétségtelen azonosítása (Csoklovina), és nagyarányú, példás ásatásaival (Perjámos, Pécska-Szemlak, Ottomány, Gyulavarsánd) felállította az Alföld keleti peremének ma is érvényes bronzkori kronológiáját. A maga (Vajdahunyad, Várfalva, Marosgombás) és pályatársai feltárásainak tanulságait leszűrve, elsőként állította: régészetileg igazoltnak tekinthető, hogy a magyarság már a honfoglalás idején megszállta Erdélyt. Az archeológiai kutatások következtetéseinek megfogalmazásában segítségére volt néprajzi érdeklődése; gyűjtőútjain főleg a Szamos-vidék népéletét tanulmányozta. Régészeti munkásságát számtalan tanulmány jelzi, néprajzi gyűjtéseinek termését ellenben alig közölte, az általa gyűjtött tárgyakat múzeumok polcai őrzik. Viszontagságokkal teli életének egy rövid szakaszában – az 1920-as években – a műemlékvédelemnek is áldozott. Jelen írás a hatalmas életmű ilyen vonatkozású adatai felsorakoztatásának igényével készült.

Erdély műemlékeinek, mindenekelőtt épített örökségének nyilvántartása, megóvása korábban a magyar Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) illetékességébe tartozott. Az ország-rész Romániához csatolása után ez a hatáskör a megfelelő román kormányszerv, a Comisiunea Monumentelor Istorice (CMI) hatáskörébe került.

1920-ban Dimitrie Onciul, a bizottság elnöke a bukaresti központnak alárendelt külön erdélyi osztály szervezését kezdeményezte, hogy az irányítsa a megnagyobbodott Románia Kárpátokon inneni tartományában folyó műemlékvédelmet. Az új testület tagjainak jegyzékét Alexandru Lapedatu egyetemi tanár állította össze, és az 1921. március 8-i királyi rendelet az előterjesztettek kinevezte a Műemlékek Bizottsága Erdélyi Osztályának (Comisiunea Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania – CMIT) tagjaivá. A megtisztelő megbízatásban három egyetemi tanár (Al. Lapedatu, az ókori történelem, Ioan Lupaș, az újkori történelem, D. M. Teodorescu, a régészet tanára), két román közéleti személy (Elie Dăianu görög katolikus esperes, Iulian Marțian nyugalmazott őrnagy, amatőr régész) részesült, a szász tudományosságot Michael Csáky, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatója, a magyart, az Erdélyi Kárpát-Egyesület néprajzi múzeumának igazgatói minőségében, Roska Márton képviselte. Az elnöki szék Lapedatunak jutott, ám a vele járó gyakorlati teendőket jórészt Dăianu intézte. Október elsejei ülésén a bizottság Constantin Daicoviciu, a Régészeti és Érmészeti Intézet fiatal gyakoronoka személyében javadalmazott titkárt választott. A javaslatot az idősebb hivatali társ, maga

Roska tette. (Köszönetképpen a karrier lépcsőfokain gyorsan emelkedő egykori gyámolított 1936-ban állásából kidobatta, börtönbe záratta.¹)

Új munkakörében kapott első feladatai régész szakértelmére apelláltak. 1921–1922-ben a Beszterce-Naszód megyei Várorja korábbi településhelyének feltárására kapott megbízást.² Ezután véleményt kellett mondania az Orosz Endre- és a Téglás István-gyűjteményről, amelyek megvásárlása a bizottság múzeumszervező tervei közé került. Szakértői bizottságok tagjaként vizsgálta meg a két régészeti-néprajzi-történelmi kollekciót, és alapos jelentésben tárta a bizottság elé a vizsgálat eredményét. Ám anyagi megfontolásokból a minisztérium egyelőre feladta a vásárlás gondolatát.³ Kifejezetten archeológusi teendője ezután alig akadt, talán csak a Nyárádszentimrén és esetleg a Magyarvistán talált kriptá esetében. Mégis bizton állítható, hogy a műemlékek védelmében vállalt tízéves társadalmi munka előnyösen befolyásolta fő kutatási területe, régészeti tevékenysége eredményességét. A bizottság pénzügyi hozzájárulással támogatta kutatásait, feltárásait, és felkarolta a régészeti telepek védelmében tett kezdeményezéseit. Az 1922. október 11-i ülésen „intézkedéseket sürgetett, amelyek megakadályozzák az engedély nélküli ásásokat és a házépítések alkalmával talált tárgyak elidegenítését”.⁴ Főképp kőkori kutatásainak ígéretes eredményeitől ösztönözve két év múlva már konkrét kezdeményezéssel lépett elő: a guanó- és foszfáttelepek kereskedelmi hasznosítása veszélyezteti a barlangok őskori emlékeit, ezért valamennyit történelmi emlékké kell nyilvánítani; javaslatát kiterjesztette a Fehér-Körös medencéjének tucatnyi pontjára, ahol az előző években őskori kőbányák és kőfeldolgozó műhelyek nyomaira bukkant.⁵ 1924. decemberi 8-i határozatával a bizottság, ideiglenesen, 24 tételt csatolt a MOB által összeállított erdélyi műemlékjegyzékhez; a döntés nyomán több román templom, de mellettük a – minden bizonnyal Roska által indítványozott – Szentgerice-Gyepűszegárka, a csoklovinai barlang és a nagydemeteri várrom is elnyerte a védettséget.⁶ A kitarító küzdelem eredménye nem váratott magára: a csoklovinai foszfáttermelés csak azután kezdődhetett el, hogy Roska – az érdekelt részvénytársaság költségén – befejezte a barlang régészeti feltárását.⁷

A bizottság hivatali működése – a műemlékek felkutatása, nyilvántartása, fenntartása, helyreállítása – 1922-től adatolható. Évtizednyi időt kitöltő megbízatása alatt Roskának mintegy félszáz műemlék jövőjével kapcsolatban kellett állást foglalnia. A felkérés minden esetben a bizottságtól érkezett, függetlenül attól, hogy valamely egyházközség vagy magánszemély – alkalmasint maga Roska – volt a kezdeményező fél. Kisebb hányaduk esetében előzetes ismeretein, tapasztalatain alapuló tájékoztatást kért, ám a megbízás legtöbbször közvetlen helyszíni szemlére vonatkozott. Ennek megfelelően a jelentés a műemlék építéstörténetére, illetve jelen állapotára, megmentendő értékeire összpontosított. Hasznosítható adataik okán az utóbbi jelentések máig a kutatás, a műemlékvédelem értékes forrásai. Rendeltetés szempontjából a világi

¹ C3 2a, 2b, 16, 51. – A C3 kezdetű hivatkozások forrása a CMIT levéltára, amelyet a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum (Muzeul Național de Istoria Transilvaniei) őriz

² C3 16, 108/1, 109, 199/1, 200/1, 372, 398.

³ C3 19, 125, 197/1, 199/1, 327, 328, 329.

⁴ C3 192/1.

⁵ C3 1687.

⁶ C3 793.

⁷ C3 1425, 1529, 1541, 1548, 1548/A–B, 1718, 1718A, 1764, 1815.

építészet alig néhány műemlék képviselte. A megbízatások főképp templomok megtekintésére vonatkoztak. Tulajdonosaik, fenntartóik nagyrészt a két román felekezet (görög katolikus és görögkeleti) egyházközségei voltak. A segélykérő magyar eklézsiák többsége a református egyházhoz tartozott, őket az unitáriusok követték, katolikust köztük hiába keresünk. A román állami hatóság örmény-magyar tagja nem válogathatott.

Legelső, egyben legmunkásabb feladatnak „a máramarosi fatemplomok tanulmányozása és fényképezése” tekinthető. Iulian Marțian hívta fel a testület figyelmét arra a káros jelenségre, hogy az örvendetes templomépítési hullámmal egy időben a hívek ezeket az építészeti emlékeket egyszerűen lerombolják, jobb esetben (különbféle célokra használható faanyagként) eladják. Javasolta, hogy a jövőben lebontásukra, elidegenítésükre csakis a bizottság engedélyével kerülhessen sor. Indítványa nyomán a testület ilyen tartalmú átirattal fordult a két román egyház érsekségeihez és püspökségeihez. Fölleltározásuk érdekében Kós Károlyt is megkeresték: engedné át fatemplomokról készített fényképeit, rajzait.⁸ Az 1922. június 15-i bizottsági ülésen történt felkérését követően összeállított programjában Roska a folyó év nyarára beütemezett egyhetes kutatóút során felkeresendő mintegy 40 faluval számolt.⁹ A tájékozdó jellegű útról tett, fényképekkel kísért jelentésnek sajnos nem találni írásos nyomát.

A következő esztendőkből hét fatemplom megtekintéséről rendelkezünk adatokkal. Az 1924 tavaszára betervezett mezőkömenytelki görög katolikus templomnak csak darabjait láthatta, mert az épületet a tél folyamán szétszedték. Faanyagát még nem tüzelték el, ezért jelentéséhez fényképeket, alaprajzot csatolhatott. Két ajtó és négy ikon múzeumi megőrzését javasolta. Az egyik szemöldökgerendán a következő felirat volt olvasható: „Anul 1670 craiu Mihailă Apafi”. Roska javaslatát magáévá téve a bizottság tudomásul vette a lebontás tényét.¹⁰

A mézskői kis görög katolikus fatemplom minden falát, mennyezetét festmények borítják, a kazettás mennyezet díszítése a környék református és unitárius templomainak mintáit követi – jelentette. Az ikonosztáz cirillbetűs felirata: „Gheorghe zugrav 1769”. Ajánlotta a bizottságnak, hogy – az engedélyezhető lebontás előtt – a marosludasi Keresztesi Kálmánt bízva meg bizonyos építészeti részletek, festmények lerajzolásával. Indítványát elfogadták.¹¹

A kuretyi görögkeleti fatemplom, mint építmény, különösebb értéket nem képvisel, de a fedél megújítása és az újrameszelés kívánatos – jelentette. Tíz ikonja közül az egyik 1776-ból való: múzeumba kell vinni – javasolta.¹²

A menyői görög katolikus fatemplom meglátogatására nem megbízás alapján, hanem a helybeli református templom megtekintésével összekapcsolva kerített sort. A hívek az 1748-ban állított építmény lebontására és egy másik egyházközség számára való eladására készültek. Biztosították Roskát és rajta keresztül a bizottságot, hogy a három ikont megőrzik, és az építendő kőtemplomban fogják elhelyezni.¹³

A szakállasfalvi görög katolikus fatemplomot legfeljebb a 17. századból valónak vélte. Ennek 18. századi festését egy Weis nevű festő később megújította, oltára 1841-ben készült. Az egyházközség új templomot akart építeni, a régit pedig eladni. „Az Erdélyi Néprajzi

⁸ C3 197/1, 1381.

⁹ C3 71, 199/1, 372.

¹⁰ C3 786, 827, 828/1–2 (a Roska-jelentés két változata, 1924. március 1.), 828/3, és egy jelzet nélküli képeslap.

¹¹ C3792, 948, 951, 952 (Roska-jelentésének két változata, 1924. október 21.).

¹² C3 1255/1 (Roska-jelentése, 1925. május 20.), 1255/2, 5.

¹³ C3 1166/1 (Roska-jelentése, 1925. május 4.).

Múzeumban volna a helye” – vélekedett Roska. Jelentése alapján a bizottság az épületet műemlékké nyilvánította. A meglátogatott fatemplomok közül ez az egyedüli, amely Roskának köszönhetően maradt fenn a jövő számára.¹⁴

A nádasberendi görög katolikus hívek fatemplomukat felajánlották a CMIT-nek. A helyszínen járt Roska szerint a 17. századi épület két évszázaddal későbbi (1841) festése nem képez olyan értéket, amiért a bizottságnak meg kellene vásárolnia. Ajánlatát – adják el egy más eklézsiának – a bizottság magáévá tette, azzal a megjegyzéssel, hogy az új tulajdonos építse újjá, azaz faanyagát ne használja fel egyéb célra.¹⁵

A meglátogatott fatemplomok sorát időrendben a fügedi görög katolikusok egyháza zárta (1928). Roska jelentése nyomán a bizottság hozzájárult a lebontásához, azzal a megjegyzéssel, hogy két ajtaját, múzeumi elhelyezésükig, őrizték meg.¹⁶

A kultikus rendeltetésű faépítmények Roska tevékenységéhez kapcsolódó sorában a haranglábak szűkebb családját egyetlen példány, a magyarsárosi unitárius templom 1699-ben állított szoknyás haranglábja képviseli. Minthogy a bizottságnak címzett segélykérés válasz nélkül maradt, Ferencz József püspök Roska személyes közbenjárását kérte (1927). Sajnos, úgy tűnik, az újabb kérelem sem érte el a kívánt hatást.¹⁷

A kőtemplomok helyszíni szemlájének élén a magyarvistai református templom áll. Ezúttal Roska nem hivatalos kiküldetésben járt el, saját kezdeményezésből cselekedett, mégpedig nagyon gyorsan. 1922. április elsején értesült a kivételesen becses műemléket fenyegető veszedelemről, másnap a helyszínre sietett, a műemlékvédelmi bizottság nevében megtiltotta a már-már elhatározott bontást, harmadnap pedig – az építéstörténetre, leírásra támaszkodó – kimerítő jelentésben tárta a bizottság elé a templom állapotát. Tájékoztatta a testületet, hogy a hívek két tábora bővítésén vagy lebontásán vitakozik, holott a MOB korábban műemlékké nyilvánította, és megtiltotta lebontását. A Kalotaszeg épített örökségéért aggódó Kós Károly is megszólalt. A közvéleményt riadóztató írásban vette védelmébe az öreg templomot (és magyarbikali testvérét): „A vistai és bikali öreg templomok ma már nemcsak a vistai és bikali református egyház híveinek tulajdona, de értékei, öröksége, kincsei az egész magyarságnak.” A Roska jelentésére hivatkozó bizottsági határozat megtiltott bármely, beleegyezése nélkül történő beavatkozást, majd hozzájárulását adta a MOB tervéből kiinduló Kós-féle bővítési terv megvalósításához, a pénzügyi támogatást is beleértve. A sok vihart kavart ügy azzal zárult, hogy az egyházközség 1923-ban eldöntötte: egyelőre csak az újrafedést és az újrapadozást vállalja. Az utóbbi munkálatra – minthogy kriptafeltárással járt együtt – Roska újabb kiszállása után és utasításai szerint került sor.¹⁸ A meg-megújuló értékromboló szándékok ellenére a közel nyolcszázéves templom sértetlenül áll, s napjainkban újabb régi részletei kerültek napvilágra.

A magyarbikali református templom ügye – bár kirajzolódó végzetét Kós már 1922. áprilisában a nyilvánosság elé tárta – hivatalosan csak 1923. januárjában, az egyházközségnek a MOB

¹⁴ C3 1412 (Roska jelentése, 1926. május 31.), 1612.

¹⁵ C3 1417 (a parókia kérvénye, amelyre 1926. július 17-én Roska rávezette a maga véleményét), 1417A.

¹⁶ C3 1968, 2019, 2030.

¹⁷ C3 1503 A

¹⁸ C3192/1, 199/1, 201/1, 287 (Roska jelentése, 1922. április 3.), 289, 290, 291, 292/2, 307, 621, 750, 751, 752, 786, 788, 992/2, 993. (Roska jelentése a kriptáról, 1924. május 2.), 1329.; Kós Károly: *Öreg templomok*. Vasárnap 1922. április 23.; Vincze Zoltán: *Kós Károly, a román műemlékvédelem és a magyarvistai református templom*. Kalotaszeg 2007. január–február. Újraakadémia: *Kalotaszeg. Antológia (1997–2008)*. Szerk. Buzás Pál. Kvár 2011. 122–126.

korábbi engedélyére hivatkozó segélykérő levelével került a CMIT elé. A helyszíni szemlére felkért Teodorescu és Roska úgy látta, hogy „maga az épület semmilyen művészi vagy történeti értéket sem hordoz”, ezért lebontása engedélyezhető, ellenben gótikus ablakkereteit, lelkiismeretesen számbavett 17–18. századi berendezési tárgyait megőrzendőknak ítélte. A bizottság azzal a feltétellel egyezett bele a bontásba, valamint – az igényelt 200 000 helyett – a 10 000 lej összegű segélybe, hogy a munkálatokat Roska ellenőrzésével végezzék. A műemlék megóvását szívügyének tekintő Kós kompromisszumra kényszerült: megmentette a középkori emlékeket őrző hajót, ám fel kellett áldoznia a környék (nézete szerint) egyik legszebb fatornyát, egyúttal a meghosszabbított templom értékét a kalotaszegi hagyományokat továbbvivő kőtorony hozzáadásával gyarapította. A megújított istenházát 1923. december 2-án szentelték fel.¹⁹

Alvinci középkori szász, az újkorban a magyar református gyülekezet tulajdonába került templomáról R. Wagner részletes német nyelvű jelentést nyújtott be a bizottságnak, amelyet Roskának osztottak ki véleményezésre (1925). Megmentése érdekében segélyezni kell a befedését, ajánlották mindketten. Ám karácsonykor a Maros vize újból elárasztotta, és az egyházközség megváltoztatta szándékát: lebontásának engedélyezését kérte, amit a bizottság meg is adott (1926). A helyszíni szemlére küldött Roska intézkedett, hogy a faragott ajtó- és ablakkereteket szállítsák át a Wagner tervei szerint építendő új templomba. Ezek után a bizottság megerősítette lebontást jóváhagyó korábbi határozatát, és a restaurálásra szánt segély rendeltetését megváltoztatva a 10 000 lejt átirányította a megmentendő emlékek átszállítására.²⁰ A bontás elmaradt. Az elhagyatott, művészi értékeitől megfosztott templom – Erdély össznépi örökségére figyelemztető lármafa! – ma is áll.

A nagypestényi görög katolikus templom esete – a magyarbikali és az alvinci református egyházhhoz hasonlóan – egyértelműen példázza, hogy a régész Roska nem állott mindig kényszer szülte műemlékvédő feladata magaslatán. Az építményt egészében – torony, hajó, szentély – a 12. századi romanika termékének tekintette, a szentély előtti romok tekintetében viszont tanács-talan maradt. Úgy vélte, hogy siralmas állapota és elégtelen befogadóképessége miatt lebontása engedélyezhető, ám egyes elemeit (nyugati kapu, toronyablak) be kell építeni az új templomba, másokat pedig múzeumba vinni. A Roska jelentésében (1925. május 25.) megfogalmazott javaslatot a bizottság nem tette magáévá, és felkérte építészt, készítse el a bővítés és restaurálás tervét. Wagner véleménye szerint az említett rom egy 10–11. századi templomtól származik, így tehát a környék talán legrégebb keresztény emléke, a jelenlegi épület pedig mintegy száz évvel fiatalabb keresztelőkápolna bővítéseképp jött létre. Két megoldást javasolt: mindkét emlék (a romok és a templom) restaurálását, illetve a kettő egyesítését (amely feltételezte a szentély lebontását). A véleményezésre felkért Roska meghajolt a szakember ítélete előtt, és a második változat mellett foglalt állást.²¹ Roska nemegyszer adta tanúságát annak, hogy a vajdahunyadi vár gondnoki tisztét is betöltő építész szakmai hozzáértését, megbízhatóságát fenntartás nélkül értékeli. Véleményezésre megkapott előterjesztéseit – a vajdahunyadi vár, a helybeli görög

¹⁹ C3 528, 531, 602, 603, 622 (Teodorescu és Roska jelentése, 1923. február 19.). – Kós Károly: *i. m.*; Anthony Gall: *Kós Károly műhegye*. Bp. 2002. 302–303.

²⁰ C3 1219/3–4 (Wagner jelentése és Roska véleménye, 1925. július 10., 20.), 1737 (Roska jelentése, 1927. április 1.), 1787, 1814, 1815, 2019.

²¹ C3 1219/1 (Roska jelentése, 1925. május 25.), 1219/2–3 (Wagner jelentése, alaprajzzal, 1925. július 9–10.), 1219/4 (Roska véleménye, 1925. július 20.); Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 399. nem ismer a 14. századinál korábbi adatot.

katolikus templom és a priszlopi kolostor 1924. évi javításáról bemutatott elszámolását, valamint a következő esztendei kiadások költségelőirányzatát – „korrektek”-nek ítélte.²²

A bizottság és személyesen Roska a szerényebb építészeti értékeket őrző templomok esetében is figyelmeztetett a műemléki részletek megóvására. A szamosfalvi ortodox templom megsemmisítésére Roska magával vitte a pályája elején álló C. Daicoviciut. Jelentésére alapozva, a bizottság 15 000 lejjel járult hozzá a javításhoz, azzal a pontosítással, hogy „bármely archaikus részlet megváltoztatásának elkerülése érdekében a munkálatokat bízzák hozzáértő szakemberre”.²³ 1926-ban a szászivánfalvi görög katolikus templom javítási munkálatainak nyomán követésére, mindenekelőtt a falfestés esetleges károsodásának megelőzésére kapott megbízatást. Három évvel később a bizottság azzal a feltétellel hagyta jóvá a további munkát, hogy képviselője korábban megfogalmazott tanácsaihoz igazodjanak.²⁴

Ajánlataiban számolnia kellett a pénzügyi keretek korlátaival, és nemegyszer parancsoló szükség esetén is mindössze kisebb javításokra elegendő, szerény összegű segílyt indítványozhatott. De arra is van példa, hogy nem javasolta a javítás támogatását.

A kusalyi református templom esete egyben azt is példázza, hogy a műemlékek sorsát mennyire hátrányosan befolyásolja a bürokrácia, egyben annak a közmondásnak az igazát is, mely szerint az idejében nyújtott segítség kétszeres haszonnal jár. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1922 márciusában fogalmazta kérését, ám bizottsági megtárgyalására csak júniusban került sor. Roskát kérték fel a templom megtekintésére, aki halogatás nélkül a helyszínrre sietett. Jelentésében vázolta a templom építéstörténetét és jelen állapotát. Az egykori ferences kolostort és templomot a Kusalyi Jakcs család építtette a 15. század derekán, ám a 20. században a kolostor helyét már csak romok jelzik, a templom szentélye és sekrestyéje eltűnt, megmaradt hajója és tornya viszont a korszak szép gótikus emlékeit őrzi (bordaindítások, számráthív záródású kapu, mérműves ablak). Roska szerint a MOB tervei szerinti restaurálás 55 000 lejt igényelne, ám tekintettel a bizottság szűk pénzügyi keretére, 15–20 000 lejes segílyt javasolt. Az ülésen történt előterjesztés alkalmával hozzátette: „sürgős erősítő és javító munkára van szükség”. A bizottság gyorsan cselekedett: megadta az indítványozott segílyt alsó határát, a következő megjegyzéssel: „a megindítandó munkálatok során kövessék dr. Roska M. tanár úr, a bizottság tagja helyszínen megfogalmazott utasításait.” Augusztus 18-án az egyházkerület át is vette a kiutalt összeget.²⁵

„Elsőrendű műemlék”, a 15. század végén és a 16. század elején emelt késő gótikus alkotás, reneszánsz elemekkel, írta a menyői református templomról. Keresztelőmedencéje (1515) ugyan a nagyváradi múzeumba jutott, ám gyönyörű vörösmárvány portáléja (1514) a helyén maradt. Mennyezetét 1757-ben festették. Csupán az újrafestéshez szükséges támogatást javasolt.²⁶

A nyárádszentimrei református eklézsia 1923–1924-ben több beadványban kérelmezte a renováláshoz szükséges segílyt, tervet és költségvetést mellékelte, és el is kezdte a munkálatokat. Miután 1924 októberében jelentették, hogy sírboltra (netán tömegsírra) bukkantak, a bizottság végre helyszíni szemlére küldte Roskát. Az egykori szentély boltozata, ablakai, nyugati bejárata a gótikát idézi, a hajó kazettás mennyezete 17. századi, hangzik a kiküldötti jelentés. A padozat alatt talált, sírboltnak

²² C3 1133, 1155–1157, 1159.

²³ C3 198/1, 199/1, 201/1, 332, 334 (Roska jelentése, 1922. május 29.).

²⁴ C3 1611, 2195.

²⁵ C3 199/1, 200/1, 201/1, 337, 338, 340 (Roska jelentése, 1922. június 22.), 356, 734.

²⁶ C3 1166/1 (Roska jelentése, 1925. május 4.), 1166/2–3.

vélt építmény kőből rakott *ossarium*nak, csontháznak bizonyult (5,5 x 2,5 x 1 m). Roska átkutatta a templom földjét, de csak feldúlt temetkezéseknek az *ossariumot* elkerült csontjaira, 16–17. századi textilmaradványokra, szegekre akadt. A hiányos tetőzet, a repedezett falak sürgős támogatásért kiáltanak, zárta fényképekkel, rajzokkal kísért jelentését. De a bizottság már csak a következő évi alapból ígérhetett segílyt.²⁷

A kendilónai kiszállásra – Dăianu esperes kíséretében – azután került sor, hogy a kolozsvári Ellenzék felhívta a figyelmet a református templom állapotára, egyben a műemlékek pusztulásának aktuális okát és ellenszerét is megadta: a nagyméretű földkisajátítások miatt egykori patrónusai sokat nem tehetnek érdekükben, fenntartásuk kötelezettsége tehát az új földtulajdonosokra, illetve az államra hárul. A Dăianu és Roska aláírását viselő jelentésből kiviláglik, hogy a jelenlegi templomot 1727-ben emelték, a labancok által lerombolt gótikus építmény köveiből (például két ajtókeret). Fenntartása a patrónus Teleki család kötelessége, segélyezése nem feladata az állami bizottságnak – szól a jelentés (minden bizonnyal Dăianu álláspontját tükröző) következtetése. A napi program tulajdonképpen az esperes hivatali illetékességébe tartozó görög katolikus templom meglátogatásával indult, és a jelentés semmiféle műemléki adalékot nem tartalmaz: 1805-ben szentelték fel, néhány régi könyvet őriz. A bizottság egyértelmű határozata: a templom jó állapotban van, nem igényel javítást.²⁸

A segítő szándék sajnos nem egy esetben megfeneklett. A szilágycsehi református gyűlekezet papja és gondnoka 1923-ban kérte Roskát: „ígéretéhez képest legyen kegyes mielőbb kiszállani egyházközségünkbe, hogy templomunkat megvizsgálván, méltóztassék a szakszerű utasításokat a javításhoz megadni, és az állami segítséget kieszközölni” (1923).²⁹ A tasnádi református lelkész, miután Roska bízgatására hivatalos úton elindította a renoválási segély ügyét, bizalmas, baráti hangú levélben kérte Roskát, hasson oda, „hogy a bizottság a szemlét sürgősen eszközöltesse, és a segílyt kiutalja” (1925. szeptember). A következő havi ülés megtárgyalta ugyan a kérést, ám a három év múlva küldött újabb sürgető levél csak panaszkodhatott: „Sajnos azóta semmi sem történt.”³⁰

A megbízatás több esetben csupán tájékoztató véleménynyilvánításra szorítkozott, amely nem feltételezte a műemlék meglátogatását. Ilyenkor Roska jelentései szakirodalmi tájékozódásra alapozó építéstörténeti vázlatra, a kiemelkedő művészi vagy történeti részletek felállítására korlátozódtak. Ez történt Magyaró (gótikus épület, freskók), Noszoly (gótikus műemlék, a világháború félbeszakította helyreállítását), Sepsiszentgyörgy (gótikus vártemplom), Székelydála református temploma (gótikus emlék, freskók),³¹ valamint Bethlenszentmiklós (középkori templom), Énlaka (gótikus épület, egyedülálló rovásírásos emlék), Kálnok (kazettás mennyezet), Nyárádszentlászló (gótikus épület, későbbi berendezés), Nyárádszentmárton (gótikus torony), Székelyderzs unitárius egyháza (15. századi freskó) esetében.³² Szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy „a MOB e templomok szinte mindegyikével foglalkozott”. Óvakodott az elhamarkodott ítélet kimondásától. Hasonló esetekben „feltétlen előzetes helyszíni szemlét”

²⁷ C3 922/1 (Roska jelentése, 1924. október 19.), 922/2–6, 791, 792, 793, 1652.

²⁸ C3 469, 470 (Dăianu és Roska jelentése, 1922. november 23.), 526; *Egy középkori műemlék pusztulása*. Ellenzék 1922. szeptember 29.

²⁹ C3 1331.

³⁰ C3 1047 (Bereczky József levelei Roskának, 1925. szeptember 9., 1928. május 22.).

³¹ C3 622.

³² C3 707/1.

ajánlott, hisz csakis „így tudhatjuk meg, milyen mértékben vehetünk részt e templomok restaurálási és fenntartási munkálataiban”.

A közösségek figyelmező gondoskodására bízott szakrális alkotások szöges ellentétéként a világi építmények sokkal inkább ki voltak téve a történelem szeszélyes fordulatainak. Jelenkort megért korlátozott számuk mostoha sorsuk beszédes, intő példázata. Védelmük, fenntartásuk gondja Roska műemlékvédő tevékenységében is háttérbe szorult.

1922 májusában az Erdélyi Kárpát-Egyesület vezetősége, Roska pedig az egyesület kolozsvári néprajzi múzeumának igazgatói minőségében ismételtelen is kérelmezte a hatóságoknál a gyűjteménynek helyet adó Mátyás-szülőház megjavítását. Az erdélyi műemlékek sorsáért felelős bizottság és a tulajdonos városi tanács egymásra mutogatással bújt ki a kivételes múlttal büszkélkedő épület fenntartásának kötelezettsége, felelőssége alól. A magyar történelmi helyszín irányában barátságtalan helyi román vezetés egyre halogatta a javítást, végül megtalálta a maga állította csapdából való szabadulás célszerűnek vélt módját: 1934-ben bezáratta a múzeumot. Az átfogó restaurálás a második bécsi döntés után, 1942-ben indult meg, Lux Kálmán és Kós Károly tervei szerint, illetve vezetésével.³³

1926-ban a déli városfalhoz csatlakozó Asztalosok tornyát kellett megvédenie az illetéktelen beavatkozással szemben. Az egyetem tulajdonában levő Avram Iancu bennlakás – a hatalomváltás idején államosított diákintézmény, a Mensa Academica utóda – vezetősége az épülethez csatlakozó védművön eszközözendő módosítások jóváhagyását kérte a bizottságtól. A véleményezésre felkért Roska, helyszíni szemle után, semmi akadályát sem látta annak, hogy az Asztalosok tornyára szerelt ajtókat újakkal cseréljék ki. Ám határozottan ellenezte a falnak a gondnok ablaka előtti erkély kialakítása céljából tervezett megbontását; legfeljebb megfelelően álcázott szellőztető járat vágását tartotta megengedhetőnek.³⁴

Néhány világi épületről nem helyszíni tájékozódás, hanem a szakirodalom, egyéb információk, esetleg régebbi személyes tapasztalatai alapján nyilatkozott. 1923-ban az erdői vár történetével, közelmúltbeli állapotával kapcsolatos magánlevelet kellett véleményeznie. Válasza: a jelentésben foglalt adatok a jövőendő építészettörténeti kutatás számára hasznosíthatók.³⁵ Az akkoriban Martinuzzi-kastélyként emlegetett alvinci műemlékről – ma tudjuk: az építkező Bethlen Gábor hagyatékának része – benyújtott Wagner-jelentéshez fűzött véleményének lényege: „A Martinuzzi-kastély úgyszólván rom”, restaurálása milliókba kerülne, bár a befedéséről kellene gondoskodni. Két év múlva hasonlóképpen nyilatkozott, egyben javasolta, hogy a bizottság Wagnerrel készíttesse el a kastély leírását.³⁶ Az alsórákosi vár köveit hordják a környező építkezésekhez, jelentette a bizottságnak; Wagner sürgősen mérje fel a még álló falakat, indítványozta. Mintegy válaszképpen a bizottság felkérte Nagy-küküllő vármegye prefektusát: őriztesse a műemléket, állítsa meg a pusztítást.³⁷ 1924-ben a bizottság felkérte Roskát, nézzen utána az Enyedszentkirályról jelentett épületnyomok eredetének.³⁸ Sajnos a megbízatás további sorsáról nincs adatunk.

³³ C3 198/1, 201/1, 304, 305, 309, 390; Lupescu Radu: *Mátyás király szülőháza*. Kolozsvár 2012. 51, 69–70.

³⁴ C3 1419.

³⁵ C3 771/1 (Roska véleménye, 1923. október 18.), 771/3.

³⁶ C3 1219/3–4 (Wagner jelentése és Roska véleménye, 1925. július 10., 20.), 1737 (Roska jelentése, 1927. április 1.)

³⁷ C3 1739 (Roska jelentése, 1927. március 23.), 1745, 1816.

³⁸ C3 787.

Roska műemlékvédő tevékenységének a bizottság levéltárában megőrződött utolsó érdemleges adatai 1928 szeptemberéből származnak. Közvetítette az esztényi református eklézsia templomjavításhoz igényelt segélykérését. Eredményesen. Szembeszökő, hogy meg kellett indokolnia, miért fordultak a hívek közvetlenül hozzá. „Eszténi szülőfalum szomszédja” – válaszolta.³⁹ A következő esztendőből a levéltár kizárólag régészeti munkásságára utaló iratokat tartalmaz, 1930-ból pedig csak negatív tényeket idézhetünk.⁴⁰ Lapedatu elnök kifogásolta ugyanis, hogy a bukaresti főhatóság azzal a kikötéssel engedélyezte egy ásatás megindítását, hogy azt Roska *conferențiar* vezesse; mintha hibáztatható lett volna azért, hogy a felettes szerv elismerte szakértelmét, és hivatalos leiratban nevét téves egyetemi címmel társítja. Daicoviciu titkár, azzal érvelve, hogy az ügyben a bizottság már intézkedett, fölöslegesnek ítélte Roskának az algyógyi református templom bontásakor előkerült római feliratokkal kapcsolatos bejelentését. A tibódi szárnyas oltár megszerzésének lehetőségét közlő bejelentése válasz nélkül maradt. Mindezek egymagukban jelentéktelennek tűnő, külön-külön indokolható adalékok, ám együttesen mintegy jelezték, hogy a műemlékvédő bizottság Roska szolgálataira immár nem tartott igényt.

Az elzárkózás, a visszautasítás oka, minden bizonnyal, a Roska életében ekkoriban bekövetkezett kedvezőtlen fordulatban keresendő. Támadások ösztüzét kellett elviselnie: kifogásolták az Erdélyi Múzeum-Egyesületben betöltött igazgató-választmányi tagságát, a szegedi egyetemhez kapcsolódó magántanári címét, tanulmányait irredenta címkével próbálták hitelteleníteni, fegyverrejtegetés vádjával bezáratták a vezetése alatt álló néprajzi múzeumot. A személye ellen indított nemtelen akciók mögött a nagy gazdasági világválság gerjesztette fokozódó társadalmi feszültségek rejtőztek, amelyek fölött a politika az állami alkalmazásban lévő kisebbségek eltávolításával vélt úrrá lenni. A lejárató kampány 1936-ban állásából történt menesztéssel és börtönbüntetéssel csúcsosodott. Ez volt – részben román – tudományos és művészeti értékeket felmutató, védő, gyarapító munkás életének fizetsége. Az utolsó szó jogán elhangzott védőbeszédéből kölcsönzött idézettel: „a becsületes, meggyőződéses munka áldozatá”-nak jutalma.

³⁹ C3 1881–1883, 2026

⁴⁰ C3 2211, 2800, 3521.

SZEMLE

Adattár a középkori Magyarország mezővárosainak okleveleiről

Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301–1526.*
Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Bp. 2019.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő kötet a Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport eredményeit közzé tevő kiadványok sorában jelent meg. Ez a csoport az MTA által a „kimagasló teljesítményű fiatal kutatók számára” létrehozott Lendület program keretében működik. A fiatal kutatókat és komoly szaktekintélyeket magába foglaló csapat Weisz Boglárka vezetésével dolgozik, és munkájának eredményeként olyan rangos és hiánypótló kötetek láttak napvilágot, mint a Draskóczy István legújabb kutatásait tükröző, a só bányászatáról és kereskedelméről írott könyv,¹ Mordovin Maxim régészeti szempontú vizsgálaton alapuló textilkereskedelemtől szóló munkája,² vagy az immár sorozatnak is beillő középkori gazdaságtörténeti tanulmányokat magukba foglaló kötetek,³ s tegyük hozzá, a felsorolásunk nem teljes.

Lakatos Bálint frissen megjelent munkája a mezővárosi írásbeliségről egy hallatlanul hasznos,

aprólékos munkával és nagy szaktudással összeállított kézikönyv, amely a címben jelzett témákon kívül egy adattárat tartalmaz mindazoknak a mezővárosoknak az adataival, amelyeknek oklevele maradt az utókorra az 1301–1526 közötti korszakból. Ezért is jelent meg a „Magyar történelmi emlékek. Adattárak” sorozat részeként.

Előzménye a szerző 2013-ban megvédett doktori disszertációja, amelyet Lakatos Bálint több középkorral és kora újkorral foglalkozó várostörténésznek is nagylelkűen rendelkezésére bocsátott a maga „nyers” változatában.⁴ Utóbbi azonban az eltelt hat év alatt folyamatosan frissítette a legújabb kutatási eredményeket is beépítve, így most egy bővített és jóval naprakészebb munkát vehet kezébe a szakma és a nagyrédemű laikus közönség.

A kötet első, „elméleti” része négy részre tagolt. Az első rész a „Mezővárosok és okleveleik” címmel elsőként a mezőváros (*oppidum*) terminológiáját taglalja kitérve a város (*civitas*) és a falu (*villa*) fogalmára is, egyben vázolja a Kubinyi András által létrehozott centralitási kritériumrendszer legfőbb jellegzetességeit (13–14, illetve 195–200.), amelynek segítségével a mezővárosi írásbeliséget jellemezni kívánja. Ezután pontosítja azt a forrástípust, a mezővárosok által kibocsátott okleveleket, amelyeknek vizsgálatát célul tűzte ki a Magyar Királyság teljes területére nézve, beleértve Erdélyt és Szlavóniát is. Ezen a ponton kiemelendő

¹ Draskóczy István: *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. Bp. 2018.

² Mordovin Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Bp. 2018.

³ *Pérez, posztó piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp. 2016; *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István és Weisz Boglárka. Bp. 2017; *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Bp. 2018; *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Bp. 2019.

⁴ Lakatos Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Doktori disszertáció. Bp. 2013.

a kötet egyik nagy pozitívuma, amely sok szerzővel ellentétben, ide számítva a legnagyobb várostörténetészeket is (Fügedi Erik, Kubinyi András, Bácskai Vera), a maga területi teljességében vizsgálja az utókorra maradt késő középkori mezővárosi okleveles anyagot. Ugyancsak ebben a részben tisztázza azon városok körét, amellyel nem foglalkozik, és azokat, amelyeket városi mivoltuk ellenére (és sok várostörténetész szerencséjére) besorol a vizsgálandó települések közé. Végül az okleveles anyag megoszlásáról és annak jellemzőiről értekezik, kitérve a fennmaradt kiadványokkal rendelkező települések körére – 294 mezőváros és falu –, az oklevelek őrzőhelyeire (nagy főúri gyűjtemények, nagyobb városi levéltárak), azok időbeli megoszlására, nyelvükre és nyelvi tagolódásukra, továbbá az oklevélformákra és az ügytípusokra.

A kötet további három része lényegében azon kérdések és témák elemzése, amelyeket maguk a tanulmányozott oklevelek tárnak elénk. Így kerül sor a második részben a mezővárosi szervezet kérdéskörének tárgyalására. Ennek során a szerző sorra veszi és taglalja az önkormányzati testületet és tisztújítást, a testület szerkezetét és a titulaturát, a mezővárosok saját tisztségviselőinek sorát, kezdve a bíróval (kitérve a több bíróval rendelkező mezővárosokra pl. ott, ahol a településnek több földesura volt), folytatva az esküdtekkel (kiemelve a 12 fős tanács és altípusainak elterjedtségét) és befejezve a városi külső tanáccsal, megállapítva, hogy utóbbi szervezetéről a középkor végén csupán szórványos adatok szólnak. Különálló alfejezetet szentel a város területén sajátos feladatok ellátására kijelölt hegy- és bányamesterek, vásárbírák, malombírák és egyházzogondnokok leírásának, és ugyancsak egy-egy alfejezetben taglalja a városi testületek összefonódását a területi különkormányzatokkal, a mezőváros ügyeibe beleszólással bíró ispánok, tiszttartók és várnagyok szerepét, végül értekezik a mezővárosok önmegnevezésének kérdéséről és a pecséthasználatról.

A harmadik nagy fejezet a mezővárosok működését, ügyintézését és viszonyrendszerét tárgyalja. Az ügyintézés kapcsán leszögezi, hogy az ügyek

sokasodása helyenként megkövetelte több ülésnap tartását, amely heti három napra is emelkedhetett (pl. Debrecen, Köhalom vagy Óbuda esetében), és a városi ügyintézés gyakorlata alapján megkülönbözteti az ülésnapokat a pecsételő napoktól. Utóbbi rögzített napokon történt az év egy bizonyos szakaszában (pl. Désen karácsony vigíliáján és másodnapján). Ekkor pecsételték meg az év során megkötött ingatlan-adásvételekről kiállított okleveleket, a pecsételés alkalmával pedig a városi közösség tagjai tiltakozással élhettek saját jogaik védelmében. A tanácsülések helyszíne általában a bíró háza volt. Mezővárosi jegyző alkalmazása nem volt magától értetődő jelenség még a középkor végén sem, ezek meglétéről csupán néhány adat szól. A szerző az oklevelek írásképe alapján próbál válaszolni az írnokok jelenlétére, felkészültségére és az oklevélszövegekre gyakorolt nyelvi (német, román) hatásokra. A mezőváros és földesura, továbbá a mezőváros és város közötti viszonyrendszer elemzése zárja a harmadik fejezetet. Utóbbi kapcsán a városok és mezővárosok közti levelezés alapján vázolja előbbieket befolyásoló övezetét, amely sok esetben piackörzetükkel is összevethető. Az északi és északnyugati jó forrásadottságokkal rendelkező városok: Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Selmechánya, Korpona, Kassa, Bártfa, Eperjes, Késmárk és Igló példáján keresztül mutatja be a kapcsolatok sokaságát. Itt jegyezzük meg, hogy Kassa és Bártfa kapcsolata az igencsak távol fekvő Váradtal talán a Kubinyi András által a váradi vámpir kapcsán hangsúlyozott helyzettel magyarázható. Ugyanis Várad Magyarország több piackörzetének érintkező pontján helyezkedett el, ezért ott volt az ország természetes árucserközpontja. Ily módon az erdélyi városokon kívül a felvidéki, a nyugatmagyarországi és az ország központjában fekvő városok kereskedői is részt vettek vásárain.⁵

Az utolsó fejezet a mezővárosi kiadványokban szereplő ügytípusokról értekezik, az ingatlanforgalmi ügyek esetében leírva az ingatlan-adásvételi

⁵ Kubinyi András: *A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén.* = Uő: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről.* I. Bp. 2009. 312.

szerződések létrejöttének mozzanatait egészen a végpontot jelentő írásba foglalásig. Ezt követi az oklevelek szerkezetének bemutatása, külön fejezetet szentelve a szavatosság leírásának, amely által az eladó garanciát vállalt a vevő háborítatlan birtoklása érdekében, valamint az adásvételek során mind-egyfelől felmerülő elővásárlási jog betartására is. Az adásvételi oklevelek jellegzetességeinek bemutatása mellett a csere, zálog és végrendeleti ügyek sajátosságait, és végül az ingatlanüggyel kapcsolatos területi hatáskört tárgyalja. Ezek mellett az adósságu-üggyek, tanúsítványok és átírások, a peres ügyek és a mezőváros fogott bírói szerepe kerül bemutatásra.

A kötet nagy érdeme, hogy nem von merev határvonalat a Mohács előtti és utáni események közé (bár a centralitási pontok számításánál 1526-ot tekintti a határnak), és Lakatos Bálint végig hangsúlyozza, hogy egyes késő középkori jelenségek a korai újkorban teljednek ki. A kora újkori adatokat az adattárban is bőven bocsátja az olvasó rendelkezésére, ezért is lehet igen hasznos segédeszköz mind a középkorászok, mind a kora újkorászok számára, túl azon, hogy utóbbiaknak mindig a középkori állapotok ismeretéből kellene kiindulnia. A szerző kora újkorra vonatkozó megállapításai nagy részével egyetértünk, kivéve talán a mezővárosok tanácsházaira vonatkozó kijelentését, mely szerint ezek létesítése csupán 17–18. századi jelenségnek tekinthető (187.). Az Erdélyi Fejedelemségben, úgy tűnik, szász mintára, ezek korábbi jelenlétével számolhatunk, hiszen a 16. század második felében nem csupán Várad (1561) vagy Gyulafehérvár (1590), hanem az utóbbi közelében fekvő nem túlzottan jelentős Sárd mezőváros (1583) is rendelkezett tanácsházzal.⁶

Bár az általunk „elméletinek” nevezett első részt még lehetne taglalni, szeretnénk bővebben kitérni az adatbázisban felhalmozott legalább annyira hasznos

és értékes információkra is. Ebben a részben minden egyes település rendelkezik egy három részre tagolódo adattalappal, amelynek élén a szerző feltünteti az adott központi hely centralitási pontszámát és centralitási kategóriáját (hierarchikus szintjét). Ezt követik a településre vonatkozó adatok, a fennmaradt kiadványokra vonatkozó információk és végül a település igazgatási szervezetére vonatkozó megfigyelések. Itt jegyezzük meg, hogy a kötet összeállítója az adattár elkészítéséhez több mint ezer oklevél adatait használta fel.

A kiadvánnyal rendelkező összesen 294 falu és mezőváros között 42 (valójában 43, de Alvinc és Borberek testvérvárosok egyetlen adattalappal szerepelnek) erdélyi település szerepel, ideértve azokat is, amelyek az Erdélyi Fejedelemséghez csatolt Magyarországi Részekhez (Partium) tartoztak. Ezek a következők: Abrudbánya, Alvinc és Borberek, Bánffyhunyad, Bázna, Belényes, Berethalom, Bihar, Dés, Feltót, Fogaras, Földvár, Golonya, Gyulafehérvár, Hodos, Hunyad, Karánsebes, Kisselyk, Kolozs, Kovászi, Köhalom, Körösbánya, Lippa, Medgyes, Meszt, Mikeszásza, Nagyenyed, Offenbánya, Pankota, Prázmár, Rékas, Retteg, Senk, Szalárd, Szászváros, Szék, Székelyvásárhely, Szentágota, Torda, Tövis, Várad, Vizesmonostor, Vizakna. Megjegyzendő, hogy az adatbázisban nem szereplő, kiadványokkal nem rendelkező mezővárosok sora kiegészíthető más szakirodalmi munkákkal, pl. Emödi Tamás nemrég megjelent (2016) Kraszna és Középszolnok vármegyében fekvő központi helyekre (a legfontosabbak Zilah és Tasnád püspöki mezővárosok) vonatkozó tanulmányával, amelyben a szerző a települések vonatkozó pontszámait is megadja.⁷

Pontszámaik szerint a fenti települések közül a Kubinyi András által kidolgozott rendszer alapján az első hierarchikus szinthez, azaz elsőrendű városokhoz csupán Várad sorolható 42 pontjával. A második szintet, amely a másodrendű városok kategóriája, Gyulafehérvár képviseli 32 pontszámmal, a harmadik szintnél (kisebb városok és jelentős városfunkciójú

⁶ Gálfi Emöke: *Az ország központjától Erdély kapujáig. – Nagyvárad városi helyzete 1526–1580 között.* = *“Várad mint oltalmaztatik”. Küzdelmek Váradért a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 7.* Nagyvárad 2019. 48; Uő: *Gyulafehérvár falakon kívüli főtere és a városvezető réteg a 16. század végén.* Történelmi Szemle LX(2018). 1. sz. 4, 8–9.

⁷ Emödi Tamás: *Mezővárosok és központi funkciójú falvak a 14–17. században Kraszna és Középszolnok vármegyében.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből. Új sorozat IX(XIX.) kötet, 2016. 159–186.

mezővárosok) hat mezőváros szerepel, úgymint Torda és Dés azonos, 29, Lippa és Székelyvásárhely ugyancsak egyforma 28, Medgyes 26, és Karánsebes 24 ponttal. Közepes városfunkciójú mezővárosként negyedik szinten áll Nagyenyed (19 pont), Földvár (18 pont), Hunyad és Fogaras (egyenként 16 pont), ötödik szintre, azaz a részleges funkciójú mezővárosok közé került Kőhalom (14 pont), Alvinc és Borberek, továbbá Berethalom (mindhárom 13 ponttal), Tövis és Pankota (12 pont), Szászváros és Kolozs (11 pont). Hatodik szintet (átlagos mezővárosok és mezővárosi jellegű falvak) képvisel Szék, Abrudbánya és Szalárd (10 pont egyenként), Bihar, Kisselyk, Prázmár és Vizesmonostor (9 pont) Bánffyhunad, Körösbánya, Meszt, Offenbánya, Senk és Vizakna (8 pont), Feltót, Rékas (7 pont), Belényes, Hodos, Mikeszásza (6 pont), míg a többi, összesen négy (Bázna, Golonya, Retteg, Szentágota) település a legalsóbb, hetes szinten van, amely a jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvakat jelenti.

A pontok számát a tíz kritériumnyaláb alapján (196–198.) az egyes településekre vonatkozó forrásadottságok határozzák meg, kivéve a VIII., úthálózati csomópontokra vonatkozót. Ezzel is magyarázható, hogy bizonyos települések meglepően kevés pontszámmal szerepelnek, és lehet példának okáért Vizesmonostornak vagy Prázmárnak nagyobb pontszáma, mint Vizaknának. Ugyanakkor ez a magyarázata, hogy Abrudbánya csupán a hatodik szintre került a maga 10 pontjával. Igaz, utóbbi talán több pontot is megérdemelt volna, s ezáltal az V. szintre kapaszkodott volna fel földesura, az erdélyi káptalan oklevelének keltezetlen, de mindenképpen a szekularizációt (1556) megelőző oklevele szerint, amely elrendelte, hogy az arany kémlelése és olvasztása csak az abrudbányai officinában történhet, a mezőváros tartozékaiban lakók pedig csak a városuk főterén árulhatnak és vásárolhatnak bármiféle portékát.⁸ A városnak egyébként

⁸ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602)*. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Szerk. Jakó Zsigmond) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó. Kvár, 2005. 48. sz.

egy 17. század elején kelhetett lajstroma szerint öt Mohács előtti kiváltságlevele volt, amelyből egyet II. Ulászló (bizonyára 1508-ban), hármát Szapolyai János erdélyi vajda (1515), egyet pedig Barlabási Lénárt alvajda bocsátott ki (1524),⁹ és a Lakatos Bálint által is említett adómentességet valamint katonáskodás alóli mentesítést foglalhatták magukba.

Végül érdemes összevetni az itt szereplő erdélyi mezővárosok besorolását Rűsz-Fogarasi Enikő 2003-ban kiadott doktori disszertációjának adataival.¹⁰ Utóbbi szerző doktori dolgozatát 1999-ben védte meg, amikor nemcsak a DL-DF adatbázis internetes változata nem állt rendelkezésre, de az Erdélyre vonatkozó várostörténeti szaktanulmányok terén is igencsak gyermekcipőben járt a kutatás. A könyv az erdélyi várostörténeti alap kutatások egyik kiindulópontjává vált, maga Lakatos Bálint is sokszor idézi a szerző munkájának angol nyelvű kivonatát, pontszámait azonban nem veszi át. Az újabb kutatás eredményeként kerülhetett Gyulafehérvár pontszáma (32) alapján a második helyre a középkori értelemben vett Erdély városai közül, nem számolva természetesen a szász városokkal, míg Rűsz-Fogarasinál a negyedik hely illette meg, és csupán 21 pontot kapott, de ezzel magyarázható példának okáért Dés hátraszorulása is, amely utóbbi szerzőnél 33 ponttal Kolozsvár után a második volt a városok sorában. Akkor a város jó helyezését indokolta erdélyi viszonylatban gazdagnak mondható középkori levéltára és a városról szóló bővebb információhalmaz, de Dés és Torda azonos 29-es pontszáma (Rűsz Fogarasinál utóbbi pontszáma 24) elfogadhatóbb a két település azonos alapú gazdasági működése és privilégiumai okán.

⁹ Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében = Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostörténeti tanulmányok. Studii de istorie urbană*. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Szerk. Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rűsz-Fogarasi Enikő. 331; Simon Zsolt: *Az aranykitermelés kezdetei a középkori Erdélyben = Certamen II*. Szerk. Egyed Emese, Bogdándi Zsolt, Weisz Attila. Kvár 2015. 225–226.

¹⁰ Rűsz-Fogarasi Enikő: *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală*. Cluj-Napoca, 2003.

A források alapján dolgozó történész bizonyos lehet benne, hogy az itt bemutatott kötet adatait folyamatosan ki lehet majd egészíteni újabbakkal (mindazonáltal, véleményem szerint nem túl sokkal), azonban tény, hogy az olvasó egy olyan összefoglaló munkát tart a kezében, amely a témában

folyó kutatások legfrissebb fejleményeit dolgozza fel, és foglalja össze. Éppen ezért megkerülhetetlen és igen hasznos segédeszköze lesz a továbbiakban a mezővárosokra irányuló kutatásoknak.

Gálfí Emőke

A kora újkori erdélyi országgyűlésekről

Oborni Teréz: Erdélyi országgyűlések a 16–17. században. Országház Könyvkiadó, Bp. 2018. 424 old.

Az Országház Könyvkiadó 2015-ben indította útjára a *Magyar országgyűlések története* elnevezésű könyvsorozatot azzal a céllal, hogy az egyes korszakok elismert kutatóinak bevonásával a kezdetektől egészen 2014-ig, összesen tizenegy kötetben mutassa be a magyar parlamentarizmus és az országgyűlések történetét. Ezen könyvsorozat részeként látott napvilágot 2018-ban Oborni Teréz munkája, amely a szerző több évtizedes kutatómunkájának lenyomataként öt fejezetre tagolva ad áttekintést Erdély kora újkori országgyűléseiről: az előzményként felvázolt mohácsi csatát megelőző tartománygyűlések működésétől kezdve, a keleti országrész rendi gyűléseit bemutatva jut el az Erdélyi Fejedelemségben létrejött rendi országgyűlések jogköreinek (külügyi, kormányzati, bíraskodási, törvényalkotói), továbbá a fejedelmi hatalom és rendiség viszonyának és politikai szerepének tisztázásáig.

A szerző a történéseket a Buda elestéig számba vevő első fejezetben a középkori integer Magyar Királyságon belüli Erdély kormányzati – de hangsúlyozottan nem államjogi – különállását részletezve tér ki a vajdai hatalom, az 1437-es rendi unió megújításainak (Medgyes, Sárd, Segesvár), valamint az erdélyi rendek tartománygyűléseinek bemutatására. Mindezt annak nyomatékossítása érdekében, hogy habár az önálló Erdélyi Fejedelemség létrejötte nem keresendő

a tartomány középkorban kialakult, bizonyos fokú kormányzati különállásában, a későbbi erdélyi államszervezés időszakában a rendek mégis építettek ezen tradíciókra. A rendiség és az országgyűlések további történetében az Oszmán Birodalom expanziója, az ország kettészakadása hozott jelentős fordulatot. Az így kialakult különleges közjogi helyzetet pedig jelzi, hogy az ország kettéoszlott rendiségének királyválasztó országgyűlései két törvényes uralkodót választottak, s I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János király egyaránt a saját neve alatt összehívott általános és részleges országgyűléseken, a rendeket megnyerve igyekeztek stabilizálni hatalmukat. A szerző azonban rámutat arra is, hogy a kortársak számára elfogadhatatlan volt az effajta megosztottság, s ennek megszüntetése érdekében ültek össze a király nélküli rendi gyűlések. Mindezek azonban nem hoztak megoldást a megosztottságra, s az 1530-as évek elejére a vezető politikai körökben nyilvánvalóvá vált, hogy az ország nem kerülheti el a végleges kettészakadást, így a két fél között tárgyalások folytak, amelyek végül az 1538-as váradi béke megkötéséhez vezettek. Azonban a szerző rávilágít arra, hogy már ezt követően, különösen az I. (Szapolyai) János király halála utáni segesvári országgyűlésen (1540) az erdélyi rendek a korábbi tartományi gyűlések jogköreinek határáig önálló jogalkotásba és

Szalai Ágnes (1992) – doktorandus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, szalai.agnes92@gmail.com

A könyvismertető az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

törvényhozásba kezdtek. A tényleges országgyűlési hatáskör kialakulása azonban csak Buda oszmánok általi elfoglalásával és ezzel együtt a keleti országrész leválásával valósult meg.

A szerző kronologikusan továbbhaladva – *A keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig* főcímet viselő fejezetben – az olvasó elé tárja a Fráter György nevével fémjelzett országgyűlési törekvéseket, s hangsúlyozza, hogy az akkoriban még pontosan kijelölt határokkal és kiforrott elnevezéssel sem bíró keleti országrészben az 1540-es évek első felétől a középkori tartományi gyűlések fokozatosan általános rendi gyűlések formálódtak, felvéve annak hatáskörét. Továbbá kiemeli, hogy ebben az időszakban kezdődött a belső kormányzat működése és a szuverenitás kereteit meghatározó törvényalkotás folyamata, s a tiszántúli vármegyék országgyűlési részvételével és csatlakozásuk deklarálásával kialakult a keleti országrész rendi struktúrája is. Az 1550-es években az I. (Habsburg) Ferdinánd jogára alatt megtörtént rövid országgyűlést követően a rendek többsége az oszmán-török befolyás miatt egyre inkább a Szapolyai-család hatalmának visszaállítását szorgalmazta. Mindezt a Petrovics Péter helytartó irányításával összeülő gyűlések alapozták meg, s Izabella királyné és János Zsigmond visszatérését követően tovább folytatódott az alkotmányozás szinte mindenre kiterjedő (hadügyi, külügyi és belügyi kormányzat, pénz- és jogügyigazgatás) folyamata. A szerző mindemellett rámutat arra, hogy az Izabella királyné halála (1559) utáni esztendőben megújultak a Habsburg-ház és János Zsigmond közötti tárgyalások, elsősorban a hatalmi és területi konfliktusok és a keleti Magyar Királyság közjogi helyzetének tisztázása érdekében. Az elhúzódozó egyeztetések híre eljutva a Portára a keleti országrész Oszmán Birodalommal való viszonyának rendezését is szükségessé tette, amely tárgyalások Erdély államisége szempontjából szintén sorsdöntő eredményeket hoztak. Köztük a szerző által kiemelt, az erdélyi állam közjogának alapjául szolgáló szabad fejedelmválasztás (*libera electio*) jogának elismerését, amely a későbbiekben az erdélyiek részéről a Habsburgokkal való egyezkedések során is hivatkozási alapként jelent meg, noha minderről az I. (Habsburg) Miksa és II. (Szapolyai) János választott király által

kötött, a két hatalom egymáshoz való közjogi viszonyát rendező speyeri szerződés nem vett tudomást. Mindez önmagában is jelzi, hogy a két nagyhatalom különböző módon határozta meg az Erdélyhez való viszonyát: a belső állami önállóság megléte mellett az Oszmán Birodalom vazallus és adófizető államként tekintett rá, míg a Habsburgokhoz fűződő viszony a Szent Koronához való tartozás eszméjével és a mindenkori magyar király főségének elismerésével írható le. Ezt a kettős befolyást felismerve irányította az immár Erdélyi Fejedelemség névvel illetett államot Báthory István kezdetben vajdaként, majd fejedelemmé, az ekkoriban összehívott országgyűlések önálló törvényhozó és igazságszolgáltató hatalmának gyakorlásával.

A harmadik fejezetben a fejedelmi hatalom és a rendek viszonyának bemutatása kap helyet, amelyben a szerző leszögezi, hogy a két nagyhatalomtól való függés okozta folyamatos bizonytalanság miatt a fejedelmi hatalom nagyobb súllyal esett latba az országgyűléseken. Kiemeli ugyanakkor, hogy a rendek rendelkeztek alkotmányos jogokkal, beleértve az adók komoly tényezőt jelentő megszavazását, azonban mivel ezeknek nem mindig tudtak érvényt szerezni, a kialakult hatalmi-politikai berendezkedést a fejedelmi túlhatalom által irányított alkotmányos monarchiaként értékeli. Mindennek alátámasztására részleteiben is ismerteti a három rendi nemzet társadalmi felépítését, az egyes nemzetgyűlések működési mechanizmusait és hatáskörét, valamint azokat az érdekvédelmi törekvéseket, amelyek az egyes rendi nemzetek összetartozását védtek valamely külső befolyás, így többek között a fejedellemmel szemben. Emellett a szerző áttekintést ad a forrásokban megjelenő egyéb, nem a politikai jogokat gyakorló közösség értelmében vett „rendekről”. Az egyházi és városi „rendek” mellett kiemelt figyelmet szentel a „tanácsi rend” kormányzati és országgyűlési szerepkörének felvázolására. A románság helyzetét a középkortól áttekintve továbbá feltárja, hogy az erdélyi románok miért nem kerültek be a rendi nemzetek sorába. Mindemellett a szerző példákon keresztül mutatja be a három rendi nemzet követeinek országgyűlési részvételét, továbbá a fejedelemség alkotmányát megtestesítő uniók lényegi elemeit. Megállapítva, hogy a királyságbeli országgyűlésekhez hasonló hangsúlyos

rendi képviselő az ország labilis helyzete és folyamatos fenyegetettsége miatt nem tudott kialakulni, ugyanakkor a rendek felismerve, hogy az államszervezet megtartásának záloga éppen a szövetségük, a válsághelyzetekben sorra az uniók megújítása mellett döntöttek. Ennek okán a rendi nemzetek országgyűléseket előkészítő nemzetgyűlésein a rendi sérelmek és a nációk között kialakult vitás kérdéseken túlmenően a nagyobb horderejű politikai kérdéseket is megtárgyalták.

Az országgyűlések típusait vizsgáló egységben mindenekelőtt a részleges és általános gyűlések (*partialis, generalis*) közötti különbség árnyalására tesz kísérletet a szerző. Megállapítja, hogy az 1560-as évekig az elnevezések a közjogi helyzet labilitásából adódóan nem következetesek. A későbbi évtizedekben mindkét megnevezés továbbélésének okait is tisztázza: az eltérés a megjelentek összetételében, valamint a tárgyalat ügyek és döntések súlyában keresendők. Ennek alátámasztására példák segítségével mutat rá arra, hogy a fejedelem személyének változásakor, válsághelyzetben, illetve nagyobb horderejű politikai-kormányzati döntések (pl. hűtlenségi per, külföldi követküldés) esetében általános országgyűlésre került sor. Míg az állam általános kormányzatát érintő kérdések esetén részgyűlések összehívása volt jellemző, amelyek határozhattak a generális országgyűléseken is tárgyalt ügyekben, ugyanakkor az ott meghozott végzéseken nem változtathattak. Mindemellett a szerző röviden kitér arra, hogy a külső vagy belső ellenséggel szembeni hadfelkelés idején úgynevezett tábori országgyűléseket tartottak, amelyek jórészt az aktuálisan felmerülő katonai kérdésekről, valamint a hadakozáshoz kapcsolódó adókvetésről döntöttek.

A fejedelemválasztó országgyűlések bemutatásakor a *libera electio* tárgyalása kap kiemelt hangsúlyt. A szerző e tekintetben rámutat arra, hogy az erdélyi rendek és a két nagyhatalom is eltérően értékelte a szabad választás jelentőségét. Míg a rendek számára a Portához fűződő közjogi viszony egyik alappillére volt, addig az Oszmán Birodalom részéről ehhez minden esetben hozzájárult a fejedelem legitimitását adó *adhname* kiadása. Ezekben a hitlevelekben a Porta által megszabott feltételrendszer ugyan alapvetően az adott

időszak politikai helyzetéhez igazodott, bizonyos mértékben azonban számításba vette a rendek által ajánlott fejedelemjelölt személyét is. A Habsburg-dinasztia a Szent Korona egyik tartományaként tekintett Erdélyre, amelynek törvényes ura a magyar király, ebből adódóan a magyar királyok igényt tartottak „egyértékesi jogukra” a fejedelem személyének megállapításában. A két állam viszonyát taglaló közjogi szerződések ennek megfelelően érintették a szabad fejedelemválasztás kérdését, annál inkább, mert az erdélyi rendek számára is kiemelt fontossággal bírt a kereszténység világi fejének ebben a kérdésben való támogatása. A szabad fejedelemválasztás jogának megléte ugyanis a fejedelem személyét illető vita esetén hivatkozási alapként szolgálhatott a rendek számára, továbbá az önálló állami lét zálogának tekintették. Emellett a szerző a fejedelemválasztó országgyűlésekhez kapcsolódóan ismerteti az állam százötven éves fennállása során a fejedelmi címeket, azok módosulásait. Továbbá a fejedelmi kondíciókat és esküket sorra véve, jelentőségüket a fejedelmek és a rendek egyfajta szerződésekként értékeli, amelyek révén a rendek igyekeztek korlátozni a fejedelem kormányzati-politikai mozgásterét, valamint biztosítani saját részesedésüket a hatalomból. E tekintetben kiemeli, hogy noha elméletben a rendek által a fejedelmek elé tárt és általuk elfogadott feltételek a hatalommegosztásról tanúskodnak, a gyakorlatban egy erőskezü fejedelmi hatalom esetén kevésbé tudtak érvényesülni a lefektetett, fejedelmi túlhatalmat korlátozó pontok, míg a kevésbé karizmatikus uralkodó esetében a rendek az országgyűléseken rendszerint felróták a fejedelmeknek és a kondíciók be nem tartásának az orvoslását kérték.

Az utolsó nagyobb fejezetben az országgyűlések törvényalkotó és egyéb jogköreihez kapcsolódóan szó esik a gyűlések összehívásának módjáról, helyszínéről, valamint összetételének és az ügymenet lefolyásának ismertetéséről. E tekintetben a szerző egyebek mellett rámutat arra, hogy az egykamarás országgyűléseken a rendi nemzetek követeik útján képviseltették magukat, míg a személyenként megjelentek – vagyis a főnemesség, a fejedelmi tanács tagjai és a főrangú tisztviselők – egyfajta sajátos főrendi egységet alkottak, akik ennél fogva, noha saját nációjukkal is egyeztettek,

bizonyos értelemben különálló csoportosulásként működtek, egyre jelentősebb befolyással rendelkeztek. Az országgyűlések színhelyeinek áttekintése során továbbá kitér arra, hogy az ismétlődő helyszínek ellenére (pl. Torda, Gyulafehérvár, Kolozsvár) az állandó székhely kialakulását nehezítette a sűrűn fennálló hadkészség, amely miatt gyakorta a biztonságot nyújtó várak közelében, a tábori gyűlések alkalmával pedig nagyobb síkságon folytak a tárgyalások. Mindemellett a törvényalkotás folyamatának bemutatása során hangsúlyozza a fejedelmek kezdeményező szerepének túlsúlyát, s minthogy a rendek nem férhettek hozzá az ország felső szintű kormányzatát érintő információk többségéhez, és megfelelő felhatalmazással sem rendelkeztek ezek intézésére, ezen ügyek megtárgyalása jórészt a fejedelmi előterjesztéseken alapultak, s így a rendek nagyjából saját sérelmeikkel kapcsolatos kérdések megtárgyalását kezdeményezték. Továbbá az országgyűlések külügyi jogkörének ismertetésekor a szerző kiemeli, hogy uralkodói felségjogából adódóan alapvetően a fejedelem szava volt meghatározó, e téren a gyűlések politikai befolyása csekély volt. A bíraskodási hatáskör esetében a legjelentősebbként

a hűtlenségi és felségsértési perekre is kitér röviden a kötet. Mindemellett a szerző áttekintést ad a fejedelemség törvénykönyveiről, s zárásképpen kitér az Erdélyi Fejedelemség államát felszámoló és a tartomány új hatalmi-politikai berendezkedését meghatározó *Diploma Leopoldinum* rövid ismertetésére.

Összességében a mű a késő középkori előzményektől indítva bemutatja az Erdélyi Fejedelemség rendi gyűléseinek államalkotó tevékenységét, s átfogó képet nyújt a fejedelemség kori országgyűlések felépítéséről, működéséről és hatásköréről, valamint a fejedelem és a rendek egymáshoz való viszonyáról. Mindennek könnyebb befogadását segítik a kötetben sűrűn fellelhető, korabeli forrásidézetek, térképek és illusztrációk s az idegen vagy kiemelt jelentőségű fogalmak lábjegyzetekben megjelenő magyarázatai. A függelékben lévő, fejezetek szerint lebontott és azok tartalmához igazodó könyvészet pedig további eligazodást nyújthat az adott témakörök iránt mélyebben érdeklődő olvasók számára.

Szalai Ágnes

Egy áldozatos élet a közösség szolgálatában. Kelemen Lajos arca – naplójegyzetei tükrében

Kelemen Lajos: Napló. I–II. (1890–1920, 1921–1938).

S. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. Sas Péter. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017–2018. 872, 1052 old.

„Akit magához köt ez az erdélyi föld, aki nemcsak tapossa, hanem szeretettel áldja is naponként ezt a földet, az nem tud közömbösen elmenni Kelemen Lajos mellett, annak számára mindig van valami mondanivalója, de olyan, amivel még jobban hozzá köti ennek a földnek létéhez és történetéhez.”

Tavaszy Sándor

A kortárs szavai önmagukban is indítékot adnak arra, hogy magunk is megismerjük Erdély legendás levéltárosát, Kelemen Lajost (Marosvásárhely, 1877.

szepember 30. – 1963. július 29, Kolozsvár). Mi teszi ma aktuálissá az iránta való érdeklődést? Két kiadvány, melyek forrásként lapozhatók mindazok

által, akik Erdély iránt érdeklődnek, akik életük, tanulmányaik, kutatómunkájuk révén közel kerültek/kerülhettek e föld létéhez és történelméhez.

Ezen újabb kötetek előzményeként a szerző *Erdély legendás levéltárosa* (2009), valamint a *Kelemen Lajos levelezése*. I. (2016) című kötetekre hivatkozhatunk.

A naplók kiadása jelentős filológiai munkát igényelt.

Az izgalmasnak ígérkező szellemi kaland előtt idézzük a köteteket útra bocsátó Sas Péternek az olvasó, tudományos kutató érdeklődését és tájékozódását megalapozó jellemzését: „Nem csak saját közegének szánya gondolatait, megállapításait: tágan értelmezhetően egész közösségét megszólítja, melyet elősegít a leírt történések közös forrása, egyúttal megteremtve a befogadás és a megértés minél könnyebb megvalósulását. A naplóíró eleve feltételezi, hogy hisznek a szavainak, mely elősegíti közege/közössége véleményalkotását.”

Kelemen Lajos feljegyzéseinek a kiindulópontja a család, azon értékek halmaza, amelybe beleszületett, amely szilárd erkölcsi elvekkel indította útjára, példaéletének keretét és irányt szabott.

A marosvásárhelyi református kollégium tanárainak – köztük „mindenkori jóakarójának”, Koncz Józsefnek a – buzdítása, a családi levelesláda rejtett kincsei ébresztették fel benne a történelem iránti érdeklődést. Ennél is hathatósabb buzdítást kapott Szádeczky Lajos egyetemi tanártól, érettségi biztostól, aki felismerte az ifjú maturandusban rejlő képességeket, közbenjárására házitanító lehetett a kolozsvári dr. Gidófalvy István királyi közjegyző családjában, biztosítva a diákevek nyugodt, családias hátterét.

Egyetemi hallgató korában tanárainak nemcsak kiváló tanítványa volt, hanem munkatársa is, ideje nagy részét könyvtárakban, levéltárakban töltötte, „robotos-ként” másolta a dokumentumokat, Erdély múltjának értékeit, történelmi családok kastélyaiban, levelesládaiban, diplomáiban rejlő tárgyi és szellemi kincseket kutatva. Újabb s újabb terepjárásokon bűvárolta és tette közzé az erdélyi régiség emlékeit, jelentős mértékben járult hozzá az értékek mentéséhez, miközben bekapcsolódott kora tudományos

törekvéseibe. Munkatársa lett az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, tudományos folyóiratoknak, tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, a Dávid Ferenc Egyletnek. Írásait az Erdélyi Múzeum, a Századok, a Keresztény Magvető, az Erdélyi Irodalmi Szemle, a Művészeti Szalon közli. A terepjárás során érdeklődése egyaránt kiterjed a templomok értékeire, a népviseletre, a határnevekre. Figyelmét nem kerüli el az eléje táruló táj szépsége sem. „Megállottunk a Kis–Bekecs felett szélesedő óriás teraszon – jegyzi naplójába 1904. IX. hó 9-én –; s onnan gyönyörködtünk a felséges kilátásban. Leírhatatlan érzés az, amit ilyenkor érezek. Hasonlít ahhoz, amikor az Istennek igaz szívből jövő hálámat lelkemmel bemutatom. Nem tudok beszélni akkor, csak szent, bámuló rajongás száll meg. Sírok és örvendek magamban. [...] Gyermekkorom ábrándjai mind előmbe tódulnak, meglepik a szívemet. Érzem a boldogságot. Hála Istennek, hogy itt vagyok.”

Naplójában, bár végtelenül puritán módon él, vissza-visszatérő téma az anyagi gond: „milyen nyomasztó a lélekre is, ha az embert anyagi gondok nyomják!” Nemes lelkülete, a tudomány iránti elkötelezettsége felülírja azt, nem engedi elcsüggedni, magába roskadni. Az ő élete a tudomány szolgálatára szentelt élet, ami sosem terhes számára, a legapróbb sikert is örömmel nyugtázza, a kérések végtelen áradatát is lelkiismeretesen teljesíti, holott azok a saját kutatómunkáját odázák el.

Az idő és a szorgalom megtermi gyümölcsét. 1903. március 28-án a Kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem rektora arról értesíti a naplóírót, hogy „az egyetemi és kapcsolatos erdélyi múzeumi könyvtár rendezésében nagy szorgalommal és sikerrel teljesített munkásságáért” az egyetemi tanács a könyvtárigazgató úr javaslata alapján köszönetet szavazott neki. Ehhez társult az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányának május 7-i döntése: „az E.M.E. választmánya a lelkiismeretes munkáért és a részletes jelentésért köszönetet szavazott”. Ezt tetőzi be a Naplóban olvasható, 1908 augusztusában keltezett EME-közlemény: „A választmány egyhangúlag hozzájárult a proposícióhoz, s a legközelebbi közgyűlésig Kelemen Lajos dr.-t bízta meg a titkári

állás betöltésével.” Egy év múlva „az EME megalapításának és fennállásának félszázados évfordulóján, Kolozsvárt, 1909. március 21-én, az 51. rendes közgyűlésen választották az Egyesület titkárává”. Ezzel irányító, tudományszervező pozícióba jutott, amiben minden addiginál hatékonyabban szolgálhatta az erdélyi tudományosság ügyét.

Életének fontos sarokpontjára utalnak a Napló 1908. augusztus 17-i bejegyzésében olvasható sorok: „Diplomámat bemutatva, az egyház május 1-től rendes tanárnak tekintvén, fizetésemén kívül két óra kiutalta szálláspénzemet is. Május 13-án délután letettem tanári eskümet az Egyházi Képviselő Tanács előtt, s ugyanaznap egyházi levéltárossá is megválasztottak.” Miért is említjük, szánunk e hírek kiemelkedő jelentőséget? Eljött az ideje, megteremtődött a korabeli társadalomban elvárt anyagi feltétele, háttere annak, hogy valaki házasságra gondoljon.

Ezzel életének egy új szakasza kezdődött: az 1910. évi naplóbejegyzés „Július 31-én tartottam esküvőmet lelkem Erzsikével”. A ceremónia mélyen meghatotta: „Papunk Péterfi Dénes volt. Az Erzsikém leányszobájában, hol vele annyi felejthetetlen boldog, szép óráját töltöttem életemnek, közbül fel volt állítva egy kis asztal, s az előtt állva mondtuk el az esküt. Péterfi nagyon szépen beszélt. Néhányszor úgy megindított, hogy nagy megerőltetésembe került uralkodni magamon, s Erzsikém kezét is nagyon szoritottam, hogy nehogy ő is sírásra fakadjon.”

Tudományos pályája töretlenül folytatódik. Szorgalmazta a műemlékekről szóló törvénynek az unitárius papság körében való terjesztését, hogy – amint az a Méltóságos és Főtisztelendő Tanácsnak küldött feliratban olvasható – „a világosság ne rejtőzzék a véka alá, s amiből valami új, szép és jó sarjadzhatik, kerüljön föl a napfényre, s váljék a kutatók és gyönyörködők számára ismeretessé és hozzáférhetővé”.

A következő csomópont a személyiségfejlődésen túl a tágabb környezetre, a „boldog békeidőknek” véget vető történelmi kataklizmára vet fényt. Ez jelzi, hogy a múlt, a könyvek és történelmi

emlékek búvárlásában elmerülő kutató odafigyel a társadalomban bekövetkező eseményekre, amelyek felkavarják a munkába merült élet megszokott rendjét, menetét. Valószínűleg ez okozza, hogy az életfolyam további alakulása töredezett/szaggatottá válik. 1914 novemberében szomorúan jegyzi meg: „mikor nincs elfoglaltságom, egészen a lelkemre nehezül a háború nyomása”. Főlfigyel a nemzetközi eseményekre is: „A Románia magatartásáról el-elinduló hírek kellemetlen, kínos hangulatot teremtenek. Bizonyos, hogy ott nagyfokú izgatás folyik most ellenünk, s ha a hadiszerencse ellenünk fordulna – mitől Isten óvjon –, akkor ellenségeink száma kétségtelenül innen is szaporodna eggyel. Nekünk, erdélyi magyaroknak ez velünk lakó oláhaink miatt volna baj. Az évekig tartó izgatás borzasztó gyümölcsöket teremne a vad tömegnél.” Személyes megérzés? A kutatásból fakadó ismeretekből kikövetkeztetett megállapítás? A következő év februárjában is a bizonytalanság érzetének hangján reagál az eseményekre: „Ki tudja, mit rejt még a jövő? Ma minden bizonytalan. Mindenkor Isten kezében vagyunk, de most sokszor százszorta jobban érezzük, mint máskor.” A nyomasztó hangulatot növeli, hogy a kollégiumból hadikórház lett. Érthető, hogy az ott látott szenvedések hatására, későbbi bejegyzésében békevágyának ad hangot: „Csak a mindenható Isten engedné, hogy ez a világot romboló háború már véget érne, s békében dolgozhatnánk és élhetnénk.” E gondterhelt napokban, 1916 augusztusában, vilámcsapásként hat a borzalmas hír: „Románia is hadat üzent nekünk.” A társadalmi/történelmi folyamatokat értő szemmel követő kutató számára szinte várható eseményként értelmezhető csapás. „Komoly érzés tudni ezt, de valami, az igazság Istenébe vetett különös megnyugvással vettem. Ilyen erkölestelen és rövidlátó politikának lehetetlen meg nem bosszualtatni.” A Naplóban nyomon követhető az a fejletlenség, pánik, menekülési hullám, amely elindul nyugat felé, mintegy – tehetjük mi hozzá – „főpróbája” annak, ami két esztendő múltán bekövetkezik.

Az 1918-as év is levéltárosi munkája sokaságával indul, igyekszik lelkiismeretesen eleget tenni a ráháruló feladatoknak. Az összegyűjtött értékeket

őrző falakon kívül tovább tombol a gonosz hatalma. E külső bajok, baljós körülmények közt két esemény hoz változást, illetve okoz súlyos gondot életében. Egyfelől örvendeteset: visszajutott az egyetemi könyvtárba, könyvei közé, újra csak a levéltári kutató- és mentőmunka lett minden gondja. Másfelől: ezekben az években jelentkezik, hatalmasodik el, súlyosbodik a szeretett feleség betegsége, amely mély fájdalommal tölti el.

Számot vet azzal, hogy a háború vége nem csupán békét hoz, hanem felszínre kerülnek belső társadalmi bajaink is. Ezt jelzik, erre utalnak „a keleti megyék kiürítéséről” érkező riasztó hírek. Kelemen Lajosban megfogalmazódik a leghőbb vágy: „Csak béke lenne területi épségünk meghagyásával.” Mi generálja benne ezt a gondolatot? Miben reménykedhet kora magyar társadalma? Méltányos és igazságos békében. Érzékeli a veszély súlyosságát. „Az események rohannak s minket a fél világ meghallgattatásunk nélkül akar keresztre feszíteni.” Csoda-e, ha ilyen körülmények közt a jövőbe vetett hite megroppan? „Sokszor olyan vagyok, mint a halálraítélt, aki csak azt nem tudja még, hogy mikor végzik ki.” Ezt a hangulatot fokozzák a román területi követelések mind mohóbb megnyilvánulásai: „félő, hogy prédái leszünk lesben álló románságnak”. Felismerve a nemzetközi politikai széljárást, december utolsó napjaiban levonja a szomorú következtetést: „Magyarország kegyetlen megcsonkítását úgy látom, hogy nem kerülhetjük el. Az északi vármegyék egy része bizonyosan nem lesz többé Magyarország. Mi lesz Erdéllyel? [...] Semmi sem biztos csak az, hogy megszállanak.” De arra még ő sem mert gondolni, hogy a megszállás hódítássá válik, amelyet békediktátum szentesít.

Az 1918. december 1. és a trianoni békekötés ideje közti idő a román hatalom lépésről lépésre történő berendezkedésének kolozsvári eseménysorozatát, a bizonytalanság zavaros időszakát jelenti majd Erdély, Kolozsvár népének. „Bizony a porba, sárba jutottunk, s lelkünkön taposnak. [...] A megszállás óta Kolozsváron is látszik az elbalkániasodás. [...] Sorsunkat mások kovácsolják, s határoznak rólunk – nélkülünk. [...] Homály és bizonytalanság, vakság

és kínos érthetlenség mindenfelé.” Kelemen Lajosnak is, személyesen: „A testemnél csak a lelkem fáradtabb. [...] fásaszt és öl az a sötét bizonytalanság, mely a lelkekre ül, nyom és kínoz.”

Amitől tartott, bekövetkezett. 1919 áprilisában „...a könyvtárban és levéltárban háztűznéző vendégek járása zaklatott fel”. A nagyszebeni Román Kormányzótanács egyetemet elfoglaló, a könyvtárat birtokba venni szándékozó hivatalnokai, köztük Onisifor Ghibu, a magyargyűlöletéről elhíresült államtitkár. A térhódítás, a birtokba vétel, a kilátástalanság sötét felhője csüggeszti Erdély magyarságát. „Borzasztó bűnök borzasztó büntetése... Mi marad életcélunk? Élet-e az örökös, vagy beláthatatlan idejű rabság?” Szomorúan látja, követi az Erdélyből tízezer számra kiözönlő magyarok sokaságát. Ő a spártai katona elszántságával maradt és küzdött, akkor is, ha az kilátástalannak tűnt, Erdély szellemi és tárgyi emlékeinek védelméért. „...én Erdélyhez, az Erdélyi Múzeumhoz nőtem. Nekem nem vigasztalás, ha egyebütt ígérnek megélhetést, mert életem céljától megfosztva a puszta kenyér csak tengődés. Ha aztán mindenki elmegy, mi lesz ezzel a gyönyörű gyűjteménnyel? [...] Én mindent megfontolva úgy határoztam, hogy bármi áron maradok, mert így használhatok többet.”

1920, a Napló I. kötetének utolsó esztendeje. Benne véget ér egy történelmi kor, kezdődik egy újabb: út az ismeretlen felé. A naplóíró azonban nemcsak a külső jegekre figyel. „Elöttem bizonyosnak látszik, hogy nekünk, az erdélyi magyaroknak sírunkat megásták, s bármennyire is ártatlanul, de a keresztre feszítést elkészítették számunkra.”

Ezzel lezárult Kelemen Lajos életének első, sok-sok gyümölcsöt termő korszaka. Lezárult a Napló első kötetének eseménytára, mely személyes vonatkozásain túl társadalomtörténeti jelentőséggel bír, egy zaklatott, de korszakos változásokat hozó időszak szemléletes bizonyágtevője, tanúja.

Az első világháborút követő kataklizma mélyen megrendíti: „Hazám és nemzetem sorsáért való gyászos aggodalommal telik minden napom.” A szülőföldhöz való hűsége mégis visszatartja. A negyvenéves levéltárosi pályafutást méltató írásában

Szabó T. Attila adja meg erre a magyarázatot: „Az uralomváltáskor is itt marad. Kötí a föld, és tartják, kötik nemcsak saját dolgos múltjának, de az évszázadokba visszanyúló nemzedékek történelmének e levéltárakban felhalmozott emlékei is.”

A II. kötet kezdősoraira rányomja bélyegét az impériumváltozás következménye: a kisebbségi lét bizonytalansága, a magyar egyetem és intézményrendszerének átvétele, a nyelvvizsga kényszere, erőszakos lakásrekvirálások, az Erdélyi Múzeum-Egyesület felbecsülhetetlen értékű kincseinek bizonytalanná vált sorsa... Személyes vonatkozásban még benne él a felesége elvesztése fölötti fájdalom, amit újabb halálesetek súlyosbítanak. Közérzetét is sötét felhők borítják: „...szorongó szívvel tekintünk a jövőndöbe. Bárhogly lesz, súlyos megpróbáltatások várnak ránk.” Mégsem a bénító passzivitás, hanem a cselekvés híve: „...porban vagyunk, de fel kell tápáskodnunk, s meg kell kezdenünk az életet és a munkát. Arról le kell jó időre tennünk, hogy a régi méreteken dolgozhassunk, de valamit dolgoznunk kell, hogy életünk látszódjon. [...] A merev és vak negáció nem politika és nem élet.” A kisebbségi lét folytonos szembeszegülés, folytonos küzdelem az erőszakosan térhódító hatalommal szemben, mely mindent megtesz, hogy a területi gyarapodást követően a lelkeken is úrrá legyen. Az 1921-es „földrabló” agrárreform alapjaiban rendíti meg, a végzet felé sodorja az erdélyi arisztokrácia sorsát. Ez teszi számára minden addiginál sürgetőbbé a családi levéltárakban, pincékben/padlásokon rejlő/kallódó történelmi iratok, értékek biztonságba helyezését. Az egyetem átvételét követően a kisebbségi intézményrendszerek sorában az Erdélyi Múzeum-Egyesület a következő célpont: javainak birtokba vétele, tagságának román nemzetiségűekkel történő fellazítása: „...a legtöbb magyarul se tud, s a majorizálás szándékával akar bejutni”.

A trianoni szerződést követően fellobbanó revíziós/antirevíziós törekvések mindkét országban ellenséges hangulatot keltenek. Különösképpen fellángol ez a gazdasági világválság, az általános elnyomorodás idején. „Én hallani se szeretem a sok hiszékeny vagy gyenge elméjű embernek való

őrültséget. A magyarok azt hiszik, hogy azt, amit elrúgtak maguk alól, most az Istennek nincs más dolga, mint ingyen, tálcán visszaadni nekik.” Ám a román diákság 1932-es kolozsvári tüntetése jelzi: az erőszak teret hódít a politikában. Keserűen jegyzi naplójában: „Tisztán a korlátolt és félmívelt nacionalizmus ostoba tobzódása ez, mely egyebet nem ér el, mint undort és gyűlöletet a szemtelen megaláztatásért, melyet az ostromállapot kényszerzubbonyába bujtatott magyarsággal üz.” Alig múlik el a gazdasági világválság, egy újabb kataklizma felé sodródik a világ. A tudományos kutatás védettségében élő személy is érzi annak előszelét: „háborús hírektől zúg a világ”. Abesszínia olasz megtámadása, Ausztria német bekebelezése jelzi számára a világhelyzet alakulását.

Személyes sorsában meghatározó elem a létbizonytalanság: állásának féltése, lánya neveltetésének gondja. „Rettenetes az a lelki bénaság, amelyben élek” – olvashatjuk az 1923. április 22-én lejegyzett sorokban. Mégis, önmagát fölülmúlva teszi továbbra is azt, amit lelkiismerete parancsol, amire életre szólóan elszegődött: nemzeti és egyházi értékeink mentése. A szolgálat robotja mellett előadások révén, írásai útján igyekszik a közönség, különösen az ifjúság tudatában, lelkében erősíteni a történelmi kötődés szálait. Már ekkor, a húszas években életre szóló nevelési célkitűzésévé vált a városi séták, kirándulások gyakorlata, amely Kolozsvár és környékének megismerését szolgálja. „Tudjuk róla, hogy Erdély történetének élő lexikonja. [...] a legélvezetesebb előadó is, egy mesélő kút, amelynek csorgójából a múltba kalandozó lélek legedesebb és legzamatosabb mesepatak csobog kiapadhatatlanul” – írja róla az Ellenzék 1928. október 19-én. Vigaszt jelentenek számára a baráti társaságok, a Kolozsvár környéki kirándulások. A természet szépségében való feloldódás szép pillanatai költői sorokat fakasztanak tollából: „Felséges őszi színpompában gyönyörködhattunk. A nyír sokféle sárga színe, törzsének fehérje, az égerfák violás szürkésege, egy-egy vadcseresznye fréz-pirossága a bükkök rozsdás színével és a fenyők haragos zöldjével hihetetlen változatban pompáznak” – olvashatjuk

egy kalotaszegi kirándulásról feljegyzett szavakat, amelyekre, a későbbiekben – Torockó, Kalotaszeg, Mezőség, Herkulesfürdő, Dunántúl, Erdély, Koltó – még számos más példát is találunk. Különös élményt jelent számára az 1929-ben tett budapesti út, amely tudományos munkásságának megerősítése, igazolása, a kapcsolatépítés mellett más természetű tapasztalattal, elszomorító ténnyel szembesíti: „mind jobban kibontakozott előttem az ijesztő szegénység és nyomor”.

Gondolkodásának és cselekvésének erkölcsi alapjául mindenkor a „korrektség és becsület” parancsa szolgál. Ezt sem anyagi érdek, sem hatalmi tekintély nem rendíti meg. Életszemléletét az erdélyi hagyományok formálták, határozták meg. Ez nyílt teret kínál a múlt alapos megismeréséhez, a hagyományok feltáráshoz, ugyanakkor korlátokat is emel előtte. Konzervatív nézetei, elkötelezett nemzeti gondolkodása elhatárolja más erdélyi politikai, szellemi áramlatoktól. Mélyen megveti azokat, akiknek „nem szívügye a magyar nyelv – csak eszköz”. Erkölcsi érzéke, Erdély iránti életre szóló elkötelezettsége váltja ki belőle a Makkai Sándor püspök lemondása és kitelepülése fölötti kemény ítéletet: „a pásztor itt hagyja a nyáját a farkascorda közt”. Konzervatív nézetei magyarázzák azt is, hogy nem vagy alig vesz tudomást a Tizenegyek írócsoporthoz tartozásáról, alig ejt szót – többnyire negatív előjellel – a Kós Károly, Benedek Elek, Kuncz Aladár, Tamási Áron, Bánffy Miklós, Makkai Sándor nevével fémjelzett helikoni irodalmi áramlatról, eseményekről, az Erdélyi Fiatalok keltette új hullámról.

A naplóból a család, a rokonság, a széles baráti kör, az öt tisztelők sokasága ellenére is zárkózott, magányos, önmagával, önmagában folyton vívódó személyiség arca rajzolódik ki. Az „egyedülvalóság” kínzó érzésében villan fel egy arc – B(udescu)né –, amely feleségére emlékezteti, amely változást hozhatna, oldódást számára, de anyagi helyzete nem engedi meg, hogy házasságra gondoljon, így nem lett, nem lehetett más, mint „...egy átsuhant üstökös vagy futócsillag az életem egén”. Sorsára bízza magát: „Isten s az idő mindent megmutat”.

Az idő azonban kérlelhetetlen. 1935-ben, a hosszas kórházi kezelés gondolatai előterébe hozza életének fájdalmas eseményeit: a leánya sorsa fölötti aggodást, az EME rendezetlen helyzetét, az unitárius egyházban dülő belső harcokat, az elbocsátás örökké felette lebegő sötét fellegét, az anyagi bizonytalanság terheit... A valós tudományos munkát gátló robot – „lehetetlen és szemtelen kívánságok özönével árasztanak el” – súlya fakasztja keserű megnyilatkozásra: „néha letargikus fáradtság ver le, s nem egyszer úgy érzem, hogy meg fogok örülni”. Mégis, van ebben az életben egy fix pont, amelyhez munkájában mindig ragaszkodik: tudósi, kutatói hitvallása. „Én komolyan vettem a történetíró azt a kötelességét, hogy nemcsak igazat kell írni, de az igazat elhallgatni sem szabad.”

A naplóbejegyzések az 1938-as évvel zárulnak. Nyugdíjaztatása kiváltja kortársai elismerését: „ő egy élő levéltár és beszélő történelem”. Ugyanakkor meghozza számára a magyar tudományos élet főhajtását azzal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választja. Az ebben az időszakban lejegyzett sorok mégsem erről szólnak, hanem egy újabb erdélyi útról, az értékek újabb számbavételéről, tudatosításáról. Eközben hírt ad az első bécsi döntésről, a Felvidék visszacsatolásáról, a kolozsvári egyetem rektora elleni merényletről, a hazai politikai állapotokról: „itt német pénzzel dolgozó bérencek bujtogatnak, s egy sereg fanatikus és gonosztevő rémuralma fenyegeti az országot”.

Kelemen Lajos emlékét az 1963-ban bekövetkezett halála sem sodorta a feledés homályába. Szabó T. Attila rá emlékeztető sorai szerint, „...a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe”. A Sas Péter által gondozott kötetek – a szövegek és a bőséges jegyzetanyag – ezt kínálják számunkra. Kutatómunkája méreteinek/gazdagságának beszédes bizonyítéka az I. kötet 4086, a II. 3738 lapalji jegyzete, amely segít bennünket a korabeli események jobb megértésében, a naplóban nevesített személyek

megismerésében; közelebb hozva azt a világot, amelybe Kelemen Lajos élete kibontakozott.

A naplót olvasva érzünk rá arra, hogy az időnek emberi arca van – küzdést és szenvedést, lankadatlan akaraterőt, néha fáradtságot, elkeseredést sugalló arca; ráérezünk arra, hogy a mindennapok fölött ott él és cselekvésre buzdít a szellem, az elköteleződés a tudomány iránt, az az életakarat, amely személyiségét alárendeli a közösség, népe és nemzete értékei felkutatásának és védelmének. Oly üzenet ez, amelynek mindenkor időtlen érvényű életvezető fonalaként kellene lebegnie előttünk. Sűrű, üresjáratot nem tűrő életet élt. Kérdezhetnénk: miért volt e nagy sietség? Ő, aki kutatásaival a történelem menetének ütőerén tartotta a kezét, érezhette: a nagy múltú, Erdély történelmét formáló arisztokrácia fölött eljár az idő, mutatkoznak a bomlás jelei, melyre rájátszott a történelem: 1918, impériumváltás + földreform címén eszközölt földrablás – együtt hozták a történelmi vezető szerep és anyagi háttere elvesztését. A folytatást – a Napló III. kötete híján – mi tehetjük hozzá: 1940/45, Észak–Erdély visszacsatolása keltette remény + az újabb bukás, újabb földrablás; „a múltat végképp eltörölni” jellege politikai programmá válása végképp megpecsételte az erdélyi arisztokrácia sorsát. Hogy milyen

eredménnyel? A folytatást „kiolvashatjuk” Bicsok Zoltán és Orbán Zsolt „*Isten segedelmével udvaromat megépíttem...*” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben* című kötetéből, amely dokumentumértékében, témájában, tartalmában erősen köthető a Kelemen Lajos naplójában kirajzolódó világhoz. A valamikori történelemformáló osztály maga lett a történelem.

A naplókötetek kiegészítői (Hagyományos magyar utcanévek és mai hivatalos elnevezések, Képgyűjtek, Erdélyi helységnévtár, Helységnév és névmutató, Képmelléletek) a kutatók/olvasók tájékozódását segítik.

A Napló II. kötetének előszavából megtudhatjuk, hogy „Kelemen Lajos naplóbejegyzései második kötetének kiadása után a forráskiadás csak ideiglenesen marad abba, előkerülhetnek még töredékek a lappangó és megörökítőjük halálakor rendelkezésre álló, 1954-ig vezetett évfolyamokból. A Szabó T. Attila hagyatékában fennmaradt összeírás alapján naplóit 1954-ig vezette, melyek közül az 1940-től 1949-ig terjedő időszakban írtak »a legterjedelmesebb naplók«” Reméljük, higgyük, hogy előkerülnek.

Máriás József

Contents

Beatrix F. Romhányi: Special Questions in a Special Region: Changes of the Monastic Network in Transylvania	1
Tamás Fedeles: The Transylvanian Diocese and the Apostolic Chamber during the Reign of King Sigismund of Luxembourg.....	15
Géza Hegyi: The Tithe Paid by the Romanians Settled on “Terrae Christianorum”: from Theory to Practice.....	24
Mihai Kovács: Clerical and Secular Placeholders of Ferenc Várdai Bishop of Transylvania.....	47
László Pakó: Caring Husband or Wife Killer? Poisoning, French Disease, and Details of a Procurator’s Career in Early Modern Cluj.....	65
Andor László: The Relationship of Transylvania, Moldavia and Wallachia during István Bocskai’s Principality.....	83
László Fazakas: Industry and Infrastructure in Cluj-Napoca in the Dualism Period	99
György Gaal: The Richter-Case. A Scholar’s Way up to Moral Fall.....	111
Zoltán Vincze: Márton Roska, the Protector of Monuments	134

Review

Emőke Gálfí: The Database of the Charters Issued by the Medieval Hungarian Market-Towns	143
Ágnes Szalai: The Diets of Early Modern Transylvania.....	147
József Máriás: A Life in the Service of Community: Faces of Lajos Kelemen in the Light of his Diary	150

Cuprins

Beatrix F. Romhányi: Probleme speciale într-o regiune specială: schimbări ale rețelei monastice în Transilvania.....	1
Tamás Fedeles: Eparhia Transilvaniei și Camera Apostolică în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg.....	15
Géza Hegyi: Zeciuală plătită de românii așezați pe „Terra Christianorum”: de la teorie la practică.....	24
Mihai Kovács: Locuitorii eclesiastici și laici ale episcopului Transilvaniei Ferenc Várdai	47
Pakó László: Soț devotat sau ucigaș? Otrăvire, boala franceză și detaliile unei cariere de procurator în Clujul premodern.....	65
Andor László: Relațiile dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească în timpul domniei lui István Bocskai	83
Fazakas László: Relația dintre industrie și infrastructură din Cluj-Napoca în perioada dualistă.....	99
György Gaal: Cazul Richter. Itinerariul unui învățat până la căderea morală	111
Zoltán Vincze: Márton Roska, protector al monumentelor.....	134

Recenzii

Emőke Gálfi: Baza de date privind documentele emise de târgurile din Ungaria medievală.....	143
Ágnes Szalai: Dietele Transilvaniei în perioada modernității timpurii.....	147
József Máriás: O viață pusă în serviciul comunității: Lajos Kelemen în oglinda jurnalului său.....	150

Tartalom

F. Romhányi Beatrix: Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai	1
Fedelel Tamás: Az erdélyi egyházmegye és az Apostoli Kamara Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején	15
Hegyí Géza: A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig	24
Kovács Mihai: Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei.....	47
Pakó László: Gondos férj vagy feleséggyilkos? Mérgezésről, vérbajról és egy prókatori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron.....	65
László Andor: Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemiségének idején A román–magyar közös múlt egy fejezete	83
Fazakas László: Ipar és infrastruktúra kapcsolata a dualizmus kori Kolozsváron	99
Gaal György: A Richter-ügy. Egy tudós útja az erkölcsi bukásig.....	111
Vincze Zoltán: A műemlékvédő Roska Márton	134

Szemle

Gálfi Emőke: Adattár a középkori Magyarország mezővárosainak okleveleiről.....	143
Szalai Ágnes: A kora újkori erdélyi országgyűlésekről	147
Máriás József: Egy áldozatos élet a közösség szolgálatában. Kelemen Lajos arca – naplójegyzetei tükrében.....	150

